

Ifjúságszociológiai szöveggyűjtemény

Ifjúságszociológiai szöveggyűjtemény

Szöveggyűjtemény

szerkesztette: Murányi István

SZÉCHENYI TERV

GYERMEK– ÉS IFJÚSÁGPOLITIKA

„jó képzettséget és jó munkát
minden gyermeknek, mire felnő!”

TÁMOP-5.4.4-09/2-C-2009-0005

Debrecen 2012.

Készült a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
TÁMOP-5.4.4-09/2-C-2009-0005 számú, Gyermek – és Ifjúságpolitika – „Jó képzettséget és jó munkát minden gyermeknek, mire felnő!” című projektjének keretében.

Szerkesztette: Murányi István

A tanulmányok szerzői:

Tartalom

1. fejezet *Jancsák Csaba*
Társadalomkritika és demokratikus részvétel –
a graffititől a Magyar Kétfarkú Kutya Pártig 9
2. fejezet *Berényi Zoltán–Murányi István*
Magyar fiatalok demokrácia-értelmezése és előítéletessége 31
3. fejezet *Sik Domonkos*
Szocializáció és állampolgári szocializáció
a habermasi társadalomelmélet tükrében 45
4. fejezet *Valuch Tibor*
A társadalmi magatartás és a kultúra néhány sajátossága
az ifjúsági élethelyzetekben a rendszerváltás után 63
5. fejezet *Murányi István*
Börtönlakók és a stressz 87
6. fejezet *Katona Vanda*
Testi fogyatékossgal élő emberek a gyermek és
a felnőtt lét határain – permanens posztadoleszcencia? 113
7. fejezet *Murányi István*
Egyetemisták szabadidős tevékenysége és mentális státusza 133
8. fejezet *Prazsák Gergő*
Kultúra, értékek és internethasználat Európában 147

Bevezető

Megfelelő pontosítás nélkül az ifjúságszociológiai szöveggyűjtemény alcím nem csak merész, hanem félrevezető is. Az olvasó bizonyára az ifjúság (már ez is nehéz definiálási feladat) valamilyen szociológiai szempont (vagy szempontok) alapján történő jellemzését, leírását és/vagy valamilyen szakszociológia (pl. egészség-, érték-, életmódszociológia) konkrét problémájának valamilyen ifjúsági korcsoportra vonatkozó kutatásai eredményeit bemutató írásokat remél. Joggal. A probléma a „valamilyen” jelző jelenti: egyszerre határtalan és konkrét. A szociológiai szempontok és szakszociológiák sokfélesége áttekinthetetlen, ezért a szelektálás elve és gyakorlata elkerülhetetlen.

Jelen kötet összeállítását nem vezérelték szigorú és tételes szempontok, de a célzott (és reményeink szerint nagyszámú) potenciális olvasói közönség szakmai érdeklődése meghatározta a tanulmányok válogatását. A társadalom szociális problémái iránti fogékonyság széles merítési lehetőséget kínált, így a kötetben olvasható tartalmi sokféleség talán indokolható. Az egyik közös pontot az jelenti, hogy a tanulmányok szinte mindegyike a fiatalok valamilyen meghatározó közösségéhez (természetes család, változó kortárscsoport, átmeneti egyetemista közösségek, spontán cyber community) kapcsolódik. A másik közös jellemző, hogy a „tisztán” elméleti (Sik Domonkos tanulmánya), egy-egy folyamatot vagy korszakot összefoglaló jelleggel bemutató írások (Jancsák Csaba és Valuch Tibor tanulmánya) nagymértékben támaszkodnak empirikus kutatási eredményekre. Ugyanakkor a konkrét empirikus kutatások eredményeit bemutató tanulmányok (Berényi–Murányi, Katona, Prazsák) mindegyike részletesen foglalkozik a vizsgálatok elméleti háttérével.

A különböző egyetemeken oktató (PhD hallgatótól a professzorig) szerzők az ifjúság különféle csoportjait (középiskolások, egyetemisták, fogyatékkal élők, börtönben fogvatartottak) különféle szempontok és problémák (demokráciához való viszony, állampolgári szocializáció, stressz, posztadoleszcencia, mentális állapot, internet-használat) alapján vizsgálják. A tanulmányok tematikus és formai eklektikája egyrészt tudatos szerkesztői döntés eredménye, de méginkább a folyamatosan változó ifjúság sokszínű világának következménye.

Murányi István
szerkesztő

Szerzők

Berényi Zoltán – egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Jancsák Csaba – főiskolai adjunktus, Szegedi Egyetem, JGYPK

Katona Vanda – PhD hallgató, ELTE Neveléstudományi Program

Murányi István – egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Prazsák Gergő – tudományos munkatárs, ELTE TáTK

Sik Domonkos – egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem

Valuch Tibor – egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

Társadalomkritika és demokratikus részvétel – a graffititől a Magyar Kétfarkú Kutya Pártig

„... még a kelleténél is többet tenni buzgó fiatalság túlzását is némileg megbo-csáthatóaknak tartom; mert ki szegheti szárnyát az élet tavaszkorában azon lelkesedésnek, mely eget kér, hol megégeti ugyan néha magát, melynek hí-ját azonban fiatal kebelben semmi a világon nem pótolhatja ki; mert az isteni szikrának nincs szurrogátuma. S jaj, százszorta jaj azon fiatalnak, kinek lelke testében mindig megfért.”

Széchenyi István:
A Magyar Akadémia körül. (1842)

Új ifjúsági korszak: kényszerek és bizonytalanságok

A legutóbbi tizenöt év hazai ifjúságkutatásának legalapvetőbb felismerése, hogy a kilencvenes évek elejétől ifjúsági korszakváltás zajlott le. E korszakváltásnak a mozgatórugói a kapitalizmus és a demokrácia megjelenésével elinduló társadalmi és civilizációs változások, valamint a világ információs és kulturális globalizációjának (Giddens, 2005; Beck, 2005). (következményei voltak. A fiatalok iskolai életszakasza meghosszabbodott, a szabadidő kitágult és új – elsősorban piaci alapú – szabadidő-eltöltési technikák jöttek létre (Gábor, 2006), a fogyasztói társadalom megbecsült tagjává válás, a felnőtt jellegű döntések meghozatala (első önálló utazás, első mobiltelefon, első szexuális kapcsolat) egyre korábbi életkorban bekövetkezik. A szülőktől független önálló életvitel, a saját lakás, a gazdasági önállóság, a végleges munkába állás, és a családalapítás pedig egyre későbbi életkorban történik meg (Somlai et al. 2007). Az első önálló szórakozás a 15. életév közelébe kerül, az első szexuális tapasztalat megszerzése a 16. év táján, míg a megházasodás és az első gyermek vállalásának terve a 27 életév utánra kerül. A 21. században az ifjúsági világa a felnőtt(es) gyermekek és a gyermek(ies) felnőttek világát jelenti (Jancsák, 2008b).

A globalizációs folyamatok felismerése következtében az ifjúság világa megértésének új szempontjai is megjelentek Európában. A kutatók azt konstatálhatták (Bynner et al. 1997), hogy az európaiak jobban tudatában vannak sajátos jellegzetességeiknek, és olyan ismeretlen fogalmakkal bővítették szótárukat, mint a diaszpórák, határvidékek és perifériák. Ez összecseng egy jól felismerhető tendenciával az európai ifjúságkutatásban, mely a központ és periféria, valamint a tradíció és modernitás közötti hagyományos párhuzamok leépüléséhez vezet, illetve egyre inkább a kulturális

és gazdasági élet komplex dinamikájára koncentrálnak. Egy ilyen szellemi forgatókönyvben nem sok értelme van a nemzetileg meghatározott szimbolikus határokhoz ragaszkodni, mintha az értelmező és magyarázó potenciáljuk hivatalból ígéretesebb (vagy kevésbé ígéretes) lenne, mint más rendszereké (v.ö.: Beck 2005; Beck–Grande, 2006).

Böhnisch így látja ezt a korszakváltást, hogy annak eredőjeként *„...nem lehet igazán tudni, hogy az ifjúság, mint életszakasz mikor kezdődik és mikor ér véget; [...] hogy az ifjúkori életformákat tekintve akár több ifjúság is létezik/létezhet egymással párhuzamosan.”* (Böhnisch, 2003).

A fiatalok napjainkban az oktatás, a munka és a magánéletük területén egyrészt a bizonytalanságokkal és a kényszerekkel, másrészt pedig a lehetőségek sokaságával találkoznak (du Bois–Reymond, 2006). Azt is láthatjuk, hogy a globális kapitalizmus mint fogyasztóra tekint a fiatalokra és a célközönség korhatárait a 10-es évektől kezdődően a 40-es éveikig tágitja, vagy még azon is túl (Vaskovics, 2004). Napjaink élménytársadalmában (Shultze, 2000) természetes, hogy kialakul (és látható módon működik) egyfajta fiatalság-kultusz, mely nem engedi megöregedni az egyént: a közvélekedés szerint „az fiatal, aki fiatalnak érzi magát”.

Az új évezred Magyarországa nemcsak eleven fogyasztói társadalomként, de wellness- és plázanemzetként is megjelenik.¹ A jóléti társadalom és fejlett szabadidő-ipar a fiatalság körében a szabadidő terének kitágulását is okozza, a szabadidő áthatja és összekeveredik a nem szabad idővel (Veblen, 1975).

Az új évezred ifjúsági értékvilága ugyanezen tendenciákat látatja: A nyugaton a hatvanas években feltárt értékválság-értékváltás jelensége hazánkban a kilencvenes évek első harmadától gyorsult fel.

Durkheim leírja, hogy amikor a társadalom nem képes a rendkívül gyors változások miatt keletkező jelenségek kezelésére, anómia lép fel, ilyenkor könnyebben kerülünk konfliktushelyzetbe: a normák felborulnak, az értékek válságba kerülnek, s ezért az emberek elvesztik a biztonságerzetüket és mindez a társadalom dezintegrálódásához vezet. (Durkheim 1982). Az egyén kikapcsolódik a társadalmi életből. Merton úgy látja ezt a problémát, hogy az anómia a társadalmi célok és eszközök közötti diszharmónia létrejöttékor jelenik meg, s ez az, ami az egyénben feszültséget hoz létre, illetve a deviáns cselekvés felé tolja az egyént. (Merton, 1974). Arra az estre, ha az egyén nem képes a célokat a megengedett eszközökkel elérni, illetve a célok és eszközök viszonyrendszerére négyes tipológiát dolgozott ki:

- 1.) Az egyén elfogadja a célokat, ám nem a megengedett eszközöket használja (újítás).
- 2.) A egyén a célokat nem fogadja el, de az eszközöket mintegy rutinszerűen használja (ritualizmus).
- 3.) Az egyén a célokat és az eszközöket is elveti (visszahúzóadás).
- 4.) Az egyén új célok és eszközök érdekében elveti az addigi célokat és eszközöket (ribillió).

1 A magyar „nemzeti” hagyomány igen gazdag a hamis ön-identifikáció különféle módozataiban: „bűnös nemzet”, „csatlós nemzet”, „futballnemzet”, stb. Ld. még : Hankiss, 2004; 2008.

Merton értelmezésében a deviáns viselkedést és a konformitást létrehozó társadalmi mechanizmusok azonosak, ugyanakkor pedig kiemeli, hogy az anómia és a deviáns viselkedés, illetve ezek aránya kölcsönösen hat egymásra, tehát egyre jobban bomlasztja a normatív struktúrát. A társadalom jutalmazó-büntető rendszere azonban közbeléphet és ilyenkor mind a társadalmat, mind pedig a normákat erősíti a normaszegők szankcionálása (Merton, 1974).

Az ifjúsági korosztályok és a társadalmi környezet viszonyrendszere kapcsán a szerző itt szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az ezredforduló előtt és után bekövetkezett globális társadalmi és környezeti változások (az információs globalizáció, a teljes termékenységi mutató változásai, a globális felmelegedés és légszennyezés) véleménye szerint olyan, a gyermekek és fiatalok életét meghatározó változásokat generálhatnak az új évezredben, mely az életkori szakaszokat további fokozott egymásba csúszásra készíti. A szülők a munka (a karrier-siker, és a másik oldalon a családfenntartó pénzkeresés) világában egyre több idő töltenek el. Az individualizáció és a személyes szabadságjogokhoz kapcsolódó értékek, az úgynevezett posztmaterális értékek (tájékozódás, szenvedély, önkifejezés, kreativitás) átalakítják a hagyományos intézmények kereteit (Kenniston, 2006). A gyermekeket egyre fiatalabb korban fogadja be a fogyasztói társadalom, tehát a fogyasztással kapcsolatos döntések meghozatala újfajta gyermekkor alakít ki. A bankkártyával való rendelkezés a gyermekkor elejére húzódik, mely tényező következményeként virtualizálódik a pénz, ami a család gazdálkodó funkciójának átalakulásához vezet. Ez új fogyasztói szerepeket alakít ki és elvárja a tudatosságot a fogyasztásban. A tömegmédiák kiterjedésével a szűkös társadalmi javakhoz való hozzáférés új sebezhetőségeket nyit (például az info-kommunikációs technológiák esetében gyorsabb-biztonságosabb vs. régebbi eszközök hozzáférési sebessége, kommunikációs képessége szélesíti a digitális szakadékot). A tömegmédiák digitalizálódásával a személyes információ-szolgáltató jellegük és ezért a véleményformáló erejük egyre növekszik, ami új kódrendszereket is jelent és a dekódolásra, a manipuláció előli elhajlásra, tehát újfajta tudatos médiafogyasztóvá, médiahasználóvá neveli(heti) a fiatalokat, melynek az is a következménye lehet, hogy a digitális szakadék a felhasználói kompetenciákkal, professzióval kapcsolódik össze. (És kitermel újfajta kritikus szemléletmódot a tömegmédiák irányába.) A fiatalok egyre ifjabbban kerülnek kapcsolatba a gyógyhatású készítmények és szépségápolási termékek mesterséges kánaánjával, a betegségmegelőzés és a szépség világa (mint érték) átalakítja a serdülőkor arculatát is. A felnőtt divat- és stílus-diktátorok (a marketingirodákban megszülető új „szubkultúrák”) előidézik az egyre korábbi kamaszkodást (a felnőtté válás egyes tényezőinek a gyermekkorra tolódását). Mindez az elektronikus médiák által hang- és fényjelenség-függőséget, illetve az erőszak egyre naturálisabb ábrázolásával a gyermekkor megszűnését okozza. A kódrendszerek közötti eligazodás és váltás nehézségei frusztrációk kialakulásához vezet(het)nek. A dezintegrációt felerősítheti a legutóbbi hónapok tapasztalata, hogy a „bőség” társadalmát a „szűkösség” társadalma válthatja fel.

Aktív társadalmi részvétel

A magyarországi rendszerváltás után (párhuzamosan a felnőtté válás kitolódásával) a döntésekbe való bevonódás (az ifjúság aktív participációja) nem lett könnyebb. Talán ez az oka annak, hogy a mai 40-50 éveseknek komoly kétségeik vannak afelől, hogy a gyermekeik generációja miképpen fogja átvenni a stafétabotot, az utódok, hogyan lesznek az állam tudatos és aktív (dolgozó, adózó, tb-finanszírozó, tehát fenntartó és választó-) polgárai, valamint ennek a következménye az is, hogy a fiatalok pedig egyre inkább záródónak látják az ideális, meritokratikus elvekre épülő demokratikus társadalom kapuját.

Miközben a döntéshozatalba való bevonás, a részvétel kérdése már a hatvanas évek közepén megjelent az ifjúságügyben², a XXI. században szinte ugyanott tartunk e kérdéskörben. A politikai döntéshozó/döntéshozó rendszer még mindig nem lépett túl a saját árnyékán. Nem tekinthető ugyanis döntéshozatalba való bevonódásnak, ha a fiatalokat manipulálják, ha „dekorációnak” használják őket, ha kiválogatják az „okos” és „szép” szószólókat. Napjaink Magyarországon e téren még nem számolhatunk be átütő eredményekről.³

Az ifjúsági részvételre általánosan négy típust tartalmazó tipológiát használnak a szakemberek, ezek egyfajta indikátorként jelzéseket is adnak arra vonatkozóan, hogy a felnőtt világ miképpen fordul az ifjúság világa felé, azaz problémaként vagy erőforrásként kezeli az ifjúságot.

Az első lépcsőfok az, amikor megkérdezik a fiatalok véleményét és (de) a felnőttek meghozzák a döntéseket. E tevékenység Magyarországon a leggyakoribb „bevonási” modell. A települési és megyei ifjúsági stratégiák megalkotása előtt az adott gyűjtőkörben információs bázist jelentő ifjúságkutatások történnek, a nemzeti ifjúsági stratégiák megírását célja szerint a nagymintás ifjúságkutatás (2000, 2004, 2008) segíti. Noha messze nem önmagában támogatjuk ezt a megismerési módszert, meg kell jegyezzük azt is, hogy ebben az esetben a fiatalok életvilága statisztikai adatok képében rajzolódik ki, ugyanakkor a megkérdezett korosztályba tartozó egyes személyek döntési aktivitását a modell kizárja.

A második lépcsőfok az, amikor a döntéseket a felnőttek kezdeményezik, de a fiatalokkal együtt hozzák meg azokat. E tevékenység elvégzésére jöttek/jönnek létre a települési és regionális ifjúsági tanácsok, ifjúsági önkormányzatok, érdekegyeztető fórumok, vagy országos léptékben (a legutóbbi 18 évben) a Magyar Gyermekek és Ifjúsági Tanács, Országos Gyermekek és Ifjúsági Parlament, Gyermekek és Ifjúsági Érdekegyeztető Tanács, Nemzeti Ifjúsági Tanács, Gyermekek és Ifjúsági Konferencia. E fórumok a legtöbb esetben dekorációként szolgálnak a politikai színpad aktorainak, éppen ezért konstatálható a működésük, sőt érdek- és értékartikulációik hatástalanoknak.

A harmadik szinten a fiatalok kezdeményezik és hozzák meg a döntéseket és ők írá-

² Ld. még: Hart, 1997; Huszár–Sükösd, 1969.

³ Kovács Erzsébet nemzetközi tréner 2008. november 5-én a debreceni városi művelődési házban „Ezek a fiatalok” című konferencián, Részvétel gyakorlatai az Európai Unióban című előadásában említette, hogy meglátása szerint miközben a politikai kampányok vizuális manifesztációiban, majd minden aktor megjelenítette – egyfajta dekorációként szerepeltette – a gyermek és ifjúsági korosztályokat, ugyanakkor a programalkotásba nem vonta be őket.

nyítják a megvalósítást is. Erre példaként a hazai ifjúsági pályázati forráselosztó rendszer támogatta ifjúsági kezdeményezéseket hozhatjuk, de ilyenek a későbbiekben bemutatott ifjúsági mozgolódások, mozgalmak (pl. a villámcsődületek). Ezekről a felnőtt világ csak elvétve értesül, szinte kizárólag a provokatív, polgárpukkasztó, illetve nem konvencionális politikai cselekvésminták ütik át az ingerküszöböt, közéleti megjelenésük, döntésekre való hatásuk némely esettől eltekintve csekély. Az ifjúsági civil szervezetek kezdeményezéseinek egy részéről, mintaprojektek bemutatása gyanánt a regionális ifjúsági szolgáltató irodák köteteket, CD-ROM-okat jelentetnek meg⁴, melyeket elküldenek a regionális fejlesztési tanácsokhoz és a települési ifjúságügyi szakemberekhez. Felhasználásuk – akár csak hivatkozási szinten is – nem dokumentálható.

A negyedik participáció típus az, amikor a fiatalok kezdeményezik a döntéseket, és (de) a döntéshozatalba bevonják a felnőtteket, akik be is kapcsolódnak. Hangsúlyozandó e kategória jelentőségét, erre egy történelmi példát említünk. Ez történt például 1956-ban a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének (MEFESZ), a világháború utáni első alulról építkező független hallgatói mozgalom megalakításakor. Október 16-án és október 20-án a szegedi egyetem nagyelőadójában történt nagygyűlésükkor a hallgatók tanulmányi, majd politikai követeléseket⁵ fogalmaztak meg (köztük a szabad, demokratikus választások, az orosz csapatok kivonásának követeléseivel), s az üléseken részt vettek az egyetem egyes oktatói, köztük a jogi kar dékán-helyettese, akit a diákok levezető elnöknek kértek fel, avagy az egyetem rektorra, aki az alakuló szövetséget támogató hozzászólást tett (Jancsák, 2008a).⁶

Úgy tűnik, fiatalok és az ifjúsági szakemberek ma már szerte a világon meggyeznek abban, hogy az ifjúságnak a döntésekbe való magas szintű bevonása, illetve az alulról építkező ifjúsági képviselőket jellemző nyitottság, szolidaritás és az autonómia együttes működése óriási erőforrásként szolgálhat egy eleven társadalom létrejöttéhez.⁷ Tudjuk, hogy vannak a történelemnek olyan (ritka) pillanatai, amikor a felnőttek partnert látnak az ifjúságban.⁸ E gondolkodásmód felé való elmozdulás napjaink Magyarországon több mint szükségszerűség.

A fiatalok aktív participációja kérdéskörében az Európai Unió államaiban a közelmúltban történt kutatás⁹ a 15-30 éves korosztályt vizsgálva a következő eredményekre jutott. A kutatás alapvető megállapítása, hogy a fiatalok pozitív EU jövőképpel bírnak. Ennek megfelelően, ha a fiatalokra, mint erőforrásra tekintünk¹⁰, akkor jogosan

4 Észak-Alföld: Gyémántcsiszolók (2006), Dél-Alföld: Üvegház 1. (2006), Üvegház 2. (2008)

5 Kiss Tamás a MEFESZ egyik alapítója, arról számolt be, szimbolikus jelentőségűnek érezték akkor azt, hogy a változási javaslatok, szükségletek megfogalmazását, pontokba szedését így kezdték: követeljük. (Kiss Tamás személyes közlése a szerzőnek 2008. december 6-án Szegeden) Ld. még a MEFESZ programja: http://www.mefesz.hu/mefesz.php?oldal=doku&nev=19561020_nagygyules&p=11 Utolsó letöltés: 2009.03.02. 18:25

6 Ld. még www.mefesz.hu

7 Ld. Word Programme for Action for Youth New York: UNESCO, vagy a European Youth Forum Jeunesse publikációit itt: www.youthforum.org

8 Ld. Kéri, 1984; Szabó, 1986; Thoma, 1988; Tóth, 1998.

9 Young Europeans (N=19.000 fő) Eurobarométer 2007. A kutatás az EU 27 országában zajlott.

10 „A fiatalok versenyben vannak a korábbi nemzedékkel a jövő formálásában. Az a világnézet, melyet most ők alakítanak ki, egész Európa sorsának tervrajza.” (Bynner et al. 1997).

várható el, hogy be is vonjuk őket a döntések meghozatalába. Honnan tudnak az EU polgárait megillető jogaikról a fiatalok? (Young Europeans, 2007).

A válaszadók 88%-a jelezte, hogy a médiából, míg 72%-uk az oktatási intézményben, 69%-uk családi vagy baráti körből, 43%-uk valamiféle (helyi, regionális, nemzeti) szervtől, 28%-uk politikai párttól, 26%-uk valamiféle európai intézménytől és 22%-uk valamiféle ifjúsági szervezetben, klubban szerezte meg az információit.

Rendkívül érdekesek a kutatás következő eredményei is. A fiatalok 81%-a jelezte, hogy a döntés előkészítésbe való bevonás (ha azt figyelembe is veszik) jelentené a fiataloknak az aktív társadalmi részvételének segítségét. 74%-nyian az önkéntesség körében több program szervezésében, 70%-uk az iskolai állampolgári nevelés által, 19%-uk pedig a választási részvétel alacsonyabb korhatárában látja a participáció útját.¹¹

Milyen fórumoktól várják az európai fiatalok, segítenek nekik abban, hogy a közpolitika formálói meghallják a szavukat? (Young Europeans 2007).

A válaszok százalékos említése sorrendjében: A döntéshozókkal való vitafórumokon való részvétel (23%); Politikai párthoz csatlakozva és azon keresztül (16%); Tüntetéssel, demonstrációval (13%); Petíciók aláírásával (11%); Ifjúsági szervezet, NGO tagjaként (11%); Szakszervezet tagjaként (11%); Más valamiként (2%).

A „Youth Europeans” kutatásban politika világa és a közélet iránti érdeklődés megoszlása azt mutatták, hogy az országos politika iránt a fiatalok 82%-a jelezte érdeklődését, helyi politika iránti érdeklődéséről a válaszadók 73%-a, míg az EU-ügyek/politika iránti érdeklődéséről 66%-uk számolt be (Young Europeans 2007).

A részvétel taglalásakor nem kerülhetjük meg, hogy röviden ne beszéljünk a mobilitási esélyek egyenlőtlensége vagy egyenlősége kérdésköréről. A „hozzárendelés” elve szerint a társadalom tagjának veleszületett tulajdonságai (neme, bőrszíne, osztályhoz tartozása) jelölik ki a társadalmi pozícióját, míg a „teljesítmény”-elv viszont azt jelenti, hogy mindenkinek egyéni teljesítményétől függ, milyen társadalmi pozícióba kerül. A fiatalok ma sokan úgy vélik, hogy az érvényesüléshez, a sikerhez nem tisztán tudásra és szorgalomra van szükség – mint ahogy azt még fiatalabb korukban hitték, illetve szüleik és tanáraik tanították nekik –, hiszen az iskolából a munkába való átmenet nehéz, a tudás és a motiváltság már nem jelent biztos alapot a munkapiacra való érvényesüléshez. A fiatalok politikai cselekvésmintái radikalizálódnak. Már a hatvanas-hetvenes évek szubkultúráinak kutatói is kiemelték, hogy a radikalizálódásnak, a munkáskerületek ifjúságának, azaz a „Mi kultúrája” lázadásának az „Ők kultúrája” (a polgári, középosztályi kultúra) ellen elsősorban szociális elégedetlenség, illetve a csökkenő mobilitás jelenti a mozgatórugóját, mivel erősíti az osztályok közötti éles ellentétek kifejlődését – elősegítve a fennálló rendszer instabilitását (Clarke–Jefferson, 1973; Willis, 2000; Brake, 1985). Parsons mutat rá arra, hogy a jobb mobilitási esélyek elfogadhatóbbá teszik a nagyobb jövedelmi és vagyoni különbségeket (Parsons, 1951; idézi Andorka, 1992; Parsons, 1971). Rawls szerint a mobilitási esélyek egyenlősége az igazságos társada-

11 A demokráciára nevelés és/vagy az iskolai politikai szocializáció kérdésében a magyarországi szakirodalom igen gazdag. Ld. még Percheron 1999; Csákó 2004; Csípő et al. 2004; Szabó–Örkény Antal 1998; Csákó et al. 2000.

lom egyik alapkritériuma, ahol is a kedvezőbb helyzetű pozíciók az esélyek fair egyenlőségének megfelelően bárki számára nyitva állnak. Rawls úgy látja, hogy morális viselkedésünk a társadalmi szerződés terméke, mert a társadalom tagjainak egyetértésén alapul. Ezen rendszerben: *„Ha enyhíteni kell a szabadságnak azokat a veszteségeit, amik megszüntethetetlen társadalmi visszasságokból erednek, s az adott körülmények között a lehető legkevesebb igazságtalanságra kell törekedni, úgy olykor rákényszerülhetünk, hogy megengedjük előírásaink bizonyos megsértését.”* (Rawls, 1997).

Középiskolásokkal folytatott beszélgetéseink és felsőoktatási hallgatók körében végzett mélyfúrás-jellegű vizsgálataink azt mutatják, egyre terjed a vélekedés, hogy a felnőttek „lepistikézik” őket: nem veszik komolyan a véleményüket, az értékeiket.

Mindez egybecseng Emily Krasnor (ENSZ ifjúsági program), Eric Olson, Peggy Kelly, Patience Stephens, Isabel Ortiz és Joop Theunissen (ENSZ társadalompolitikai és -fejlesztési csoport) kutatóinak állításaival, akik szerint túl gyakran fordul elő, hogy a fiatalokat kihagyják a jövőjüket formáló döntések meghozatalából, pedig ha egyre többet számítanak a fiatalokra otthon, az iskolában és a közösségben, az nemcsak a társadalmi-gazdasági környezetnek tesz jót, hanem az egyéni fejlődés, előrejutás szempontjából sem elhanyagolható.¹² Az ENSZ – meglátásunk szerint – következetesen javasolja fiataloknak a társadalomban és a döntéshozatalban való teljes értékű részvételének serkentését, amikor a Nemzetközi Ifjúsági Cselekvési Program című dokumentumban kifejezik: A társadalmi fejlődés alapja, többek között, a képesség a fiatalság bevonására a különböző tervezési, kivitelezési folyamatokba a jövő vonatkozásában. Intellektuális potenciáljukon, mobilizálási képességükön túl sajátos látásmódjuk is figyelmet érdemel. A többi prioritási területhez köthető erőfeszítési javaslatok mind, bizonyos értelemben, attól függenek, milyen szintű szerepet játszik az ifjúság a társadalom, gazdaság, politika életében. Az ifjúsági szervezetek a hatékony társadalmi szerepvállaláshoz szükséges személyes fejlődés fontos fórumai, a tolerancia, együttműködés propagálói. Az ENSZ szaktestületei mindennek értelmében a következő cselekvési javaslatokat fogalmazták meg: 1./ Javítani kell az információ-áramlást, hogy a fiatalok jobban ki tudják használni a kínálkozó lehetőségeket, és bekapcsolódhassanak a döntéshozatalba. 2./ A fiatalok kapjanak (újabb) esélyt jogaik, kötelezettségeik megismerésére; támogatni kell társadalmi szerepvállalásukat, ha kell, a létező akadályok fől számolásával. 3./ Szükséges az ifjúsági szövetségek, anyagi, oktatási, technikai támogatása, tevékenységeik segítése. 4./ Érdemes számításba venni a fiatalokat az őket érintő nemzeti szintű tervek megfogalmazása, kivitelezése, értékelése során. 5./ Érdemes támogatni, bátorítani az ifjúsági szervezeteket az országos, regionális, nemzetközi együttműködésre. 6./ A kormányok küldjenek fiatalokat is a nemzetközi fórumokra, többek között az ENSZ közgyűlésére is.¹³

A magyar Nemzeti Ifjúsági Stratégia ezzel egybecsengően megállapítja, hogy *„...az ifjúsági szervezeteknek valós jogköröket kell teremteni, tevőleges módon be kell őket vonni a döntési folyamatokba. Az ifjúsági szervezetek által is ellátható kormányzati és*

12 Word Programme for Action for Youth

13 Word Programme for Action for Youth

önkormányzati feladatok meghatározása, ellátásuk módjának standardizálása szükséges ahhoz, hogy a civil szolgáltató és szakmai szervezetek eredményesen és hatékonyan láthassák el közérdekű tevékenységeiket. A feladatellátásban való részvétel jogszabályi és kiszámítható, tervezhető finanszírozási feltételeinek megteremtése nélkül az állami feladatellátás még hosszú ideig meghatározó marad a szektorban, ami kiszámíthatatlanná, és centralizálttá teszi az ifjúságsszakmai tevékenységeket. Az ifjúsági szervezeteket fel kell készíteni a feladatellátásban való részvételre, elsősorban kapacitásaik fejlesztése útján. A feladatellátás lehetőségének megteremtése mellett biztosítani kell az érintettek részvételét a feladatellátás mikéntjének meghatározásában.”¹⁴

A fiatalok elbeszéléseiből az tükröződik, hogy nem értik azt, hogy a felnőtt generáció, az egykori „hatvannyolcasok” ma, saját radikális lázadásaik¹⁵ után (és azokat túlélve), miért nem megértőbbek a naponta létrejövő új kódrendszerek között vergődő fiatalok „útkereső lázadásai” iránt és miért várják el a legnagyobb mértékű konformizmust a mai fiataloktól. Az egyetemisták beszámolnak arról is, nem értik azt sem, hogy miközben szüleik generációjának volt ideje a felnőtt létbe való átmenet során próbálkozni (és akár büntetlen bukásokat büntetlenül begyűjteni és azokból informálisan tanulni), nekik miért kell a diploma átvétele után azonnal késznek lenni a professzionális felnőtt létre, például rögtön specialista szintű dolgozóként munkába állni, amikor a (felső)oktatás tananyaga nem modernizálódott a szolgáltatói társadalom fejlődési üteme és igényei mentén, azaz az még inkább eltávolodott a napi gyakorlattól, sok iskolai tudás inertté (életszerűtlenné) vált¹⁶, sőt a próbaidő próba-jellege is eltűnt, hiszen ma már nincs sem 1-2 évnyi, sem 3 hónapnyi lehetőségük a fiataloknak, hogy az életben, gyakorlat közben váljanak szakemberré.

Megjegyezzük, hogy a normaszegő cselekményeken belül a fiatalkori bűnözésről az ENSZ ifjúsági akcióprogramja szerint: a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények a közfelfogás szerint továbbra is fenyegetést jelentenek a társadalomra. A legtöbb fiatalkorú elkövető azonban a legritkább esetben vesz részt súlyos bűncselekményekben. Döntő többségük graffiti, lopás vagy garázdaság/közbotrányokozás miatt kerül bíróság elé. Ugyanakkor szinte megszámlálhatatlan azon tényezők száma, amik a bűnözés világa felé terelnek egy fiatal kezdve a gazdasági pangástól és magas munkanélküliségtől a közösségi és családi erőszak korai megtapasztalásáig.¹⁷

14 Nemzeti Ifjúsági Stratégia 2008-2023: 40

15 Rudi Dutschke a hatvanas évek-beli diákmozgalmak egyik vezére, emblemikus figurája 1967-es, közismert beszédében: „Ez ellen a rendszer ellen harcolnunk kell, mert szükségszerűen katasztrófához vezet, ez ellen a rendszer ellen minden erőszakos eszközt be kell vetnünk.” Ha megnézzük a filmfelvételt, a diákvezér mögött a falon a következő feliratot olvashatjuk: „Ég, ég, az áruház ég.” („Es brennt, Es Brennt, Das Kaufhaus Brennt”) Interneten itt: <http://www.youtube.com/watch?v=sqnQQv4C2j8&feature=related> Utolsó letöltés: 2008.11.06. 20:21

16 Ld. még: Csapó, 2005.

17 Word Programme for Action for Youth.

Mindezt bonyolítja az a tényező, hogy ifjúsági korszak jellemzőinek vizsgálatakor a fiatalok életvilágának kutatói azt tapasztalják, hogy hagyományos kontrolltényezők (pl. állam, szülők), hatása csökken. *„A nagy intézményeknek lehanyaglott az a képessége, hogy másokra erőltessék akarataikat. Ez a hanyatlás azonban összefügg a társadalomban lévő egyének és kiscsoportok képességének megerősödésével. Például képesek nemet mondani, vagy a tiltakozás hatékony stratégiáit tudják kezdeményezni.”* (Stehr, 2002:7).

A társadalmi normák némelyike válságba került miközben új befolyásoló tényezők jelennek meg, mint például a tömegmédia és a kortárscsoport. A változások következtében új sebezhetőségek születnek (Azzopardi et al. 2001). Az anyagi javakhoz való szűkös hozzáférés meghatározza a szabadidő hasznos eltöltésének körülményeit is, melyben a globalizációvá terebélyesedő kapitalizmus sok esetben presztízs-fogyasztásra ösztönöz és mesterséges világokat hoz létre (sztárok, eszményképek). Ebben a dimenzióban az árnyékos oldal ifjúságát körbefonja az elérhetetlen kiemelkedési, kitörési lehetőségek erdeje, melyet a társadalmi mobilitás szempontjából esetenként mi is záródónak és megmerevedőnek tapasztalunk (Tamás, 2005).

Pikó Bettina rámutat arra, hogy *„...napjainkban a társadalmi rétegbe tartozás szubjektív megélése, a depriváció érzésének mechanizmusai előtérbe kerültek. A fogyasztói társadalomban a kulturális és fogyasztói normák a legalapvetőbb meghatározói a társadalmi rétegződésben elfoglalt pozíciónak. [...] Ha a társadalmi identitásába be is építi a normaként funkcionáló elemeket, akkor sem biztos, hogy nem éli meg kényszerként a fogyasztási követelményeket. Ha pedig nem képes az elképzelt színvonalon fogyasztani, akkor depriváltságot él át akkor is, ha egyébként saját szükségleti szintjéhez a megszerzett anyagi javakkal elégedett lenne.”* (Pikó 2003: 71). Jól kirajzolódik, hogy napjainkban azok a társadalmi valóságok, amelyekben a „dolgok” egyszerűen „megtörténtek”, olyan társadalmi világgá alakulnak át, amelyekben egyre több dolog történését „előállítják” (Lowe, 1971: 563. Idézi: Stehr, 2002:7).

Természetesen nem elhanyagolandó kérdés az, hogy a társadalom milyen életkorral összefüggő viselkedési mintát vár el az emberektől, és hogy ennek az elvárásnak valaki milyen mértékben felel meg. A társadalom által körvonalazott normatív magatartás koronként és kultúránként gyökeresen más jellegzetességet mutathat.

Ma *„...azt várják tőlük [a felnőttek a fiataloktól – JCs.], hogy újfajta társadalmi kapcsolatokat alakítsanak ki, megtalálják a szolidaritás új kifejezési formáit, és a különbözőségekkel való együttélésnek olyan új módozatait hozzák létre, amelyek tartalmasabbá teszik életüket – miközben újabb bizonytalanságokkal kell szembenézniük.”* (Ványi–Földi, 2002:7). Mertontól tudjuk, amennyiben valaki nem alkalmazkodik a normatív viselkedési szabályokhoz (nonkonformizmus) vagy egyenesen szembeszegül velük (lázadás, rebellió), akkor a társadalom elvárásait szubjektív értelemben korlátozásnak éli meg. Az ifjúsági csoportkultúrák, szubkultúrák azért érdekesek számunkra, mert az egyén(ek) „lázadásán” túl rávilágítanak a társadalmi berendezkedés hibáira, tehát a fiatalok által megélt társadalmi lét kritikáját is megismerhetjük általuk, sőt kellő érzékenységgel és megértéssel a tapasztalatok felhasználhatóak a világ jobbá tételére. Az ifjúsági életszakasz forrongásait a felnőtt világ, a társadalom úgynevezett liberális asszimilációval szelídíti meg, ezen lázadások azon része, mely elfogadja a

kínált lehetőségeket és ugyanakkor a normákat, a lágyabb béklyókat, bevetté-befogadottá válik. A „felkelők” másik része pedig az árnyékos oldalon marad, ahonnan egyenes út vezet a társadalom peremvidékére.

A 2007-es nemzeti ifjúsági jelentés kiemeli: „Az, hogy az ifjúság helyzetének a bemutatását generációs újratermelődésként definiáljuk azzal kapcsolatos, hogy felfogásunk szerint a modern társadalmakban – ide értjük hazánkat is – a mindenkori fiatal nemzedékek társadalmi felkészítését, tevékenységét és beilleszkedését sok és sokféle társadalmi intézmény és szervezet egyidejű működése hivatott biztosítani. Ennek csak az egyik eleme a család – melynek fontosságához aligha fér kétség – emellett azonban az oktatási-képzési rendszer, az állam, az önkormányzatok, az ifjúsági és civil szervezetek, az egyházak, a kortárs csoportok vagy a média is alapvető szerepet töltenek be a fiatalok életében és szocializálásában. Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy a jelzett intézmények miként vannak ellátva erőforrásokkal, miként látják el funkcióikat, milyen a köztük lévő munkamegosztás és milyenek a kölcsönkapcsolataik, vagyis, hogy úgy önállóan, mint intézményrendszerként milyen hatékonysággal működnek együtt a fiatalok társadalmi felkészítésében-felkészülésében. [...] A fiatalok helyzete, életének és tevékenységének a körülményei, törekvései vagy ezek a hiánya, aktivitási igényei és ezek érvényesíthetősége, felkészítésük-felkészülésük minősége stb. nem érthetők meg az ezeknek keretet adó intézmények és szervezetek működési, finanszírozási, függőségi, érdekeltiségi, munkamegosztási, kooperációs feltételei és problémái nélkül.”¹⁸

A nem-konvencionális cselekvésminták vizsgálatakor (melyekre hamarosan rátérünk) elkerülhetetlen a humanisztikus szociálpszichológiai iskola sokat hivatkozott felismeréseinek érintése. E vélekedések vallói szerint lélektani szempontból az emberben (az ifjúságban) számos lehetőség lakozik. Az önmegvalósító személyiség legfontosabb tulajdonsága, hogy ezeket, illetve az emberben rejlő törekvéseket felismeri és kibontakoztatja, tehát a pszichológiai érettség itt azt jelenti, hogy a személyiség autonóm, feladatorientált, és mélyen átélt élményekkel illetve élő kapcsolatokkal rendelkezik. Maslow vélekedése szerint az ember belső késztetései döntenek el, hogy milyen mértékben tudja megvalósítani önmagát. Szerinte a belső késztetések részint alapszükségletek (éhség, érzelmi szükséglet, biztonságigény, önbecsülés), részint pedig az előbbiekre ráépülő meta-szükségletek (szépség, igazságosság, jószág, teljesség igény stb.). Miután a meta-szükségletek ugyanolyan erővel jelentkezhetnek, mint az alapszükségletek, azok ki nem elégítése, illetve meg nem valósulása örömtelen állapot kialakulásához vezethet. A meta-szükségletek, illetve a kielégítésük igénye különösen az önmegvalósító személyiségekre jellemző (Maslow, 1943).

Ezek a meta-szükségletek a fogyasztói társadalomban is jelentős erővel hatnak. Ugyanakkor pedig a társadalmi civilizációs változások eredményeként egyes értékek elhalványultak és új értékek jelentek meg. Az életkereteinket értékválságok és értékvtársítások övezték. Ezek, továbbá a paternalista állam leépülése és a kapitalizálódás számtalan társadalmi feszültség forrásaivá váltak.

18 Nemzeti jelentés a magyar ifjúság helyzetéről az Európa Tanács számára (2007).

Értékválság/értékváltás

A következőkben néhány gondolatban az értékek világának változásait járjuk körül. Mielőtt befognánk az értékek világának változásainak bemutatásába szükséges néhány alapvetést tenni. Az ifjúságszociológia értelmezésében az értékeket olyan kulturális alapelveknek tekintjük, melyek kifejezik, hogy az adott társadalomban mit tartanak fontosnak, jónak vagy rossznak. Az értékek absztrakt eszmények, míg a normák konkrét viselkedési szabályok, melyeknek követését elvárja a társadalom, ezért a normák megszegése szankciókat vonhat maga után. Az értékek és a normák a történelem folyamán változ(hat)nak, sőt ellentmondásban is kerülhetnek egymással. A szubkultúrák értékei viselkedhetnek a lázadás hajtóerejeként, anti-értékekként is. A gyermek a társadalomba való bevonódása során tanulja meg a körülölelő társadalom normáit és értékeit, kultúráját, és elsajátítja a társadalmi struktúrában betöltött pozícióihoz tartozó szerepeket. Ezt a folyamatot tekintjük szocializációnak. Az értékek értelmezésünk szerint tehát különösen fontosak, mert a társadalmi viszonyok alapjait jelentik. Az érintkezések során értékek cseréje zajlik. A társadalmi érintkezések középpontjában tehát az érték áll. A kölcsönhatás során a személyek egymásból reakciókat váltanak ki, a reakciók visszahatnak a kiváltókra is (itt középpontban: a viselkedések láncolata áll). A szociális cselekvés olyan kölcsönhatásokat jelent, melyek határozott, szándékolt célra irányulnak. A szociális cselekvés rendszerbe foglalja össze a cselekvés célját, eszközét, alanyát és a kiváltott reakciókat. A társadalmi cselekvések – „... a társadalmi viszonyok legmagasabb rendű megvalósulásai, ezért a társadalom alapvető szerkezetét adják.” (Znaniecki–Thomas, 2002).¹⁹

Du Bois-Reymond mutatott rá, hogy a posztindusztriális társadalomban fiatalok olyan új értékeket hangsúlyoznak, mint az individualizmus, a kommunikáció és a kulturális érdeklődés (du Bois-Reymond, 2006). Esetükben a munka célja, hogy fejlessze az egyéniséget és segítsen válaszokat találni. A munkával kapcsolatos vélekedéseiknél is e tényezők dominálnak. A pénz fontos, de a fejlődés sokkal fontosabb. Olyan életértékek kerülnek előtérbe (ezeket nevezi Inglehart posztmateriális értékeknek), mint az önmegvalósítás, a kommunikáció, kreativitás, harmónia, döntési alternatívák (Inglehart, 1990:1997). Az életfelfogások, melyeket korábban a társadalmi intézmények (egyház, család, stb.) domináns értéknormái határoztak meg, mára individualizált életfelfogásokká váltak.

Beck vélekedése szerint ezen érték-átrendeződés hátterében, mint hajtórugó az individualizáció áll (v.ö.: Beck, 2003; 2005). Giddens szerint az egyének „nem húzódnak vissza a külső társadalmi térből, hanem merészen beilleszkednek” és flexibilisen kezelik a viszonyokat, mert – értelmezésében – az egyén élete „reflexív projektum”, melynek alakulását a „változó társadalmi és személyes viszonyok reflexív összekapcsolásában” kell értelmeznünk (Giddens, 1999). Gábor és Szemerszki szerint „...a fiatalok körében a szabadság, vagy az ahhoz közel álló hasonló típusú értékek –

19 Ld. még Znaniecki, 1934.

mint például érdekes, változatos élet – már nem ahhoz kellene, hogy önállósodjanak, mert ez már természetes, hanem ahhoz, hogy normális életet alakítsanak ki maguknak, amelyben a közösségi értékek a szabadidő tevékenységekre helyeződnek át. Az intenzív munka és tanulás világához hozzátartozik a feloldódás, a tombolás, azaz mintegy abszolút követelménnyé teszi a szabadidő felszabadult, gondtalan eltöltését, a barátokkal való együttléteket, új ismeretségek megszervezését. Ez az értékorientációs váltás együtt jár a nemek közötti emancipációval, a szingli életforma terjedésével, illetve a feszültségoldó technikák fokozott használatával is.” (Gábor–Szemerszki, 2008: 31).

Miért jó a rossz a jóban?

Sokak szerint természetes az, hogy a jóléti társadalom, a „bőség társadalma” a fiatalok világában kitermeli a maga antitéziseit is, jelenségeként olyan ifjúsági mozgalmakat, melyek a túlpörgetett fogyasztói világ „ellen” láznak. Ezen mai „lázadók” között találhatunk a társadalomból kivonuló és befelé forduló kezdeményezéseket (mint a Slow-mozgalom, a Csend-közösségek, Style over speed, a Szívességbankok, vagy Second Life)²⁰, és találhatunk közöttük a posztkonvencionális politikai cselekvésmintáikban agresszív (globalizáció-ellenesek, új baloldali radikálisok, anarchisták, szélsőjobboldali street fighterek), továbbá a széles(ebb) tömegtámogatásra építő (Critical Mass, Greenpeace, felsőoktatási hallgatói mozgalmak), és ide tartoznak a kreatív megdöbbenéssel élő, az improvizáció szabadságával, vélekedésük szerint a „tiszt szellem” erejével ható kezdeményezések is (Flash Mob, Straight Edge, MKKP, társadalomkritikus ifjúsági körök).

Sidney Tarrow értelmezésében ezek a társadalmi mozgalmak egyfajta „szervezett tevékenységként” jelennek meg, amelyek kialakulásukban támaszkodnak a felgyorsult társadalmi változásra. Szerinte „a társadalmi mozgalom átmeneti tagságot jelent, melyet lazán társadalmi osztályként, vagy nemzedékként hoznak létre és a státus quo-t többé-kevésbé túlhaladó vitatható célokat követ. Ebben az értelemben a társadalmi mozgalmak mind strukturális, mind kulturális jelenségek, amelyek nemcsak azt tartalmazzák, „amit az emberek tesznek, amikor másokkal konfliktusba lépnek, hanem azt is tudják, miként cselekedjenek és mások milyen cselekvést várnak el tőlük”. (Tarrow, 1998: 30. Idézi: Stehr, 2002).

20 A Slow mozgalom tagjai „lassan” élnek, azaz nem „pörögnek” a felgyorsult világ magas fordulatszámaival együtt. A Csend-tagok körében nem marginalizálódik, aki introvertált személyiség, és nem folyamatosan, harsányan „kommunikáló” típus (de itt gondoljunk arra is, hogy például a napi életvitelünket mennyire meghatározza a „háttérzaj”: utazás közben az autónkból kizárjuk a külvilágot ha csak félig tekerjük fel a hangerőt, a tömegközlekedési eszközökön zenés rádiók szólnak hozzánk, avagy a frissen felszerelt plazmatévéken futó színes szpotokat-klippeket nézhetjük, a vásárlás során a legkülönbébb zenék andalítanak el, nyugtatnak meg, vagy ébresztenek fel [-rá a fogyasztás öröme], a közösségi szórakozóhelyeken a beszélgetést kizáró hangerővel szólnak a tánczenék, az „egyedüllét” során a fülünkbe dugjuk MP-lejátszónkat, otthon pedig a bekapcsolt, háttérben futó televízióadás fény- és hangorgonája ölel körül bennünket.). A Style over Speed tagjai úgy bicikliznek, hogy a sebesség és az ezt kiszolgáló kerékpár-technika helyett a szemlélődést helyezik előtérbe. A Szívességbankok tagjai a pénzt kapcsolják ki a közösség életéből és a szolidaritást erősítik. A Second Life tagjai az internet világában személyiségüket újrakonstruáló „játékosok”.

A kétfarkú kutya jelenség²¹ megértését is innen kezdhethetjük. Maga a kétfarkú kutya minden bizonnyal nem többként csak egy cselekvés izgalmas ötleteként indult, azonban alapvető állításom, hogy mára több mint egyfajta utcai művészet. Sőt értelmezhető kvázi társadalmi mozgalomként is, noha bázisa hagyományos módszerekkel mérhetetlen, hiszen „tagjai” az utca és a világháló járókelői közül kerülnek ki. Jelzésértékű azonban irányában a médiaérdeklődés, és továbbá a reklám-, ifjúságszociológus és társadalomkutató szakmai érdeklődés is.

A földrajzi térbeli határokat lebontja az internet, de új földrajzi terekben is megjelennek a „követők” által kihelyezett elemek. A szerző például Budapesten a Paulay Ede – Vasvári Pál utca sarkán fotózott le egy, az eredeténél kisebb méretű „kétfarkú” matricával ellátott közlekedési táblát.

Alberto Melucci gondolatai a modern mozgalmakról arra hívják fel a figyelmet, hogy az információs társadalom mozgalmi egy másfajta térben működnek: *„Az új társadalmi mozgalmak szervezett tevékenységeket hoznak létre, amelyekben az egyén értékei, kognitív képességei és politikai ügyessége fontosabb szerepet játszanak, mint a tagság bázisa. E tevékenységek révén rokonszenveznek a mozgalmak céljaival és támogatják azokat.”* (Melucci, 1995: 112-113. Idézi: Stehr, 2002: 129).

Tudjuk, hogy a csoportok néha nagyon bonyolultak, néha pedig a kívülálló számára láthatatlanok. Ma már nemcsak léteznek, de óriási hatással bírnak az úgynevezett virtuális közösségek, például az internetes hálózatok.²² A kétfarkú kutya jelenség 2006-os kiterjedésedése után, napjainkra azért tekinthető kvázi mozgalomnak, mert noha a létezését a kibertérnek is köszönheti, ugyanakkor hús-vér személyiségek ezreiben hoz létre gondolatokat, közöttük fejt ki hatást és kialakítja az „értők” és a „nem értők”, a „támogatók” és a „tiltók”, a „Mi” és az „Ők” viszonyrendszerét. E tekintetben tehát azonos azokkal a társadalmi mozgalmakkal, melyek „tükröt tartanak az ösztársadalmi és politikai fejlődés elé”, mert „többször a legégetőbb problémákból jönnek létre, és megjelenési formáik is az egészet, annak determinációs struktúráit és mechanizmusait tükrözik. A társadalmi mozgalmak a társadalmi tanulás, az innováció, a reform funkcióiból vállalnak részt”, ugyanakkor saját társadalmunk problémáinak megismerésére tanítanak bennünket (Szabó, 1988). Figyelemre méltó Ron Eyerman és Andrew Jamison gondolkodása, akik a társadalmi mozgalmakat kognitív gyakorlatokon keresztül határozzák meg, társadalmi mozgalmakat pedig a nyilvános tér új formáiként értelmezik. Ezen értelmezés szerint tudáson „világnézeti feltevéseket, a világról alkotott olyan eszméket, amelyeket a társadalmi mozgalom résztvevői elfogadnak, akárcsak sajátos témákat, vagy ügyeket kell érteni, amelyeket a mozgalom teremtett maga körül”. (Eyerman–Jamison, 1999: 3. Idézi: Stehr, 2002: 128). A társadalmi mozgalmak, ifjúsági kezdeményezések, szubkultúrák tehát indikátor funkciójuk miatt különösen értékesek számunkra, mert – megjegyezzük: a nemegyszer homályos – tükröződéseiken keresztül mélyebben érthetjük meg a világunk sajátosságait, illetve azt, hogy milyen problematikák csapódnak le az ifjúsági korosztályokban.

21 Az alkotók igen alaposan dokumentált tevékenysége megtalálható az interneten: www.mkkp.hu

22 IWIW, MyVip, Hi5, MySpace stb. Vö. Herczeg, 2007.

A kétfarkú kutya jelenség mélyebb megértését célozva vissza kell mennünk az időben. A hatvanas-hetvenes évek fordulójáig. E jelenség, a street art bölcsője New York Bronx városrészének 125. utcája volt. E környéken dolgozott pizzafutárként egy fiú, aki TAKI183 azonosítóját a saját maga által egy cipőbokszos tubusból készített eszközzel mindenfelé felfestette, amerre járt (v.ö.: Charles, 1971A: 37; Charles, 1971B: 25-32; Cuniberti, 1973). A szaporodó feliratokra felfigyelt a kerület fiatalságának egy része és a városi tömegközlekedési eszközökön elhelyezett jeleket más kerületek lakói is láthatták. A felnőtt világ értetlenül állt a terjedő jelenség előtt míg 1979-ben Nathan Glaser elemző írása (1979) után beindult a graffiti (ekkor már így hívták) üldözése. Az üldözés rövid időn belül elindított egy erőteljes differenciálódást a graffiti-műfajt művelők között, a liberális asszimiláció magához hívta a befogadást nem ellenző graffitiseket, ők a kiállítótermek bevett művészeivé lettek és az árnyékos oldalon maradtak a lázadók, akik az állam és szervezetei által városi gerillákká váltak. Míg az elsónél a súlypont az alkotási folyamatra, a művészi kifejezésre tevődött, úgy az utóbbinál a gerilla-lét elemeire, a felderítésre, a menekülési útvonalak kidolgozásra, tehát az akció megtervezésére és kivitelezésére, azaz magára az akcióra. Az évek során e két halmazba tartozó alkotók és csoportok között a kontaktus megszűnt, az első a napos oldal a második az árnyékos oldal ifjúságának lett megbecsült tagja. Howard Beckerre hivatkozva Rácz Attila emeli ki, hogy a deviancia és a művészi alkotás két azonos típusú szociális interakció eredményének tekinthető, mert a kezdőnek el kell sajátítania az adott tevékenységhez kötődő konvenciókat, ugyanakkor pedig a deviáns és a művész pályája akként működik jól-rosszul, hogy miképpen reagál rá mint aktorra és a produkciójára a közönség (Becke, 1982. Idézi Rácz, 2005).

A graffitisek és a street art világa közötti kontaktus megszűnt, de a lázadás meg maradt. Ha a fiatalok nem találnak példaképet az idősebb generációkban, akkor megteremtik a saját példaképeiket (Lengyel, 2001). A legutóbbi tíz-húsz évben bekövetkezett magyarországi társadalmi és gazdasági változások eredményeként a fiatalok helyzete rendkívül bonyolulttá vált, az iskolai életút, a szabadidő eltöltése és munkaerőpiacra való átmenet terén egyaránt új és új sebezhetőségek jöttek létre, mindeközben ideálok, celebek, eszményképek²³ sora született meg.

A fiatalokkal napi kapcsolatban álló szakemberek az individualizáció, értékváltások, médiafogyasztás felértékelődése és virtuális világok IP-cím alapú többes személyiségek megjelenésének konstataálásával párhuzamosan egy új fogalmat is egyre többet említenek, ez pedig a türelmetlenség. A szülők, a pedagógusok, az ifjúsági munkások, a szabadidő-szervezők, stb. arról számolnak be, hogy a gyermekek és a fiatalok türelmetlenek maguk felé és az életkereteik által körülrajzolt világ (pl. társak, felnőttek, társadalmi intézmények) felé is. E türelmetlen nemzedék megjelenésének magyarázata lehet az, hogy a felgyorsult világban a fiatalok élete próbálkozásokból, bukásokból és újrakezdésekből áll, ezzel együtt pedig nehezen nyílnak meg egymásnak, a kiszolgáltatottság tudata, az állandó identitás-keresés befelé fordulóvá és sebezhetővé teszi őket. Az énkép realitása-

23 E tanulmány keretében a teljesítmény nélküli „példakép” jelentésére használjuk az eszménykép fogalmat, és a tömegmédia által megkonstruált világban létrehozott eszménykép („Attól híres, hogy híres.”) jelentésében pedig a celeb fogalmát.

hoz, az önfejlesztéshez, és a társas kapcsolatok működtetéséhez fontosak a konfliktusok feloldásának és a problémák megoldásának mintái. Ugyanakkor a korábbi generációk, a család, a szülők sem nyújtanak már stabil mintákat, érzelmi modelleket-kapaszkodókat – a minták ellesése, a szociális informális tanulás színpadáról sokszor hiányoznak a mintaadó szereplők. Kézenfekvő volna a társadalmi anómiával, vagy a csonka családok számának növekedésével magyarázni a türelmetlenség megjelenési formáit, a „sündisznó-effektus”, a „hirtelen ki/felrobbanás”, megmagyarázhatatlan okkal bíró „csapkodás”, a „véget nem érő toporzékolás”, sőt az iskolai agresszió eseteit, melyek szaporodásáról a felnőttek beszámolnak.²⁴ Ugyanakkor napjainkban a „teljes” családokban is kimarad(hat)nak a mintaadás közös tevékenységei, a kommunikációval (beszélgetéssel, játékkal, sporttal) töltött együttlét ideje: a külvilágban való eligazodás mintáit elsősorban közvetítő apa másod és harmad állást vállal, a családon, illetve a háztartáson belüli mintákat elsődlegesen közvetítő anya szintén sokáig dolgozik és este hazaérve a szülők fáradtan rogyanak a tévére néző fotelba, a gyermekek pedig bezáródnak a saját világukba, ahol a média által felépített hamis világ hamis kérdései, hamis problémái és hamis megoldásai, hamis mintái szocializálják őket. Szvetelsky Zsuzsa találóan jegyzi meg, hogy 25 évesen nem kezdhet homokvárat építeni az, aki 5 éves korában számítógéppel játszott (Szvetelsky, 2006). Horkai Anita szerint a screenager fiatalokat a kiábrándultság, a céltalanság, a jövő nélküliség jellemzi (Horkai, 2004). Megjegyezzük, hogy a 21. században a szocializáció újfajta terekben, új közösségi terekben is történik (pl. plázák, klubok, diszkók, sőt virtuális közösségi terek), amelyeket az időtlenség és a tilalmak hiánya jellemez, amelyekben megjelenik egy nárcisztikus dimenzió is, ami egyfajta új hedonizmust ösztönöz.

Nyugaton a graffiti megjelenése (a graffitti jellemzően mindenütt a munkásosztály ifjúsági szubkultúrájához tartozott) párhuzamos volt a hatvanas évek nagy társadalmi forradalmaival, az individualizációval, melynek krédójába az egyén került. A rész fontosabbá vált az egésznél. Az egyén fontosabbá vált a közösségnél. A rendszerváltoztatás Magyarországon megteremtette az egyén szabadságát. Mindeközben a jóléti társadalom úgynevezett kockázati társadalommá alakult, melyben a hagyományos jóléti életkeretek megváltoztak, megszűntek vagy elnehezültek. Nyugaton a jóléti társadalom kivirágzásával párhuzamosan – mit láttuk – a hagyományos értékek (hit, család, törvény) mellett megjelentek úgynevezett posztmaterális értékek is, ugyanakkor pedig a jóléti társadalmak felbomlásától kezdődően felerősödött az úgynevezett posztkonvencionális cselekvésminták elfogadása (jelszavak falra festése, magán és köztulajdon megrongálása, nem engedélyezett demonstrációkon való részvétel). Megjegyezzük, hogy Hankiss Elemérnek a magyar társadalom esetében a közösségek válsága, illetve hiánya kapcsán megfogalmazott gondolata az ifjúsági szce-

24 Ez az írás nem tárgyalja részletesen az agresszió kérdéskörét, de annyit talán szükséges megjegyezni, hogy az agykutatások legújabb eredményei feltárták a meltdown-nak nevezett jelenség okát (magyarul talán reaktorrobbanás-nak fordíthatjuk), mely akkor áll elő, amikor a legfejlettebb érzéseinkért és legartikuláltabb kognitív folyamatainkért felelős agyterület, a Neocortex nem tud működésbe lépni, mert a cselekvést igénylő információ nem jut el oda, ugyanis a mandulaformájú, kicsi Amygdala – melynek feladata azt jelezni az agyunk számára, hogy támadás ért minket és védekezni (viszonttámadni) kell – idejekorán beavatkozott. Ezt a jelenséget mások fragmentálódásnak nevezik, jelezve, hogy valamiféle egyidejű széthullás-összeomlás is történik ilyenkor. Dolf Zillmann alapján tudjuk, hogy vannak esetek, amikor a személyt sebezhetetlenségének mámorító érzése keríti ilyenkor hatalmába. Ld. még: Zillmann, 1979; Green, 1988.

nárióra fokozottan igaz, mégpedig az, hogy az „...erős és öntudatos közösségek létrejötte fontos előfeltétel a demokratikus intézményrendszer kialakulásának, a demokratikus intézményrendszer pedig előfeltétele a közösségek létrejöttének.” (Hankiss, 2004: 170).

Az értékváltások és az új cselekvésminták magyarországi megjelenése és kiterjedése a legutóbbi tizenhét-húsz évbe sűrűsödött össze. A magyarországi demokrácia és fogyasztói társadalom gyermekei ma 18 évesek.(!)

Ugyanez igaz a hazai grafiti jelenségre is.²⁵ Noha a hatvanas-hetvenes évek magyarországi képzőművészei kísérleteztek a laikus szem számára hasonlóknak tűnő pop-art, koncept és akció-művészettel, de Magyarországon a mai street art avagy grafiti jelensége kvázi egyidős a rendszerváltással, tehát a társadalmi változás egyik indikátoraként is értelmezhető jelenség.

John Stuart Mill-t segítségül idézve beszélhetünk olyan haladásról, melyben a viták (is) többletet termelnek, még akkor is, ha az nem jár együtt „a bölcsesség növekedésével.”²⁶ Tilly-re hivatkozva, Nico ezt azzal egészíti ki, hogy hangsúlyozza a társadalmi mozgalmak a társadalom és az egyének „természetére” gyakorolt hatását.²⁷ „A részvételi lehetőségek bővítésével, akárcsak az új nyilvános szférák létrehozásával, a viták repertoárjával legitimálják a különböző érdekek megoldását. A nagy és erős társadalmi intézményekkel szembeni ellenállás képességét is erősítik. A modern társadalomban az ellenállás ritkán ölti fel az olyan drámai konfrontációk köntösét, mint a forradalmak, lázadások és felkelések. A társadalmi mozgalmak ellensúlyozó erők és egyben olyan entitások, amelyek konstruktívan reformálják a politikai kultúrát és a politikaalakítási folyamatot.” (Stehr, 2002: 128).

Zárszó

Miért jó a rossz a jóban? A Magyar Kétfarkú Kutya Párt (www.mkkp.hu) nem művészet a szó hagyományos értelmében, sőt tulajdonképpen a fogyasztói társadalom terméke. Tudjuk, hogy maga a kapitalizmus azzal menti fel magát, hogy a vásárlót tudatos fogyasztónak tekinti, aki el tudja dönteni, hogy mit és mennyit szeretne fogyasztani. Azonban kerülő úton, professzionális manipulációs technológiákkal mégis ráveszi, hogy fogyasszon, abból és annyit amennyire nem feltétlenül van szüksége. Ebben az értelemben, mint kapitalizmus- és társadalomkritika a kétfarkú kutya bombájának indítószikráját mégiscsak a fogyasztói társadalom gyújtotta meg. Mint jelenség pedig azért jelentős, mert egyfajta indikátorként visszajelez számunkra és ezzel hozzásegít ahhoz, hogy egy valóban eleven és fejlődni képes társadalomban létezzünk. Ha megértően figyeljük, hozzásegíthet ahhoz, hogy egy jobb világban éljünk. A részvétel tehát eszköz és cél is egyben.

25 A szerző itt jegyzi meg, hogy a dolgozat nem tekinti grafitinek a 60-as, 70-es 80-as évek bérházak falfirkáit a „Levelek a falon”-jellegű szerelmes és egyéb üzeneteket és a lakótelepi liftek belső zománccsfestékének pusztá lekapargatását sem. Noha ez utóbbi a magántulajdonnal nem rendelkező munkásosztályi ifjúsági szubkultúrában a tulajdon (az állami tulajdon) elleni lázadásnak is volt tekinthető.

26 Mill, 1942. Idézi: Stehr 2002: 128

27 Tilly, 1995. Idézi Nico, 2000.

Hivatkozott irodalom

- AMEFESZPROGRAMJA. http://www.mefesz.hu/mefesz.php?oldal=doku&nev=19561020_nagygyules&p=11 Utolsó letöltés: 2009.03.02. 18:25
- ANDORKA RUDOLF (1992): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Aula Kiadó.
- AZZOPARDI, A. – FURLONG, A – STALDER, B (2001): *Sebezhető ifjúság. Sebezhetőség az oktatásban, a munkaerőpiacon és a szabadidőben Európában*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- BECK, U. – GRANDE, E. (2006): *Kozmopolita Európa*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- BECK, U. (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- BECK, U. (2005): *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései – válaszok a globalizációra*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- BECKER, H. S. (1982): *Art Worlds. Berkeley and Los Angeles*. University of California Press.
- BÖHNISCH, L. (2003): A gyermek- és ifjúkor szociálpedagógiája. In: Kozma Tamás – Tomasz Gábor [szerk.]: *Szociálpedagógia*. Budapest: Osiris, pp. 367-390.
- BRAKE, M. (2006): No future – A nagy-britanniai munkás szubkultúrák és stílusok rövid története. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba [szerk.] (2006): *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale, pp. 238-246.
- BYNNER, J. – CHISHOLM, L. – FURLONG, A. (1997): A new agenda for youth research. (Új szemlélet az ifjúságkutatásban) In: Chisholm, L. [et. al. szerk.]: *Youth, citizenship and social change in European context*. Aldershot: Avebury Press, pp. 3-14.
- CHARLES, D. H. (1971A): A New Kilroy: Taki 183. *International Herald Tribune* (1971.07.05-06) pp. 24-25.)
- CHARLES, D. H. (1971B): Taki 183 Spawn Pen Pals. *The New York Times* (1971.07.21.) 37 p.
- CLARKE, J. – JEFFERSON, T.: A munkásosztály ifjúsági kultúrái. In: Gábor Kálmán (2000): *A középosztály szigete*. Szeged: Belvedere Meridionale, pp. 115-137.
- CONWAY, P. (1973): Subway Graffiti: The Message from the Underground. *Print* (1973. 05-06) pp. 25-32.
- CUNIBERTI, C. (1973): Graffiti goes underground. *The Financial Times* (1973.07.11.)
- CSÁKÓ MIHÁLY – BERÉNYI ESZTER – BOGNÁR ÉVA – TOMAY KYRA (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. In: *Szociológiai Szemle* 2000/1.
- CSÁKÓ MIHÁLY (2004): Ifjúság és politika In: *Educatio* 2004/4.
- CSAPÓ BENŐ (2005): *Az iskolai tudás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csípő Ildikó et al.: Az iskola demokráciája – a demokrácia iskolája, *Educatio* 2004/4.
- du Bois-Reymond, M. (2006): Nem akarom még elkötelezni magam. A fiatalok életfelfogása. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba [szerk.]: *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere, pp. 279-300.
- DURKHEIM, É. (1982): *Az öngyilkosság* Budapest: KJK. Eyerman, R. – Jamison, A. (1991) *Social Movements: A Cognitive Approach*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 3.

- GÁBOR KÁLMÁN–SZEMERSZKI MARIANNA (2008): *Sziget Fesztivál 2007*. Szeged: EIKKA
- GÁBOR KÁLMÁN (2006): Fordulat az ifjúságszociológiában. In: Gábor Kálmán–Jancsák Csaba [szerk.]: *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale, pp. 9-15.
- GIDDENS, A. (1999): *A harmadik út*. Budapest: Agora Kiadó.
- GIDDENS, A. (2005): *Elszabadult világ*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- GLAZER, N. (1979) The subway graffiti of New York. *New Society*, 1979.01.11. pp. 72-74.
- GREEN, ROSS (1998): *The Explosive Child. A New Approach for Understanding Parents Easily Frustrated „Chronically Inflexible” Children*. New York: HarperCollins
- GYÉMÁNTCSISZOLÓK (2006) Debrecen: HAHA
- HANKISS ELEMÉR (2004): A bűntudatról. In: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest: Osiris, pp. 271-301.
- HANKISS ELEMÉR (2008): Egy instabil társadalom. In: Karikó Sándor [szerk.]: *Közösség és instabilitás*. Budapest: Gondolat, pp. 89-97 .
- HART, R. (1997): *Children’s Participation: The Theory And Practice Of Involving Young Citizens In Community Development And Environmental Care for*. New York: UNICEF.
- HERCZEG JUDIT (2007): Háló-társak–Kommunikációs és kapcsolati háló az Interneten. *Educatio*, 2007 nyár, pp.341-349.
- HORKAI ANITA (2004): Screenagerek. Kultúrák közötti kommunikáció az iskolában. In: Gábor Kálmán–Jancsák Csaba [szerk.]: *Ifjúsági korszakváltás–ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere Meridionale, pp. 122-140.
- HUSZÁR TIBOR, SÜKÖSD MIHÁLY (1969): *Ifjúságszociológia*. Budapest: KJK
- Inglehart, R. (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997): *Modernisation and Postmodernisation. Cultural, Political and Economic change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jancsák Csaba (2008a): A magyarországi hallgatói mozgalom bölcsője – a szegedi MEFESZ. In: „Mi, szegediek megtettük az első lépést...” *Konferencia a MEFESZ megalakulásának 50. évfordulóján*. Szeged: Universitas Szeged Kiadó, pp. 23-36.
- JANCSÁK CSABA (2008b): Ifjúsági korosztályok. Nagy Ádám [szerk.]: *Ifjúságügy*. Budapest: Új Mandátum, pp.19-59.
- KABAI IMRE (2005): A magyar fiatalok egyenlőségi viszonyainak empirikus vizsgálata. In: Tamás Pál–Tibori Tímea [szerk.]: *Ifjúságpolitikák*. Budapest: Új Mandátum–MTA Szociológiai Intézet.
- KENNISTON, K. (2006): Az elkötelezettlenek. Az elidegenedett fiatalok az amerikai társadalomban. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba [szerk.]: *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale, pp. 45-67.
- KÉRI LÁSZLÓ: Az ifjúság és a politikai változások. *Ifjúsági Szemle* 1984/4.
- LENGYEL LÁSZLÓ (2001): Társadalmi átalakulás és ifjúság. In: Gábor Kálmán (szerk.) *Társadalmi átalakulás és ifjúság–A szabadság mint esély?* Szeged: Belvedere Meridionale, pp.39-47.
- LOWE, A. (1971): *Is present-day higher learning „relevant”?* *Social Research* 38.
- MASLOW, A. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review* 50, pp.370-396.
<http://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm> Utolsó letöltés: 2009.03.04. 21:44

- MELUCCI, A. (1995): The new social movements revisited: reflections on a sociological misunderstanding. In: Louis Maheau (ed.): *Social Movements and Social Classes: The Future of Collective Action*. London: Sage, pp.112-113.
- MERTON, R. K. (1974): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat.
- MILL, J. S. ([1831] 1942) *The Spirit of the Age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nemzeti Ifjúsági Stratégia 2008-2023. Mobilitás, Kézirat
- Nemzeti jelentés a magyar ifjúság helyzetéről az Európa Tanács számára (2007). MTA Politikai Tudományok Intézete, Vitaanyag.
- PARSONS, T. (1949): A cselekvés elmélete. (Részlet) In: *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból*. Szociológiai Füzetek 1985/38. pp. 17-38.
- PARSONS, T. (1971): Elméleti tájékozódás. Részlet. In: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről*. Szociológiai Füzetek 45. 1988. pp. 84-111.
- PERCHERON, A. (1999): Szocializáció és politikai szocializáció. In: Szabó Ildikó és Csákó Mihály [szerk.] *A politikai szocializáció*. Budapest: Új Mandátum, pp.9-18.
- PERCHERON, A. (1999): Szocializáció és politikai szocializáció. In: Szabó Ildikó és Csákó Mihály [szerk.] *A politikai szocializáció*. Budapest: Új Mandátum, pp. 9-18.
- PIKÓ BETTINA (2003): *Kultúra, társadalom, és lélektan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- RÁCZ ATTILA (2005): Deviancia és művészet. In: Pikó Bettina (szerk.) (2005): *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban*. Szeged: JATE Press, pp.151-161.
- RAWLS, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- SHULTZE, G. (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő* 2000/1-2. pp. 135-157 .
- SOMLAI PÉTER–BOGNÁR VIRÁG–TÓTH OLGA–KABAI IMRE (2007): *Új Ifjúság*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- STEHAR, N. (2002): A modern társadalmak törékenysége: tudás és kockázat az információs korban (ford. Farkas János) 8. http://www.rezler-foundation.hu/bme/files/egy.doc#_toc520060836 utolsó letöltés: 2008.10.17. 20:58.
- SZABÓ ILDIKÓ–ÖRKÉNY ANTAL (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritás Alapítvány (Minoritás könyvek 5).
- SZABÓ MÁTÉ (1986): Alternatív társadalmi mozgalmak és reform Magyarországon In: *Ifjúsági Szemle* 86/6, <http://www.foek.hu/zsibongo/90elotti/cikk/szabo.htm> Utolsó letöltés: 2008.11.11. 19:06
- SZABÓ MÁTÉ (1988): *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest: Villányi úti könyvek. <http://www.foek.hu/zsibongo/90elotti/cikk/szabo.htm> Utolsó letöltés: 2008.10.19. 22:20
- SZÉCHENYI ISTVÁN (1942): *A Magyar Akadémia körül*. <http://mek.niif.hu/01000/01072/01072.htm> Utolsó letöltés: 2009.02.22. 23:34.
- SZVETELSKY ZSUZSANNA: *A későn élő típus*. <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleprint/625/-1/6/> Utolsó letöltés: 2008.09.28. 21:31.
- TAMÁS PÁL (2005): Gyökerek és szárnyak. In: Tamás Pál–Tibori Tímea [szerk.]: *Ifjúság-politikák*. Budapest: Új Mandátum.
- TARROW, S. (1998): *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.

- THOMA LÁSZLÓ: Tiltakozó fiatalok – három évtized válaszútjai. In. *Ifjúsági Szemle* 1988. pp. 69-76.
- Tilly, Ch. (1995) *Popular Contention in Great Britain, 1758-1834*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- TÓTH TAMÁS (1998): Egyetemek és egyetemisták Európában. www.hallgatoimozgalom.hu Utolsó letöltés: 2008.11.11. 19:03.
- ÜVEGHÁZ 1. (2006) Szeged: Belvedere Meridionale.
- ÜVEGHÁZ 2. (2008) Szeged: Belvedere Meridionale.
- Ványi Bálint – Földi László [szerk] (2002): *Új lendület Európai fiataljai számára. Az Európai Bizottság Fehér Könyve*. Budapest: Mobilitás.
- VASKOVICS LÁSZLÓ: *A posztadoleszcencia szociológiai elmélete*. <http://www.mtapti.hu/mszt/20004/vaskovic.htm> Utolsó letöltés: 2008.11.12. 23:43.
- VEBLEN, TH. (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WILLIS, P. (2000): *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*. Budapest: Új mandátum Kiadó.
- WORD PROGRAMME FOR ACTION FOR YOUTH. New York: UNESCO.
- Young Europeans* (N=19000fő) Eurobarométer 2007. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_202_sum_en.pdf Utolsó letöltés: 2008.11.06. 0:41.
- ZILLMANN, D. (1979): *Hostility and aggression*. Hillsdale, NJ: Laurence Erlbaum Associates
- ZNANIECZKI, F. – THOMAS, W. I. (2002-2006): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest: Új Mandátum
- ZNANIECZKI, F. (1934): *The Method of Sociology*. New York.

Magyar fiatalok demokrácia-értelmezése és előítéletessége

Bevezetés

Tanulmányunk a magyar tizenévesek demokrácia-értelmezése és kisebbségekkel szembeni előítéletessége közötti kapcsolatot az empirikus szociológia eszközeivel vizsgálja. Az elemzés során a következő kérdésre próbálunk válaszolni: milyen kapcsolat van a tizenéves fiatalok demokrácia-értelmezése és a nemzeti és etnikai külcsoporthoz szembeni előítéletessége között.

Adataink az „Iskola és társadalom, 2008” kérdőíves vizsgálatból származnak, melynek egyik célkitűzése a fiatalok demokráciához való viszonyának és demokrácia-értelmezésének leírása volt. A kutatás négy egyetem (ELTE, Debreceni Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem) és két kutatóintézet (MTA Regionális Kutatóközpont, Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet) együttműködése alapján, a 15-16 éves magyar fiatalok N= 5.962 fős (évfolyam és iskolatípus alapján reprezentatív) mintáján 2008 október-december hónapban készült. A kutatás kérdőíve gyakorlatilag megegyezett a 2005-ben, ugyanezen populáción végzett vizsgálat kérdőívével.

A demokrácia értelmezése során rendelkezünk kell a demokrácia pontos definíciójával, ugyanakkor a meghatározás nem zárhatja ki az értelmezés terén esetlegesen jelentkező csekély mértékű eltéréseket.

A mindezeknek megfelelő, elemzésben is használható fogalom definiálásának problémája elsősorban annak köszönhető, hogy a társadalomtudósok rendkívül sokféle módon próbálják meghatározni a demokráciát (Dahl, 1971; Pennock, 1979; Vanhanen, 1990; Rueschemeyer, - D. Stephens, E., és Stephens, J. 1992).

Számos politikatudománnyal foglalkozó kutató mellett foglalt állást, hogy a demokrácia-elméletek alapvetően két csoportot alkotnak. Az egyik csoportba tartozó elméletek az egyéni szabadságnak, míg a másik csoportba sorolható elméletek a népszuverenitás érvényesítésének adnak elsőbbséget (Thomassen, 1995: 385). Másként fogalmazva, a demokratikus politikai elméletek annak megfelelően különböztethetők meg, hogy képviselőik a két alapelv közül melyik gyakorlati érvényesítésének szeretnék nagyobb lehetőséget biztosítani.

A kétféle csoportot a legkülönbözőbb elnevezésekkel illetik. Az egyik típust nevezik *angolszász liberális demokráciának*, s vele szemben a másik csoportot *európai kontinentális típusú demokráciának* (Sabine, 1952); *képviselői*, illetve közvetlen demokráciának (Barber, 1984). Arendt Lijphardt 1984-ben a *többségi*, illetve *konszenzu-*

son *alapuló* döntéshozatal megkülönböztetésre alapozva a két csoportról mint kétféle kormányzati rendszerről írt. Más szerzők – például John Pennock (1979), Robert Dahl (1971) – további kategória-elnevezéseket használnak: beszélnek *elitista*, *irányított demokráciáról*, *poliarchiáról*, alkotmányos *liberális demokráciáról*, *klasszikus*, *populista demokráciáról*, valamint *társadalmi-gazdasági demokráciáról*.

A demokratikus rendszerek és demokráciaelméletek terén megnyilvánuló tipologizálási különbségek ellenére a kérdéssel foglalkozó kutatók túlnyomó többségben abban egyetértenek, hogy egyértelműen meg lehet határozni olyan követelményeket, melyeknek elengedhetetlenül teljesülniük kell ahhoz, hogy egy adott politikai rendszert demokratikusnak nevezhessünk. A demokrácia elengedhetetlen, intézményes követelményei a következők: az alapvető emberi jogokat a kormányzattól független igazságszolgáltatási rendszer kell garantálja; a választójog általános és egyenlőség alapján érvényesülő jog kell legyen; a végrehajtó hatalom a törvényhozásnak kell felelősséggel tartozzon; a törvényhozás tagjait a választópolgárok titkos szavazatleadással, szabad, tiszta, rendszeresen tartott, a választásokon induló politikai szervezetek közötti versengést nem korlátozó választásokon kell megválasszák.

Tekintettel a fenti követelményekre, a számtalan demokrácia-meghatározás közül elemzési keretrendszerként használható demokrácia-fogalomnak Gabriel Almond és Sidney Verba 1965-ben megjelent, ma már klasszikusnak számító, *The Civic Culture* című művében használt értelmezést tekintettük relevánsnak.

Munkájukban úgy értelmezték a demokráciát, mint olyan politikai rendszert, melyben az átlagos állampolgárok ellenőrzik az eliteket, a polgárok tömeges részvételére épülő intézményes rendszerek által *képesek ellenőrzés alatt tartani a kormányzatot*. Az így definiált politikai rendszerben a mindenkor kormányzat *ténylegesen felelős* a választópolgárok politikai közösségének (Almond-Verba, 1965: 326).

Elmer Eric Schattschneider (1960: 141) öt évvel korábban megjelent művében a demokrácia meghatározásával kapcsolatban mindezek mellett a következőket is kiemelte: „...[a demokrácia] olyan, versengésre épülő politikai rendszer, melyben az egymással versengő politikai vezetők és szervezetek oly módon kell meghatározzák a közpolitikai alternatívákat, hogy az állampolgárok közössége részt tudjon venni a döntéshozatali folyamatokban”

A fenti demokrácia-meghatározásokat figyelembe véve, úgy értelmezzük a demokráciát, mint olyan politikai rendszert, melyben a törvényhozás tagjait a választópolgárok rendszeresen tartott, szabad és tiszta választásokon, többségi elv alkalmazásával választják, s ahol lehetőség nyílik arra, hogy a kormányzat hatalmát intézményes módon korlátozzák, s e korlátozást lehetővé tévő intézményes eszközöket a jogrendszernek védelmeznie, az intézményrendszer ilyen jellegű tényleges működését segítenie kell. Ezek az intézményes eszközök, mechanizmusok elengedhetetlenek. Hasonlással élve, ezek az intézmények, mechanizmusok jelentik a „*hardvert*”, mely nélkül nem létezhet, nem működhet demokratikus politikai rendszer.

Demokratikus politikai intézményrendszer működéséhez azonban elengedhetetlenek az olyan állampolgárok, akik kívánják, akarják és képesek is az intézményrendszert működtetni, akiknek szándékában áll bizonyos értékek tiszteletben tartá-

sa és bizonyos normák követése és viselkedésmódok alkalmazása. A demokratikus intézményrendszer „hardverének” működéséhez elengedhetetlenül szükséges a „szoftver”, azaz a demokratikus politikai kultúra jelenléte is. Demokratikus politikai rendszer működéséhez az állampolgároknak erőteljesen ragaszkodniuk kell a demokratikus normákhoz, s ragaszkodniuk kell demokratikus magatartásminták követéséhez, alkalmazásához. Az állampolgárok tudatába mélyen beágyazódott demokratikus értékerendszer nélkül a polgárok nem fognak bízni a demokrácia intézményes mechanizmusában: vagy nem fogják használni ezeket, vagy érdekérvényesítésre való törekvésük közben rossz célra, helytelenül és visszaéléseket elkövetve használják fel azokat. Összességében azt mondhatjuk, az állampolgárok tudatába erőteljesen beágyazódott demokratikus politikai értékrendszer, demokratikus politikai kultúra nélkül a demokratikus politikai rendszer nem működhet hatékonyan.

A demokrácia értelmezése és típusai

A demokrácia értelmezésének vizsgálatánál a demokrácia fogalmi szinten elkülöníthető potenciális elemeit soroltuk fel (a fiataloknak azt kellett megítélni, hogy mennyire tartják a demokrácia részének a felkínált elemeket). Az egyik csoportot francia forradalom hármasszavának (szólásszabadság, egyesülési szabadság, törvény előtti egyenlőség, szolidaritás a rászorulókkal) kereteihez illeszkedő egyéni, illetve kisebbségi jogok érvényesülése (a magánélet tiszteletben tartása, a kisebbségi jogok érvényesülése) valamint a társadalom működésének normatív kritériumai (a törvények betartása, társadalmi igazságosság, a társadalmi különbségek csökkentése) alkotják. A másik csoportba sorolható lehetséges elemek mindegyike a politikához kapcsolható, együttesen a pluralizmust és a választható politizálás szabadságát hangsúlyozzák (a politikai választás lehetősége, beleszólás a politikába, többpártrendszer).

A fiatalok a magánélet tiszteletben tartását és a törvények betartását (78-78 pont), a szólásszabadságot, a törvény előtti egyenlőséget és a társadalmi igazságosságot (76-76 pont) tartják leginkább a demokrácia részének. A demokrácia politikai elemeinek (a politikai választás lehetősége, beleszólás a politikába, többpártrendszer) most is alacsonyabbak az átlagpontjai (60-72 pont) és változatlanul a kisebbségi jogok érvényesülését sorolják legkevésbé a demokrácia fogalmába (55 pont).

1. táblázat

Szerinted az alábbiak milyen mértékben tartoznak bele a demokrácia fogalmába? (százfokozatú skála átlag, 0: semennyire; 100: teljesen)

a magánélet tiszteletben tartása	78
a törvények betartása	78
szólásszabadság	76
törvény előtti egyenlőség	76

társadalmi igazságosság	74
a politikai választás lehetősége	72
egyesülési szabadság	69
a társadalmi különbségek csökkentése	66
beleszólás a politikába	66
szolidaritás a rászorulókkal	66
többspártrendszer	60
a kisebbségi jogok érvényesülése	55

A többváltozós elemzés – a tizenkét kritérium szerveződése – eredménye alapján a középiskolások demokrácia-értelmezését két típussal jellemezhetjük.

Az első típus (Civil demokrácia) leginkább a felvilágosodás eszméit tükröző hármas jelszó, az egyéni és a kisebbségi jogok valamint a társadalmi szintű normatív elvárások együttes preferálását tartalmazza. Ezzel szemben a második típust (Politikai demokrácia) a demokrácia politikai értelmezésének dominanciája jellemzi, mivel a politikai választás és beleszólás mellett a többspártrendszer együttes hangsúlyozását figyelhetjük. A két típus nem különül el élesen, nincsenek negatív faktor-score értékek. Az egyes elemek átlagpontjainak sorrendje mellett a fogalmi elemek szerveződése is a 2005-ös eredményekhez hasonlóan jellemezhető, mivel korábban sem különült el tisztán a főkomponens elemzés során kapott két főkomponens: a markáns látens struktúra hiánya mindkét vizsgálat fontos eredménye.

2. táblázat

Szerinted az alábbiak milyen mértékben tartoznak bele a demokrácia fogalmába? (főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score-értékei)

	Civil demokrácia	Politikai demokrácia
a magánélet tiszteletben tartása	0.700	0.092
szolidaritás a rászorulókkal	0.693	0.191
társadalmi igazságosság	0.626	0.440
a társadalmi különbségek csökkentése	0.601	0.345
a kisebbségi jogok érvényesülése	0.599	0.110
szólásszabadság	0.572	0.484
többspártrendszer	0.003	0.774
beleszólás a politikába	0.227	0.765
a politikai választás lehetősége	0.347	0.677
törvény előtti egyenlőség	0.467	0.541
egyesülési szabadság	0.479	0.485
a törvények betartása	0.449	0.483
Magyarázott variancia (százalékban)	43.7	8.1

Az állampolgárság értelmezése és típusai

A demokrácia mellett a magyar állampolgárság értelmezésének vizsgálatát az indokolja, hogy a közép-kelet európai társadalmakban – különösen Magyarországon – a demokrácia elméleti és gyakorlati analízise elválaszthatatlan a nemzeti identitás és a magyarság fogalmától.

A magyar állampolgárság vizsgálatára irányuló kijelentések megfogalmazásánál tekintettel voltunk arra, hogy a tág identitás kategória, a nemzeti identitás történeti-szociológiai kutatásának *elméleti alapja a polgári nemzet és etnikai nemzet megkülönböztetése*

A nemzeti társadalom megalapítását célul kitűző *kultúr/etnikai nemzeti koncepcióban* a csoporttagság normatív, a nemzetségség nem jog, hanem elsősorban *kötelesség*, ezzel szemben viszont az *állam/polgári nemzeti* fejlődéstípus központi eleme viszont a *polgárként* meghatározott egyén (Csepeli, 1992). Max Weber kommunális és asszociatív viszonyokra vonatkozó kategorizálása alapján a kultúr/etnikai nemzeti koncepcióhoz dominánsan a kommunális, az állam/polgári nemzeti fejlődéstípushoz az asszociatív viszonyok köthetők (Wesolowski, 1995).

A másik fontos eltérés, hogy míg a politikai/polgári vagy *államnemzet* olyan *konszenzuson* alapul, amelyet a demokratikus intézményrendszer működése hoz létre a nemzetállam polgárai között, addig a *nyelvi-etnikai nemzet* egyfajta *mitikus-ideológus azonosságtudathoz* kötődik.

A politikai és kulturnemzet közötti további lényeges eltérés a történelmi időhöz való viszonyban, valamint az állam és az egyén közötti kapcsolatban rejlik. „Az *első* (ti. a politikai nemzet – B.Z.–M.I.) *jelenorientált*, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszony mentén szerveződik. Ezzel szemben a másik (a kulturnemzet – B.Z.– M.I.) *múltorientált*, amelyben a történelmi időnek van jelentősége. A kulturnemzet tagjainak identitása független az állam és az egyén viszonyától.” (Szabó – Örkény, 1998:171).

A két nemzetszemlélet a maga konkrétságában csak ideáltípusként létezik, adott megjelenésükben szétválasztásuk lehetetlen (Szűcs, 1974; 1981).

Az állampolgársággal kapcsolatos kijelentések sorrendje azt mutatja, hogy a tizenévesek leginkább a törvények betartását és a kulturális elkötelezettséget, legkevésbé az áldozathozatalt és az önfeláldozást preferálják.

3. táblázat

Szerinted mennyire várható el egy magyar állampolgártól, hogy... ?
(százfokozatú skála átlag, 0: egyáltalán nem: 100: feltétlenül)

tartsa be az ország törvényeit.	76
ismerje és szeresse a magyar kultúrát.	64
legyen meggyőződve arról, hogy minden ember egyenlő.	63
vegyen részt a választásokon.	62
szeresse a piros-fehér-zöld zászlót.	59

segítse a rászorulókat.	55
tartsa tiszteletben a kisebbségek jogait.	51
legyen elkötelezett híve a demokráciának.	51
ha kell, tudjon áldozatot hozni az országért.	46
képes legyen meghalni Magyarorszáért.	34

A középiskolások kisebbségekhez való viszonya

A hazai és nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban leginkább Tajfel értelmezése mérvadó a csoportok közötti előítélet meghatározásában, aki az előítéletet, mint a csoportkapcsolatok során kialakuló, egyén vagy csoport által jellegzetesen támogatott vagy ellenzett ítélezkésként definiálja (Tajfel, 1981.) A hazai empirikus irodalomban többször használt kifejezések (előítéletes beállítódás, előítéletes gondolkodás, diszkriminatív magatartás, előítéletes attitűd, intolerancia, kirekesztő szemlélet) ugyanannak a jelenségnek a különböző, egymással szervesen összefüggő oldalait fedik le. Az attitűdök, mint viselkedési predispozíciók értelmezése és mérése során az egymástól részben független három komponens - kognitív, affektív és konatív – operacionalálása kétségtelenül elkerülhetetlen (Ajzen, 1988), de elfogadható a Tajfel értelmezésében némileg differenciálatlanul „ítélkezkésként” megfogalmazott értelmezés is, amely nyomán eltekinthetünk az előítélet, mint attitűd maradéktalan, mindhárom dimenzióra vonatkozó operacionalizálásától. Ennek megfelelően az ifjúsági kutatások során az előítéletes gondolkodás indikátorának a többség-kisebbség reláción alapuló, a másság etnikai, nemzeti, deviáns és idegen külcsoportokra vonatkozó negatív ítéleteinek komplex mutatóját tekintik.

Az „Iskola és társadalom, 2008.” kutatás kérdőívében a különböző nemzeti és etnikai csoportokhoz való viszonyulás operacionalizálása során – hasonlóan több nagymintás korábbi ifjúságkutatáshoz (Szabó–Örkény, 1996;1998) – a személyközi távolságtartás módszerével mért előítéletesség az iskolai padtárs szerep megítélésre vonatkozott.

4. táblázat

Mit szólnál hozzá, ha padtársad a következő csoportok tagja lenne?
(a „zavarna” válaszok százalékban)

Zavarna, ha a padtársam...	9. és 11. évfolyamos középiskolások 2008 (N=5962)	9. és 11. évfolyamos középiskolások 2005 (N=5000)
cigány lenne	47	45
román lenne	32	30
zsidó lenne	29	27
szlovák lenne	23	14

kínai lenne	22	24
szerb lenne	19	23
kongói lenne	20	22
arab lenne	18	21
oroszl lenne	18	18
német lenne	11	11
horvát lenne	11	10
erdélyi magyar lenne	9	7
finn lenne	8	9

A 2005-ben mért eredményekhez hasonlóan a középiskolások 2008-ban is leginkább a cigányok és a románok, legkevésbé az erdélyi magyarok és a finnek közelségét utasítják el. Jelentős eltérést csak egy esetben figyelhetünk meg: a szlovákok elutasításának aránya 9 százalékkal növekedett. (A jelentős változás feltehetően annak is köszönhető, hogy a hazai médiumokban gyakran előfordultak a felvidéki magyarságot érintő atrocitásokkal és a magyar-szlovák diplomáciai problémákkal foglalkozó tudósítások).

Az előítéletesség intenzitása szerint elkülönült csoportok

A minta egynegyedét alkotó intoleráns csoportba sorolódott középiskolások 32-84 százalékban elutasítja a kisebbségi csoportok padtársi közelségét. A csoportra jellemző erős előítéletességet az is bizonyítja, hogy a csoport 73 százaléka még erdélyi magyar padtársat sem fogadna el. Ezzel szemben a toleráns csoportban – a cigányok kivételével – a kisebbségi csoportokat elutasítók aránya csupán 1-15 százalék.

5. táblázat

Nemzeti és etnikai kisebbségek iránti tolerancia-intolerancia csoportok („zavarna” válaszok százalékos aránya)

	Toleráns csoport	Intoleráns csoport
cigány lenne	36	81
román lenne	15	84
zsidó lenne	13	77
szlovák lenne	7	70
kínai lenne	6	72
német lenne	5	60
erdélyi magyar lenne	3	73
arab lenne	3	36

orosz lenne	3	63
kongói lenne	2	28
szerb lenne	2	72
horvát lenne	1	41
finn lenne	1	32
Aránya a mintában (százalékban)	75	25

A demokrácia és állampolgárság értelmezési típusainak kapcsolódása

A további elemzések során először azt ellenőrizzük, hogy mennyire helytálló az a fel-tételezésünk, mely szerint a fiatalok gondolkodásában értelmezhető módon kapcsolódik össze a demokrácia- és az állampolgárság két-két felfogása. Ennek érdekében a korábban értelmezett négy főkomponens bevonásával újabb elemzés végeztünk. A másodlagos főkomponens-elemzés eredménye megfelel a várokozásnak: a demokrácia civil-értelmezése és az állampolgárság egalitáriánus értelmezése az egyik, míg a demokrácia politikai-értelmezése és az állampolgárság nemzeti értelmezése egy másik típusban kapcsolódott össze. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a fiatalok gondolkodása a demokrácia és az állampolgárság fogalomértelmezése alapján két típussal jellemezhető: az egyik típusban (Civil-egalitáriánus attitűd) az emberek egyen-lőségét és a kisebbségi helyzetet előtérbe helyező állampolgár-értelmezés – igazán nem meglepő módon – a demokrácia szolidaritást, egyenlőséget és kisebbségi jogokat preferáló értelmezésével kapcsolódott össze. A másik típusban (Politikai-nemzeti attitűd) az állampolgárság nemzeti szempontokat előtérbe helyező felfogása mellett a demokrácia politikai szempontú értelmezése a meghatározó.

6. táblázat

A demokrácia és állampolgár értelmezések együttes típusai
(főkomponens-analízis, rotálatlan főkomponensek score-értékei)

	Civil-egalitáriánus attitűd	Politikai-nemzeti attitűd
Egalitáriánus állampolgár	0.802	0.078
Civil demokrácia	0.798	-0.023
Politikai demokrácia	0.080	0.764
Nemzeti állampolgár	-0.027	0.760
Magyarázott variancia (százalékban)	33.26	28.08

Az értelmezési típusok és az előítéletesség kapcsolata

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy milyen összefüggés van az előítéletesség és a két fogalom értelmezési típusai között. A demokrácia és az állampolgárság két-két felfogását reprezentáló főkomponenseknek a nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni intolerancia alapján elkülönült csoportokra jellemző szkór-átlagok alapján a következőket mondhatjuk: a kisebbségek jogait, az egyenlőséget és a rászorulókat segítését preferáló állampolgár felfogás (Egalitáriánus állampolgár) a leginkább megosztó: a toleráns fiatalokra az átlagosnál jobban, az állampolgárság nemzeti jellegzetességeit hangsúlyozó intoleráns csoportra kevésbé jellemző. A kisebbségeket elutasító csoport további sajátossága, hogy a markáns állampolgárság értelmezés (nemzeti jelleg hangsúlyozása, a kisebbségek és az egyenlőség gondolatának negligálása) mellett a demokrácia kisebbségeket és a „szabadság-egyenlőség-testvériség” értékeit középpontba helyező felfogás (Civil demokrácia) elutasítása is megfigyelhető.

7. táblázat

A nemzeti-etnikai kisebbségekkel szembeni intolerancia csoportokat jellemző demokrácia és állampolgár értelmezés-típusok (score-átlagok)

	Civil demokrácia	Politikai demokrácia	Nemzeti állampolgár	Egalitáriánus állampolgár
Toleráns csoport	0.0941	0.0812	-0.0708	0.1449
Intoleráns csoport	- 0.2898	-0.0560	0.2180	-0.4459

Ok-okozati modellek: a demokrácia és állampolgárság értelmezését meghatározó kisebbségi előítéletesség

A demokrácia és az állampolgárság értelmezésének másodelemzése során kapott két attitűdöt (Civil-egalitáriánus; Politikai-nemzeti) olyan magyarázat modellekkel vizsgáltuk, amelyekben a kisebbségi csoportok padtársként történő megítélései szerepeltek független változókként. A két lineáris regressziós modell eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A Civil-egalitáriánus attitűdöt elsősorban a zsidó és a cigány padtárs elfogadása valószínűsíti, de a román, szlovák és kongói nemzetiségű padtársak elfogadása szintén szignifikánsan befolyásolja az attitűddel való azonosulást.

8. táblázat

A Civil-egalitáriánus attitűdöt szignifikánsan befolyásoló nemzeti-etnikai kisebbségi csoportokról alkotott vélemények (lineáris regresszóanalízis, stepwise, béta-értékek)

Zsidó padtárs	-0.150
Cigány padtárs	-0.105
Román padtárs	-0.068
Szlovák padtárs	-0.058
Kongói padtárs	-0.047
Adjusted R Square	11.7 százalék

Az elmúlt éveket jellemző – és a tömegkommunikációban gyakran megjelenő – magyar-szlovák diplomáciai konfliktusoknak is szerepe van abban, hogy a Politikai-nemzeti attitűdöt leginkább a szlovákok elutasítása erősíti. Az attitűdöt szintén szignifikánsan valószínűsíti ha a fiatal válaszadó nem szeretné cigány vagy román tanulótárs közelségét – azonban az erdélyi magyar, orosz, zsidó és a német padtárs esetében az elfogadás hatása pozitív.

9. táblázat

A Politikai- nemzeti attitűdöt szignifikánsan befolyásoló nemzeti-etnikai kisebbségi csoportokról alkotott vélemények
(lineáris regresszóanalízis, stepwise, béta-értékek)

Szlovák padtárs	0.158
Cigány padtárs	0.147
Erdélyi magyar padtárs	-0.107
Orosz padtárs	-0.052
Zsidó padtárs	-0.038
Román padtárs	0.036
Német padtárs	-0.030
Adjusted R Square	5.2 százalék

Konklúzió

A kutatás eredményei azt jelzik számunkra, hogy azok az attitűdök, melyekben a fiatalok demokráciával kapcsolatban kialakított véleménye jelenik meg, nem függetlenek azoktól az attitűdöktől, melyeket a fiatalok a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatban alakítanak ki. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a politikai szocializáció folyamatában, melynek során a demokratikus normákhoz és értékrendszerhez való kötődés formálódik és a demokrácia értelmezése kialakul, kulcsfontosságú szerepe van annak, hogy a fiatalok milyen álláspontot alakítanak ki a kisebbségek jogainak tiszteletben tartásával kapcsolatban. Más szóval a kisebbségek jogainak tiszteletben tartásával kapcsolatos nézetek alapvetően szabják meg azt, hogy az egyén hogyan értelmezi a demokráciát, s milyen álláspontot alakít ki a többi demokratikus értékkel kapcsolatban.

A kisebbségekkel kapcsolatban mutatott tolerancia meghatározó szerepének oka nem más, mint az a tény, hogy *a tolerancia csakis tényleges élethelyzetekben tanulható*. Esetünkben azt találtuk, hogy a cigányokkal kapcsolatos attitűd elsődlegesen határozza meg a demokráciával és a demokratikus értékekkel kapcsolatban kialakított véleményt. A politikai-nemzeti attitűdhez való kötődés erősségét alapján határozta meg a cigányokkal kapcsolatban mutatott elutasítás erőssége, s a civil-egalitárius attitűdhez való kötődést ugyancsak erőteljesen meghatározta a cigányok elfogadásával kapcsolatos attitűd erőssége. A zsidókkal és a szlovákokkal kapcsolatos nézetek ugyancsak erőteljesen befolyásolták a politikai-nemzeti, illetve a civil-egalitárius attitűdökhöz való kötődés erősségét. Valószínű, hogy ezt nem mással, mint a családtól és a felnőtt társadalomtól érkező szocializációs minták hatásával magyarázható. További kutatást igényelne azonban annak feltárása, hogy ezek a tényezők milyen mértékben és konkrétan hogyan határozzák meg az említett két attitűdpárhoz való kötődés mértékét.

Kutatásunk eredményei nem térnek el azoknak a kutatásoknak az eredményeitől, melyek arra kerestek választ, hogyan is értelmezik a fiatalok Magyarországon általában az 1989 után kialakított politikai rendszert, illetve a politika világát általában. E kutatások egyértelműen jelezték azt, hogy a fiatal generáció az 1989 utáni politikai és gazdasági rendszert összességében és általában negatívan értékeli (Stumpf, 1995).

Kutatásunk látszatra paradox helyzetre világított rá: annak ellenére, hogy a fiatalok az alapvető demokratikus értékeket nem utasítják el Magyarországon, a 2005-ös és 2008-as felmérések elemzése azt jelzi, hogy csaknem egyöntetűen elutasították a jelen politikai rendszerben parlamenti képvisellel rendelkező pártokat és politikausaikat. Az alapvető demokratikus értékek rangsorolásának elemzése azonban arra is rávilágított, hogy *legfontosabbnak az egyén, azaz saját, egyéni jogaik tiszteletben tartását, legkevésbé fontosnak mások, illetve más kisebbség jogainak tiszteletben tartását tartják*. Láthatólag a fiatalok nem értik e az általuk elfoglalt álláspont alapvető ellentmondásosságát: hogyan is várhatnánk el egyéni jogaink tiszteletben tartását akkor, ha ugyanakkor mások, vagy kisebbségek jogainak tiszteletben tartását mi magunk legkevésbé tartjuk fontosnak?

Ugyancsak riasztó, hogy a válaszadók kevéssé tekintették fontosnak a politikai döntések befolyásolásának képességét és lehetőségét is. Ez a tény azért megdöbbentő, mert azt mutatja, hogy ez utóbbi, bármely demokratikus politikai rendszer lényegét, és *a demokratikus rendszer minőségét meghatározó tényező alapvető fontossága teljesen ismeretlen* a fiatalok számára. Ez a tény ugyanakkor azt is jelzi, hogy a magyar tizenéves fiatalok körében *a legfontosabb értékkel kapcsolatban nem alakul ki az a kötődés*, melynek a politikai szocializáció folyamatában feltétlenül *ki kellene* alakulnia. Mindezek fényében ironikus, ám már szinte egyáltalán nem meglepő, hogy ma Magyarországon a fiatalok véleménye a jelenlegi politikai rendszerrel kapcsolatban rendkívül hasonló ahhoz, amit az 1989-ben fiatalok az államszocialista rendszerről vallottak: „ez a politikai rendszer nem ad valódi lehetőséget a politikai döntéshozatali folyamatok befolyásolására”.

Miért áll elő ez a jelenség? Vajon azért, mert a demokratikus részvételen alapuló, döntéshozatalok befolyásolására deklaráltan esélyt kínáló politikai rendszer így működik ugyan, csak a fiatalok valami miatt torz módon, nem így tapasztalják ezt, s emiatt vonnak le téves következtetéseket, s alakítanak ki téves véleményt? Vagy pedig éppen ellenkezőleg: a kutatásunk által feltárt véleményekben a valós helyzet reális megítélése jelenik meg, azaz a fiatalok helyesen látják, s tapasztalják, hogy a demokratikus részvételen alapuló, döntéshozatalok befolyásolására deklaráltan esélyt kínáló politikai rendszer *a valóságban egyáltalán nem ad erre lehetőséget – azaz lényegét tekintve nem is nevezhető demokráciának?*

A hipotézisek vizsgálata, az okok feltárása természetesen további kutatásokat igényelne. Annyi azonban már most is kijelenthető, hogy egy politikai rendszer fennmaradásának esélyei nem túl jók akkor, ha a politikai rendszer alapvető minőségét (egyres vélemények szerint lényegét) meghatározó érték jelentőségét a leendő választópolgárai *fel sem ismerik*.

Hivatkozott irodalom

- AJZEN, I. (1988): *Attitudes, Personality and Behavior*. Chicago, Dorsey Press.
- ALMOND, G.A.–VERBA, S. (1965). *The Civic Culture*. Boston, MA: Little, Brown and Company, 1965.
- LIJPHARDT, A. (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. Yale University. O.
- BARBER B. (1984): *Strong Democracy; a Participatory Politics for a New Age*. Los Angeles: University of California Press.
- CSEPELI GYÖRGY (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
- DAHL, R. A. (1971): *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- PENNOCK, R. J. (1979): *Democratic Political Theory*. Princetown: Princeton University Press.
- RUESCHEMEYER, D., STEPHENS, E., STEPHENS, J. (1992): *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- SABINE, G. H. (1952): 'The Two Democratic Traditions', *Philosophical Review*, 61 (1952), pp. 451-74.
- STUMPF ISTVÁN (1995): Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák. In GazsóF.–Stumpf I. (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány.
- SZABÓ ILDIKÓ–ÖRKÉNY ANTAL (1996). 14-15 éves fiatalok interkulturális világgépe. In: *Többség-Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris-MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- SZABÓ ILDIKÓ–ÖRKÉNY ANTAL (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritás Alapítvány.
- SZŰCS JENŐ (1974): *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat.
- SZŰCS JENŐ (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3.pp. 313-359.
- TAJFEL, H. (1981): Cognitive aspects of prejudice. In: Tajfel H. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 127-142.
- THOMASSEN, J. (1995): Support for democratic values. In H.D. Klingemann–D. Fuchs (eds.), *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- VANHANEN, T. (1990): *The Process of Democratization. A Comparative Study of 147 States., 1980-1988*. New York: Crane Russak.
- WESOLOWSKI, W. (1995): The Nature of Social Ties and the Future of Postcommunist Society: Poland after Solidarity. In: Hall, J.A. (ed.) *Civil Society. Theory, History and Comparison*, Polity Press, Cambridge, pp. 110-135.

Szocializáció és állampolgári szocializáció a habermasi társadalomelmélet tükrében

Bevezetés

Az alábbi tanulmányban egy a szocializációs és állampolgári szocializációs folyamatok kritikai elemzését lehetővé tevő értelmezési keretet próbálok felvázolni a habermasi társadalomelmélet alapján.²⁸ Minden társadalomelmélet kulcsfontosságú aspektusa a szocializációelmélet. Ezzel természetesen Habermas is tisztában van. Nem véletlen, hogy az első alkotói korszakát lezáró *Megismerés és érdek* gondolatmenetének gerincét a „tudat-konstitúció művelődési folyamatainak átvilágítására” vonatkozó kérdés tisztázása alkotja. Pályája *A kommunikatív cselekvés elmélete* (továbbiakban KCSE) által meghatározott szakaszában a szocializáció kérdése látszólag veszített expliciten centrális jelentőségéből. Azonban belátható, hogy a kérdés jelentőségét tekintve továbbra is kulcsfontosságú: a szocializációelmélet segítségével világíthatók meg ugyanis a kommunikatív racionalitáspotenciál aktualizálására (vagyis a torzítatlan kommunikatív cselekvésre) való képesség kialakulásának és torzulásainak okai.²⁹ Ebben az értelemben cselekvéskoordináció és szocializáció kérdései egymásra utaltak.

Ennek tudatában meglepő, hogy Habermas a KCSE szabta keretek között nem dolgozott ki különálló szocializációelméletet.³⁰ A szocializáció folyamatát az életvilág újratermelési folyamatainak kontextusában elemzi (Habermas, 1987: 142). Az életvilág újratermelését olyan konkrét cselekvéshelyzetekhez köti, melyekben a cselekvéshelyzetre vonatkozó jelentéseket illetően disszenzus figyelhető meg, és ezt feloldandó cselekvés-koordinációra van szükség. Az életvilág újratermelését a cselekvéskoordinációs mechanizmusok végzik. Vagyis a hétköznapi cselekvéshelyzetekben nem pusztán horizontként támaszkodunk az életvilágra, hanem újra is termeljük azt (Habermas, 1987: 137). Az újratermelés egyik aspektusa a szocializáció. Ennek

28 Jelen tanulmány közvetlen előzményének tekinthető A kommunikatív cselekvés koordinációja című tanulmány (Sik 2008). Ott a cselekvéskoordináció koordinációjának problémáját a habermasi társadalomelmélet kritikai bázisának problémája felől vetem fel, majd szisztematikusan megvizsgálom, hogy Habermas mely művei alapján miként írható le a folyamat. Az említett tanulmányban a probléma szempontjából legfontosabb fogalmakat is elemzem (életvilág, kommunikatív cselekvés), melyekre a továbbiakban nem lesz módomban kitérni.

29 Monográfiájában McCarthy is felhívja a figyelmet a szocializációelmélet fundamentális jelentőségére: „A kommunikáció általános elmélete és a társadalomtudományok metodológiája közötti legfontosabb híd a szocializációelmélet” (McCarthy, 1978: 333). Ennek megfelelően egy külön tematikus blokkban rekonstruálja Habermas vonatkozó gondolatait (McCarthy, 1978: 333–357).

30 Több mint egy évtizeddel a KCSE megjelenése előtt, 1968-ban írt Stichworte zur Theorie der Sozialisation címmel különálló tanulmányt a szocializáció kérdéséről Habermas (1973).

során az egyénekben termelődik újra az életvilág: az egyén világértelmezési, normakövetési és – a személyes identitás kialakításához nélkülözhetetlen – interakciós képességének kialakulása formájában.

A szocializáció fejlődési szintjeit és mechanizmusait illetően Habermas elsősorban Mead és Kohlberg elméleteire támaszkodik. Kohlbergnek a morális fejlődési szinteket leíró elmélete a szocializáció szakaszaival, Meadnek a szocializációt szimbolikus interakciókkal, vagyis jelentés-létrehozási aktusokkal leíró elmélete a szocializáció mechanizmusaival kapcsolatban igazítja el valamelyest az olvasót. Álláspontom szerint azonban a szocializáció folyamatának ily módon történő leírása kiegészítésre szorul. Habermas elmélete ugyanis nem mutatja be az egyes szocializációs fokok közti átmenetet biztosító mechanizmusok pontos mibenlétét, továbbá nem tér ki arra a kérdésre sem, hogy milyen tényezőktől függ e mechanizmusok sikeressége. Ezért látom indokoltnak a habermasi társadalomelmélet keretei között a szocializáció és állampolgári szocializáció³¹ átfogó értelmezési keretének kidolgozását.³²

A KCSE keretei között a szocializáció folyamata közvetve cselekvéskoordinációs (más szóval jelentés-létrehozási) mechanizmusok elsajátításaként és közvetlenül jelentés-létrehozási folyamatként írható le. Minthogy a jelentés-létrehozási folyamat-hoz képest elsődleges a jelentés-létrehozási mechanizmus elsajátításának folyamata, ezért elsődleges fontosságúnak tartom a szocializáció jelentés-létrehozási mechanizmusok elsajátításának szintjén történő megragadását. A jelentés-létrehozási mechanizmusok elsajátítása konkrét társas cselekvési helyzetekhez köthető. Álláspontom szerint az egyre racionálisabb jelentés-létrehozási módokat olyan társas cselekvési helyzetekben sajátítjuk el, melyekben az együtt cselekvést nem csupán a cselekvéshelyzetre vonatkozó jelentéseket illető disszenzus, hanem a disszenzust potenciálisan megszüntető cselekvéskoordinációs mechanizmust illető diszharmónia is ellehetetleníti. Ilyenkor a cselekvéskoordináció koordinációja válik szükségessé. Úgy gondolom, hogy azon társas cselekvési helyzetek, melyekben cselekvéskoordináció koordinációjára törekszenek a felek, a szocializáció legfontosabb szinterei is egyben. Ebben az értelemben Habermas a szocializációt jelentés-létrehozással/cselekvéskoordinációval azonosító álláspontjához képest előzetes szinten ragadom meg a folyamatot.

Az, hogy milyen cselekvéskoordinációs mechanizmust használ, a cselekvő életvilágának racionalitásától függ. Ennek megfelelően a cselekvéskoordinációs mechanizmusok közti diszharmónia a cselekvők életvilágának racionalitási foka közti eltérésre vezethető vissza. Az életvilág racionalitási (nyitottsági) foka a jelentésekkel szembeni beállítódások szerint írható le. A jelentésekkel szemben a cselekvő felvehet reflexív beállítódást (azokat nem fogadja el kritikátlanul, hajlandó róluk vitát nyitni) vagy dogmatikus beállítódást (azokat nem hajlandó kritikai vita tárgyává tenni). A jelentések

31 A későbbiekben érthető lesz, hogy milyen értelemben folytonos ez a két folyamat.

32 Somlai Péter több – az enyémtől eltérő – megközelítésben is tárgyalja a habermasi társadalomelmélet szocializációelméleti vonatkozásait. Szocializáció című monográfiájában általános strukturáló elvként van jelen a KCSE (Somlai, 1997: 19–20). A szocializáció és torzulásai a kommunikatív cselekvés elméletében című tanulmányában pedig a torzulások és kreativitás szempontjából vizsgálja meg a szocializáció folyamatát (Somlai, 1991: 82–88).

minél tágabb körével szemben reflexív a cselekvő beállítódása, annál racionálisabb (nyitottabb) az életvilága. A jelentések egyre tágabb körét a cselekvéskoordináció egyre racionálisabb mechanizmusait elsajátítva lehet kritikailag megvitathatóvá tenni.

A fentieknek megfelelően a diszharmóniát megszüntető cselekvéskoordináció koordinációjának folyamata a kevésbé racionális fél életvilágának racionalizálásaként, vagyis egyre racionálisabb cselekvéskoordinációs eljárás elsajátításaként írható le (ennyiben a szocializáció nem más, mint az egyén életvilágának racionalizálódása). Diskurzusetikai írásaiban Habermas az egyre racionálisabb cselekvéskoordinációs mechanizmusokat a Kohlbergi morális fejlődési fokokra vezeti vissza: adott morális fejlődési fok annak megfelelő cselekvéskoordinációs mechanizmust implikál. Ebből kiindulva az egyre racionálisabb cselekvéskoordinációs mechanizmusok elsajátítását (az életvilág racionalizálódását) a morális fejlődés kontextusában konceptualizálom.

A morális fejlődést az igazságosság egyre racionálisabb koncepcióinak belátásaként írhatjuk le. A morális fejlődést az igazságosság korlátozott racionalitású koncepcióira való reflexió motiválja: annak belátása, hogy az aktuális igazságossági mérce egy általánosabb szempontból igazságtalan. A morális fejlődés logikája elválaszthatatlan az egyre általánosabb cselekvőperspektívák elsajátításának logikájától, mely folyamatot a meadi szocializációelmélet szerep- és szabályozójátékok formáját öltő szimbolikus interakciók sorozataként ír le. Az igazságosságra való reflexió tehát maga is jelentés-létrehozási aktus, az igazságosság egyre általánosabb perspektívából megfogalmazott jelentésének létrehozása.

Minthogy az egyre racionálisabb jelentés-létrehozási módok elsajátítása a morális fejlődésre vezethető vissza, és a morális fejlődés az igazságosságra vonatkozó jelentés létrehozásának aktusaira, ezért a cselekvéskoordináció koordinációjának mechanizmusát alapvetően morális vitaként azonosítom, vagyis morális kérdésre vonatkozó jelentés-létrehozási folyamatként. Ebben az értelemben a cselekvéskoordináció koordinációjának szintje a jelentés-létrehozási aktusok egy speciális osztályának feltárása révén azonosítható.

A javasolt megközelítés több – elméleti és módszertani – előnnyel is jár. Az életvilág racionalizálódását az életvilág egy szeletéhez (moralitás) való viszonyulás megváltozásaként írja le. Ez azért fontos, mert Habermas szerint az életvilág totalitásához nem viszonyulhatunk, így csakis annak egy szeletéhez viszonyulva ragadható meg az életvilág racionalizálódása. A legfontosabb módszertani előny, hogy a szocializáció folyamatának mechanizmusai hétköznapi társas cselekvési szituációkban lokalizálhatók – azok egy aspektusaként.³³ Így minden olyan társas cselekvési helyzetnek, melyben a cselekvéskoordináció problematikussá válik, szocializációs szerep tulajdonítható. Ennek megfelelően a szocializáció és az állampolgári szocializáció kritikai elemzésének

33 Habermas több helyen is hangsúlyozza, hogy jelentés-létrehozás csak konkrét cselekvéskoordinációs helyzetben képzelhető el; jelentéseket mindig konkrét cselekvési helyzetek során hoznak létre a felek, a jelentések soha nem „a levegőben lógnak” (pl. Habermas, 2001a: 140). Ennek a belátásnak elsősorban Mead pragmatikus jelentésfelfogása szolgál alapjául (Mead, 1973: 102-103). Ehhez a pragmatikus filozófiai tradícióhoz kapcsolódva tartom azt a belátást, miszerint nem csupán a jelentés létrehozását, hanem a jelentés-létrehozási mechanizmus elsajátítását (vagyis a szocializációt) is a hétköznapi cselekvéshelyzetek egy aspektusaként kell leírni.

mércéje e társas cselekvési helyzetek megfelelő aspektusának leírásával adható meg. A leírásnak két dimenziója különböztethető meg. Az első: adott morális fejlődési fokok közötti átmenetet biztosító cselekvéskoordináció koordinációs mechanizmusainak leírása. A második: ezen koordinációs folyamatok sikerességét meghatározó feltételek azonosítása. A dolgozat során az első dimenzió vázlatos kifejtésére, valamint – egy fel-tétel azonosításának formájában – a második dimenzió illusztrációjára tesztek kísérletet.

Morális fok, cselekvésperspektíva és cselekvéskoordináció immanens kapcsolata

Habermas interdiszciplináris szerző, a különböző témában és diszciplínában íródott írásai nem válnak el szigorúan egymástól.³⁴ A diskurzusetika programját is ennek fényében kell tekintenünk: olyan írásként, melyben társadalomelméleti és etikai belátások egyaránt fellelhetők. *Feljegyzések a diskurzusetika megalapozásának programjához* című tanulmányában Habermas egy fiktív szkeptikus vitapartnerrel polemizálva fejti ki a KCSE morálfilozófiai implikációit (Habermas, 2001a: 146). A diskurzusetikát kognitív, formális és univerzális programnak tekinti, ennyiben a kanti morálfilozófia újrafogalmazására tett kísérletként gondol rá. A diskurzusetika legfontosabb újdonsága abban áll, hogy „az erkölcsi érvelés logikai formájában alapozza meg az etikát” (Habermas, 2001a: 133). Ez a terv csak úgy valósítható meg, ha sikerül bemutatni, hogy a „helyes” érvényességi igény vitaképes, vagyis lehetségesek racionális morális viták. Ha ugyanis lehetséges morális vitákat folytatni, akkor a helyesség eldöntésének proceduális szintjén metanormák azonosíthatók. E metanormák a morális viták lefolyására vonatkoznak: nem mások, mint a morális viták pragmatikai szabályai. Olyan mércék, melyek segítségével eldönthető, hogy adott keretek között lefolytatott morális vita torzítás- és uralommentes volt-e. Ilyenformán a helyesség kérdése szubsztantív szintről (X helyes-e?) áthelyeződik egy formális szintre (X helyességéről lefolytatott vita a helyes szabályok szerint zajlott-e le?). Ebben az értelemben a morális kérdések mint pragmatikai kérdések fogalmazhatók újra. A diskurzusetika értelmében az minősül helyesnek, amit egy torzítás- és uralommentes vitában az érintettek helyesnek fogadtak el. Ezt nevezi Habermas D-elvnek, a diskurzusetika alapelvének (Habermas, 2001a: 139).

A fentiekből belátható: a diskurzusetika programja azon áll vagy bukik, hogy Habermasnak sikerül-e megmutatnia, hogy „a normatív érvényességi igényeknek van kognitív értelmük”, vagyis a helyesnek tartott értékek mellett érveket lehet felhozni

34 Felkai Gábor arra hívja fel a figyelmet, hogy a nem etikai (és nem politikai filozófiai) jellegű írásainak a mélyszerkezetében is kimutathatók etikai (és politikai filozófiai) aspektusok (Felkai, 2001: 7). Úgy gondolom, hogy Felkai megjegyzése megfordítva is helytálló: nem pusztán a társadalomelméleti művekben mutatható ki etikai és politikai filozófiai tartalom, hanem az etikai és politikai filozófiai művekben is találunk társadalomelméletileg releváns gondolatokat. Így Habermas etikai és politikai filozófiai műveit nem pusztán a KCSE implikációinak egyéb területeken történő kidolgozásaként, hanem egyben a KCSE bizonyos problémáinak továbbgondolásaként tekintem (a Faktizität und Geltung esetében a legszembetűnőbb jogfilozófia és társadalomelmélet összefonódása).

(Habermas 2001a: 140). Ezen a ponton Kanthoz kapcsolódik Habermas. Álláspontja szerint a kategorikus imperatívuszban minden kognitív morálfilozófia alapvetését hozza felszínre Kant: azt, hogy a morális törvénynek az általános akaratot kell kifejeznie (Habermas, 2001a: 137). Az általánosíthatóság elve (ezt nevezi Habermas U-elvnek) az, ami a morális vitákban a kognitív lehetőséget rejt magában. Az általánosíthatóságot tekintve Habermas az értékek helyességéről folytatott gyakorlati vitákban felhasználható kognitív mérceként. Azok az értékek tekinthetők helyesnek, amelyek általánosíthatók, amelyek minden érintett által elfogadhatók. Minthogy az értékek ilyenformán racionálisan tesztelhetők, gyakorlati vitában lehet döntenie érvényességükről (a gyakorlati viták ennek megfelelően arra vonatkoznak, hogy egy érték általánosítható-e).

Torzítatlan morális vitában részt vevők a közérkölciség (Sittlichkeit) életvilágba ágyazott – és éppen ezért eredetileg reflektálatlan – szférájához reflektált módon viszonyulnak, vagyis felfüggesztik megkérdőjelezhetetlen mivoltát és hipotetikusként kezelik. Ennek megfelelően a legracionálisabb morális vitát Habermas nem tekinti hétköznapi teljesítménynek. *Morális tudat és kommunikatív cselekvés* című tanulmányában a morális tudat egy bizonyos fejlődési szintjéhez (posztkonvencionális) köti a torzítatlan morális vitára való képességet. A morális tudat fejlődésének leírásakor Lawrence Kohlberg – empirikus és elméleti – munkásságára támaszkodik. Kohlberg a morális ítélőképesség unilineáris fejlődési modelljét³⁵ dolgozta ki, melyben az igazságosság³⁶ egyre átfogóbb koncepcióit megtestesítő három erkölcsi szintet és ezeken belül hat erkölcsi fokot különböztet meg (Habermas, 2001b: 174–175; ill. Kohlberg, 1997: 199–219). Piaget tanítványaként Kohlberg a különböző morális fokokra való átmenetet kognitív tanulási folyamatként képzei el. Az általában vett tanulási folyamat konstrukciós teljesítményt igényel: az egyén a gyakran visszatérő problémákra általános megoldási szabályt hoz létre, és így nem kell folyton új problémaként – kognitív kapacitását leterhelve – megoldania azokat. Az erkölcsi tanulást motiváló probléma az erkölcsi konfliktusok kezelése („miként lehet erkölcsi szempontból koordinálni a társas cselekvéseket?”).³⁷ Ennek megfelelően az erkölcsi tanulást úgy írhatjuk le, mint aminek során az egyén egyre racionálisabb és hatékonyabb erkölcsi cselekvéskoordinációs képességekre tesz szert, vagyis a morális vitákban egyre racionálisabban (egyre racionálisabb igazságossági elvek szerint) jár el (Habermas, 2001b: 175).

35 Ez azt jelenti, hogy a fejlődést Kohlberg „kötőpályás” folyamatként írja le: mindenkinek át kell haladnia minden fázison, méghozzá meghatározott sorrendben (Habermas, 2001b: 176).

36 Amiatt, hogy morálfelfogását kizárólag az igazságossághoz köti, számos kritika érte Habermast és Kohlberget egyaránt. Legfontosabb megemlíteni a feminista perspektívából íródott kritikákat, köztük is Carol Gilligan In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development című könyvét. A feminista kritikusok azt vetik Kohlberg (és Habermas) szemére, hogy elvárja a morális cselekvőtől, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a morális döntési helyzet jellemzőit (a szereplőkhöz való érzelmi viszonyulást, a konkrét szükségleteket és következményeket). A moralitás igazságosságra szűkített felfogását veszik csupán figyelembe Kohlbergék. Az ennek komplementereként felfogható gondoskodási dimenziót (ethics of care) nem (Rehg, 1997: 185–186).

37 A „mit kell tennünk?” kérdésnek pragmatikus, etikai-politikai és morális vonatkozását különbözteti meg Habermas. A pragmatikus dimenzió mentén célok megformálása és alternatív célok közötti választás zajlik. A politikai-etikai viták során a közösség tagjai az identitásukra kérdeznak rá. A morális viták pedig arra vonatkoznak, hogy miként lehet mindenki számára megfelelő módon koordinálni a közös életet (Habermas, 1996: 158–160). Ebben az értelemben válik világossá, hogy a morális fejlődés miért a morális disszenzusok által motivált.

A diskurzusetika ezen a ponton összekapcsolódik a Kohlbergi elmélettel: Kohlberg azt a folyamatot tárja fel, melynek során az egyén megtanul egyre racionálisabb jelentés-létrehozási mechanizmussal részt venni az értékekről folytatott vitákban. A torzításmentes kommunikatív cselekvés (továbbiakban KCS) mellett, racionalitási fokuk szerint, Habermas különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusokat különböztet meg (ezek privatív fogalmak, vagyis a legracionálisabb KCS felől, annak egyre kevésbé racionális változataként írhatók le). A morális fejlődési fok és az egyre racionálisabb cselekvéskoordinációs mechanizmusok elsajátítása között a cselekvésperspektívák fejlődése létesít kapcsolatot.³⁸ Így a három tényező (morális fejlődési fok, cselekvésperspektíva és cselekvéskoordináció) közötti kapcsolat irányát a következőképp rekonstruálhatjuk: a morális fok a legalapvetőbb, ez meghatározza a cselekvésperspektívát,³⁹ és a cselekvésperspektíva meghatározza a cselekvéskoordinációt.⁴⁰

38 Ezen a ponton adódik egy probléma, amire fontos felhívni a figyelmet. Kohlberg amellett érvel, hogy az egyre magasabb morális fokon álló egyén a saját fokánál alacsonyabb morális álláspontra nem esik vissza (különleges esetektől eltekintve). Ugyanakkor az nehezen képzelhető el, hogy valaki – miután elérte a magasabb morális fokot – csakis a racionálisabb cselekvéskoordinációs mechanizmus szerint járjon el. Hiszen a hétköznapi élet különböző helyzetei különböző cselekvéskoordinációt implicálnak (pl. egy tisztán üzleti cselekvésben a 2. morális fok tökéletesen kielégítő). Ezért a morális fokokkal szemben a cselekvéskoordinációs képességet inkább potenciálként, diszpozícióként érdemes elgondolni. Aki magas morális fokot ért el, az képes az annak megfelelő cselekvéskoordinációra, de nem minden esetben jár el aszerint (hiszen az egyszerűen túlterhelné a cselekvőt, ha pl. minden esetben KCS szerint akarna eljárni). Ennek megfelelően – a cselekvéskoordinációra vonatkozó következményei okán – a Kohlbergi morális fokokkal szemben is megfogalmazható az a hipotézis, hogy azokat nem egymás után következőként, hanem párhuzamosan létezőként képzeljük el (még ha nem is adott mindenkinél az összes morális perspektívára való képesség). Egy ilyen modellben a morális fejlődést valószínűsítőleg írhatjuk le: minél nagyobb valószínűséggel cselekszik valaki a magas morális fokot igénylő helyzetben az annak megfelelő moralitás szerint, annál magasabb a morális foka. Ezen felfogás melletti további érvként hozható fel az is, hogy maga Kohlberg is „morális regressziót” (vagyis alacsonyabb morális fokra való visszaesést) tapasztalt a vizsgáltak 20%-ánál (Váriné, 1987: 196).

39 Habermas – Durkheim nyomán – elfogadja, hogy a moralitás a társadalmi létből szükségszerűen fakad, és ennyiben fundamentális kategória. Durkheimet idézi: „...a moralitás azzal veszi kezdetét, hogy egy csoport tagjává váltunk, bármi legyen is az a csoport” (Habermas, 1987: 48). Ebben az értelemben írja Habermas, hogy a csoporttagságból fakadó moralitás a legalapvetőbb tényező: „...a kollektív tudat, az ősi szimbólumokkal alátámasztott normatív konszenzus és a kollektív identitás (...) »eredendőbbek«, mint a nyelvtanilag szabályozott interakció” (Habermas, 1987: 61). Némedi Dénes mindezt úgy fogalmazza meg: Habermas Durkheimet többek között arra használja fel, hogy megmutassa, „hogyan megy végbe a rituálisan biztosított normatív alapegyetértés nyelvívé tétele, s így a benne rejlő racionalitáspotenciál kibontakoztatása” (Némedi, 2000: 36).

40 A fentiekkel megegyező szellemben McCarthy is a kölcsönös elismertség fokára vezeti vissza a cselekvéskoordináció fokát: „...az [a Habermas által megfogalmazott] állítás nem arra vonatkozik, hogy a reciprocitás minden interakció fundamentális normája lenne per se, hanem arra, hogy minden beszéd-képes szubjektum birtokában van a reciprocitás intuitív koncepciójának, minthogy ez az interakció immanens struktúrájához tartozik. És ehhez az intuitív koncepcióhoz lehet fordulni, ha a morális konfliktusok tudatos megoldását keressük” (McCarthy, 1978: 350–351). Vagyis az intuitív kölcsönös elismertségi forma (a cselekvésperspektíva foka) az interakció (cselekvéskoordináció) immanens meghatározója.

Az, hogy milyen morális fokon állok, megszabja, hogy milyen cselekvésperspektívám van (miként észlelem a társam), s ez meghatározza, hogy milyen cselekvéskoordinációs mechanizmust választok, vagyis a szimbolikus interakció formáját.⁴¹

Morális tudat, cselekvésperspektíva és cselekvéskoordináció összefüggéseit egy táblázatban foglalja össze Habermas (Habermas 2001b: 201).⁴² A legelső morális fok a „büntetés és engedelmesség” foka. Ezen a fokon az minősül helyesnek, amit a tekintéllyel bíró konkrét személyek annak minősítenek. Ezt a morális fokot egocentrikus cselekvésperspektíva jellemzi (a társas cselekvés különböző résztvevőinek perspektíváját nem veszi figyelembe a cselekvő). Az első foknak megfelelő cselekvéskoordinációt Habermas mint „tekintélyvezérelt interakciót” írja le: a kétségessé vált jelentéseket a tekintéllyel bíró személy szabja meg.

A második morális fok „az egyéni eszközhasználatra törekvés és a csere” foka. Ezen a fokon az minősül helyesnek, amit érdekeink megkívánnak. Ezt a szintet individualista cselekvésperspektíva jellemzi: az egyén már tudtában van társai különböző érdekeinek, ugyanakkor azokat a saját érdekeinek igyekszik alárendelni. A cselekvéskoordináció ennek megfelelő típusát „érdekvezérelt kooperációnak” nevezi Habermas. A kétségessé vált jelentéseket a felek egyaránt saját érdekeiknek megfelelően igyekeznek befolyásolni (vagyis a manipuláció, megtévesztés esélye nagy).

A harmadik morális fok átvezet a konvencionális morális szintre. Ezt a szintet – a prekonvencionálissal szemben – interiorizált, konkrét személytől elvonatkoztatott normák jellemzik. A harmadik morális fok a „személyek közötti kölcsönös elvárások, kapcsolatok és egymáshoz igazodás” foka. Helyesnek az minősül, ami az adott helyzetben az adott szerepekre vonatkozó érvényes elvárásoknak megfelel. Ezen a fokon a cselekvő a társak perspektíváját nem pusztán mint a sajátjától különbözőt érti meg, hanem mint egy általános szerephez tartozó perspektívát. A cselekvéskoordinációt ebben az esetben a szerepek biztosítják. A kétséges jelentésekről a szerepeknek megfelelő interakciókban jutnak konszenzusra a felek (így például tanár-diák viszonylatban a tanár szava dönt, de nem a tekintélye, hanem tanár mivolta okán).

A negyedik morális fok „a társadalmi rendszer és a lelkiismeret fenntartásának foka”. Itt az minősül helyesnek, ami a közösség normarendszerének megfelel. A cselekvésperspektíva ezen a fokon nem pusztán szerepek megkülönböztetéséből áll. A szerepek a normarendszer szerint tovább differenciálódnak. A cselekvéskoordiná-

41 Tallár Ferenc Korlátozott szkepszis című tanulmánygyűjteményében azt a kérdést járja körbe, hogy a radikálisan eltérő racionalitású életvilágú vitapartnerek között lehetséges-e KCS. Tallár válasza nemleges, ugyanakkor nem hajlandó elfogadni a fenti belátásból következő relativizmust sem. Tartja, hogy az életvilágok között nyitottságuk szerint lehetséges differenciálni, és hogy egy dogmatikus életvilágú egyénnek – még ha nem is lehet meggyőzni KCS-sel – nincs ugyanolyan mértékben igaza, mint egy racionális életvilágú egyénnek (Tallár, 1994: 136–139). A racionális életvilágú egyén ugyanis fel tud mutatni egy többletet a dogmatikussal szemben: ő képes megérteni a másik álláspontját, míg ez fordítva nem igaz. Ez a többlet azonban – mint azt Tallár is világosan látja – pusztán morális jellegű (nem pedig elméleti). Ez a gondolatmenet számunkra amiatt tanulságos, mert prezentálja, hogy egész más szempontok alapján is el lehet jutni a KCS morális alapjaiig.

42 Habermas az egyéni morális fejlődés logikájához hasonlóan képzei el a nem, vagyis a társadalom evolúciójának logikáját is (Habermas, 1987: 166–175).

ció negyedik foka a normavezérelt interakció. A kétséges jelentésekről a normarendszernek való megfelelés alapján döntenek a felek.

Az ötödik és a hatodik morális fok már posztkonvencionális szinten helyezkedik el. Ezeken a szinteken a cselekvők általános igazságossági mérce (ill. hatodik fokon a D-elv mércéje) szerint ítélik meg saját normarendszerüket. Ezen a szinten a cselekvők perspektívája a kölcsönös megértéshez nélkülözhetetlen kölcsönös elismerés formáját ölti: a másikat mint a jelentések létrehozásához nélkülözhetetlen társat – Kanttal szólva „önmagában vett célt” – ismerik fel.⁴³ A cselekvéskoordináció legracionálisabb foka a KCS. A cselekvők egy racionális diskurzusban közösen hoznak létre jelentéseket, ami egyedül a kommunikatív racionalitás mércéjétől függ: vagyis kétes jelentésekről csakis a jobbik érv alapján döntenek a felek.⁴⁴

Jól látható, hogy az egyre magasabb morális fokok milyen értelemben jelenítik meg az egyre átfogóbb igazságossági koncepciókat: a magasabb morális fokról tekintve fény derül a korábbiak igazságossági deficitjére. A tekintély által megszabott igazságosság maximálisan önkényes, semmilyen módon nem legitimálható, csakis erőszakkal tartható fenn. E sajátosságok a második fok felől tárulnak fel. A második fok az egyéni érdekekhez köti az igazságosság koncepcióját: igazságos az, ami az egyéni érdekek harcából kikerül (ennek megfelelően igazságtalan a pusztá tekintély). A harmadik fok a szerepekhez köti az igazságosság fogalmát, és azt tekinti igazságosnak, ami a társadalmi szerepeknek megfelel (ennek megfelelően igazságtalan a pusztá érdekkövetés). A negyedik fok a normarendszert (Sittlichkeit) tartja mérvadónak, és azon belül értelmezi az igazságosságot (ennek megfelelően igazságtalan a pusztá szereptisztelet). Végül a posztkonvencionális szinten az érintettek mindenkori konszenzusa az igazságosság egyetlen legitim mércéje (ami felől igazságtalan minden nem KCS-ben születő konszenzus).⁴⁵

A fentieknek megfelelően megvilágítható az is, hogy mit értsünk azon, hogy az egyre racionálisabb cselekvéskoordinációs mechanizmusok egyre reflexívebb életvilághoz való viszonyulást (az életvilág racionalizálódását) implikálnak. Az igazságosság példáján belátható, hogy az egyre racionálisabb cselekvéskoordinációs mechanizmusok a fogalom egyre általánosabb perspektívából végrehajtott kritikáját teszik lehetővé. Első morális fokon semmilyen kritikának nincs helye, és ez az abszolút természetes (dogmatikus) beállítódás. Második fokon az érdekek felől kritizálható a tekintély, és en-

43 Együtt a másik elismerésének egyik legfontosabb módját is megadja ez az elemzés: ez nem más, mint KCS-t végrehajtani valakivel.

44 A fentieknek megfelelően belátható, hogy a cselekvéskoordináció per se morális töltetű fogalom. Az, hogy milyen cselekvéskoordinációs mechanizmus révén alakítanak ki az együtt cselekvők közös jelentést, egyben morális tett is. A cselekvésperspektíva azáltal, hogy megszabja a társ percepcióját, egyúttal lehatárolja a cselekvéskoordináció során követett maximák körét is. Például, ha valaki a társát nem mint önmagában vett célt észleli, nem fog rá úgy tekinteni, mint a kommunikatív racionalitás potenciál aktualizálásához nélkülözhetetlen társra, és ezért nem fogja a közös KCS során létrehozott jelentést előnyben részesíteni a normarendszerrel vagy éppen érdekeivel szemben.

45 Ennek kapcsán McCarthy megjegyzi, hogy a posztkonvencionális fokon gyakorlatilag a diskurzusetika morálfilozófusa áll. Ezért, amennyiben posztkonvencionális fokon álló kutatási alannal beszélget a morálpszichológus, úgy egyenlő vitapartnerrel folytat vitát. Habermas szerint ez gyökeresen új kutatási helyzetet eredményez, melyben eltűnik a kutató és kutatási alanya közti aszimmetria (Habermas, 2001b: 206–207).

nek megfelelően az érdek alapú jelentés lesz érvényes a tekintély által megszabottal szemben (a tekintély természetes beállítódását az érdek relatív reflexív beállítódása váltja fel). Harmadik fokon a szerepek relatív reflexív beállítódása felől bírálhatók a természetes beállítódássá vált érdekek. Negyedik fokon a normák testesítik meg a reflexív beállítódást és a szerepek a természetet. Végül ötödik fokon a kommunikatív racionalitás teremt lehetőséget a normatív rendhez való abszolút reflexív beállítódásra. Ennek megfelelően harmadik fokon a szerep alapú cselekvéskoordinációban, negyedik szinten a normatív interakcióban, ötödik szinten pedig a KCS-sel létrejött jelentések lesznek érvényesek. Ilyen értelemben az életvilág racionalizálódása lépcsőzetes folyamat: az életvilághoz való abszolút dogmatikus beállítódást nem az abszolút reflexív beállítódás váltja fel, hanem mindig csak az adott nyitottsági szintnek megfelelő relatív reflexió.⁴⁶

Belátható továbbá, hogy az ily módon – elsődlegesen cselekvéskoordinációs folyamatok elsajátításaként – felfogott szocializáció és az állampolgári szocializáció folyamata egyúttal fokozatosan újabb és újabb jelentések elsajátítását teszi lehetővé. Az adott racionalitási fokú jelentés-létrehozási módok ugyanis – az objektív világot leszámítva – megszabják a lehetséges jelentések körét is. A szubjektív és társadalmi világ esetében a jelentések különböző köre képzelhető el a cselekvésperspektíva és a morális fejlődés különböző fokai szerint (pl. ha valaki csupán a második morális fokon áll, még nem alkothat fogalmat a szerepekről, hiszen az ezzel kapcsolatos jelentéseket nem képes *használni*).

Morális fejlődés és a cselekvéskoordináció koordinációja

Habermas a konvencionális morális szint, valamint az ezekhez rendelhető szerep- és normavezérelt interakcióra való képesség kialakulását Mead szerep- és szabályozójátékokra vonatkozó gondolatai alapján magyarázza. Mead szocializációelmélete a jelentésre vonatkozó vizsgálódásaihoz kapcsolódik. A szocializáció mechanizmusait a különböző cselekvőperspektívák és az általuk meghatározott jelentés-létrehozási mechanizmusok elsajátításával azonosítja. Ennek megfelelően a reflektált én (más néven társadalmi én) kialakulását, vagyis a szocializációt különböző típusú jelentés-létrehozási mechanizmusokra (szimbolikus interakciókra) vezeti vissza. Az első típus a közvetlen attitűdátvétel. Ennek során egy konkrét másik személy reakcióinak közvetlen átvételére kerül sor (ez a prekonvencionális szinthez rendelhető). A szimbolikus interakciók második típusa a szerepjáték. Ennek során egy absztrakt másik, egy szerep nézőpontjába helyezkedik az egyén (ez már konvencionális szint). A következő típus

46 Az első erkölcsi fokról nem ugorhat rögtön a negyedikre a cselekvő, hiszen az első erkölcsi fok meghaladása éppen abban áll, hogy az első erkölcsi fok igazságossági deficitjét érti meg. Ezen a ponton Hegel Fenomenológiájára kell utalnunk. Habermas maga is megidézi impliciten a „megszüntette megőrzés” gondolatát, amikor a Kohlbergi koncepcióban az újabb fejlődési fokra lépést a kognitív struktúrák megszüntette megőrzéseként értelmezi (Habermas, 2001b: 176). Mindennél megvilágítóbb talán az, ahogy maga Habermas összefoglalja ezt a gondolatot korai főművében, a Megismerés és érdekekben: „az új belátása éppen a régi tudat forradalmi legyőzésének tapasztalatában áll” (Habermas, 2005: 21).

a szabályozójáték. Ennek során nem egy független szerepbe, hanem egy szereprendszer elemeként felfogott szerep perspektívájába helyezkedik az egyén, aminek megfelelően egy általános másik nézőpontjára tesz szert (Habermas, 1987: 33–35; Mead, 1973: 185–209).⁴⁷

Az attitűdátvétel, a szerep- és szabályozójátékok jelentés-létrehozási folyamatait (szimbolikus interakcióit) tekinti Habermas a szocializáció mechanizmusainak. A továbbiakban ezt a koncepciót igyekszem a bevezetésben felvázolt módon árnyalni. A meadi koncepcióban jelentés-létrehozással azonosított szocializációs mechanizmusokat, a társas cselekvési helyzetekben potenciálisan megjelenő cselekvéskoordinációs zavarokat helyreállító koordinációs mechanizmusok fogalmával specifikálom.

A fentiekben az egyre racionálisabb cselekvéskoordináció elsajátítását a morális fejlődésre vezetem vissza, a morális fejlődést pedig az igazságosságra vonatkozó egyre általánosabb jelentés létrehozásának folyamataként írtam le. Vagyis álláspontom szerint az egyre racionálisabb cselekvéskoordinációs fokokra konkrét cselekvéshelyzetekbe ágyazott jelentés-létrehozási aktusok révén lépnek az egyének. Az alábbi fejezetben a különböző morális fokokra való átmeneteket vizsgálom meg, vagyis az igazságosság egyre általánosabb jelentésének kialakítási mechanizmusait (a következő fejezetben pedig egy a mechanizmusok sikerességét befolyásoló tényezőt). Ezek a jelentés-létrehozási mechanizmusok a mindenkori racionalizálandó fél morális fokához kell, hogy igazodjanak. A cselekvéskoordináció koordinációjának mechanizmusát összefoglalóan így jellemezhetjük: a cselekvéskoordinációra vonatkozó jelentés, a racionalizálandó fél morális fokánál eggyel magasabb morális fokon történő újradefiniálása, egy a racionalizálandó fél morális szintjének megfelelő cselekvéskoordinációs eljárás keretében. Ennek megfelelően vegyük végig a folyamat lépéseit.

Első morális fokon a cselekvéskoordinációt a tekintéllyel bíró konkrét személy parancsa biztosítja. Ennek megfelelően a második fokra való átmenet is a parancs általi jelentéskialakítási folyamatra való reflexió révén történik. A racionalizáló félnek azt kell megmutatnia, hogy a „parancs és engedelmesség komplementaritása” egy magasabb igazságossági fokon a „kárpotlások szimmetriájaként” fogalmazható újra. Vagyis a tekintély alapú igazságosság-felfogás igazságtalan mivoltát kell feltárnia. Arról kell társát meggyőznie, hogy a parancs logikája csak annyiban követendő, amenny-

47 A posztkonvencionális szintre való átmenet a meadi keretek között sajátos értelmezést igényel. Ez a lépés ugyanis magának a társadalmi énnak a meghaladását feltételezi, a közerkölcsiséggel szembeni természetes beállítódás feladását. Individuierung durch Vergesellschaftung című tanulmányában Habermas külön megvizsgálja azt a kérdést, hogy a meadi szocializációelmélet keretei között hogyan írható le a posztkonvencionális morális fokú egyén selfstruktúrája. A problémát az okozza, hogy a meadi koncepció csupán „I” és „me” között tesz megkülönböztetést, a szocializációelmélet igazából csak a konvencionális szint kialakulására ad választ. Posztkonvencionális szinten az egyénnek a reflektív énjét meg kell haladnia. Ezt nyilván nem teheti a reaktív én irányába, hisz az a prekonvencionális fokra való visszalépés lenne. Habermas Mead műveiből rekonstruált válasza erre a kérdésre az, hogy a „me” fejlődési útjának megsokszorozódása révén értelmezhető a posztkonvencionális „me” kialakulása. Ezt pedig a közerkölcsiség történetileg kialakultként való felfogása teszi lehetővé, annak belátása, hogy a normarendszer a múltban más volt és a jövőben más lesz. Ennek során ugyanis relativizálódik a normarendszer, ily módon pedig lehetővé válik a vele szembeni hipotetikus beállítódás (Habermas, 1995:185). A később bemutatott cselekvéskoordináció koordinációját valószínűsítő tényező is hasonló logikán alapul.

nyiben az érdek elve igazolja (nem a tekintélynek kell engedelmeskedni, csak annak, aki ezért ellenszolgáltatást nyújt). Amennyiben ez sikerül, úgy a cselekvéskoordináció parancs révén való biztosítását az érdekvezérelt kooperáció váltja fel. Az első átmenet esetében a racionalizáló fél nem tetszőleges személy: minthogy az első morális fokon álló cselekvéskoordinációját a tekintéllyel bíró konkrét személy parancsa biztosítja, ezért a cselekvéskoordinációra vonatkozó új jelentést egy tekintéllyel bíró személy tudja elfogadtatni a racionalizálándóval.

A második fokról a harmadik fokra való átmenetet az érdekvezérelt kooperáció elvére való reflexió motiválja. A racionalizálándó azért fogadja el a harmadik morális fokhoz tartozó cselekvéskoordinációra vonatkozó jelentést, mert a racionalizáló megmutatja, hogy ez a kölcsönösség elvének egy magasabb racionalitási fokon, igazságosabb formában való megvalósítása. A közvetlen kölcsönösség elve helyét (ahol a kapcsolatok szimmetriáját közvetlenül kell biztosítani, vagyis akinek szívességet tesz, attól várok ellenszolgáltatást) a szerepek közötti kölcsönösség elve veszi át (nem konkrét személytől, hanem az adott szerephez tartozó bármely személytől várok kárpótlást). Ennek megfelelően a cselekvéskoordinációt sem a konkrét személyek közti viszonyok, hanem a szerepek közti viszonyok szabályozzák (ez a prekonvencionális fokról a konvencionális fokra való átmenet). A második átmenet esetében a racionalizáló fél tetszőleges személy lehet, egyetlen kikötéssel: a meggyőzést a közvetlen érdek elvét szem előtt tartva kell végrehajtania (azt kell megmutatnia, hogy „megéri” átváltania a racionalizálándónak a szerep alapú cselekvéskoordinációra).

A harmadik fokról a negyedik fokra való átmenetet a szerep alapú cselekvéskoordinációra való reflexió segíti elő. A racionalizálándónak azt kell belátnia, hogy a szerepek egy társadalmi normarendszerbe ágyazódnak. Ennek megfelelően a szerepek nem önmagukban igazoltak, hanem csak annyiban, amennyiben a normarendszernek megfelelnek. Így a cselekvéskoordinációt sem a pusztá szerepek, hanem a normarendszer biztosítja. A harmadik átmenet során a racionalizáló fél szerepe kötött. Minthogy a cselekvéskoordinációt harmadik fokon a szerepek biztosítják, ezért a racionalizáló félnek olyan szerepben kell lennie, ami a meggyőzésre feljogosítja (pl. tanító, vallási vezető, elismert tudású ember stb.).

A negyedik átmenet során a posztkonvencionális morális szinten (ötödik vagy hatodik fokon) álló racionalizáló fél a társadalmi normarendszerre való reflexióra motiválja társát. Azt mutatja be neki, hogy a fennálló normarendszer (Sittlichkeit) nem abszolút érvényű, igazságosságát tekintve bírálható. A negyedik morális foknak megfelelő cselekvéskoordinációs mechanizmus a „normavezérelt interakció”. Vagyis a cselekvéskoordinációt ebben az esetben a közös normarendszer biztosítja. A racionalizáló fél ennek megfelelően olyan tetszőleges személy, akivel közös normarendszer talaján áll a racionalizálándó.

A racionalizáló a posztkonvencionális szintnek megfelelő cselekvéskoordinációs mechanizmust akkor fogadtathatja el társával, ha sikerül megmutatnia, hogy az a közösen elfogadott közerkölcsiségből következik. Ez azt jelenti, hogy a racionalizálándó csak abban az esetben fogja elfogadni, hogy a saját normarendszere nem abszolút érvényű, amennyiben ez magából a normarendszerből következik. Vagyis

a szocializáció utolsó lépcsőfoka csakis abban az esetben lehetséges, ha az adott normarendszer, tehát maga az életvilág már előzetesen elért egy adott racionalitásfokot, tehát ha magán a normarendszeren belül megfogalmazható az igény a kritikai reflexióra, a nem dogmatikus viszonyulásra.⁴⁸

A kérdés ezen a ponton az, hogy miként mutathatja meg a racionalizáló fél társának, hogy saját normarendszerük már tartalmazza a reflexió és a kritikai viszonyulás normáit. Álláspontom szerint ez a kérdés a diskurzusetikából átvezet a habermasi demokraci elmélet és jogfilozófia területére.⁴⁹ Habermas a *Faktizität und Geltung*-ban a cselekvéskoordináció problematikájának közvetett megoldását nyújtja.⁵⁰ Elismerni, hogy a komplex társadalmakban a hétköznapi cselekvéskoordinációs feladatokat sem az életvilág, sem a KCS nem tudja ellátni. Az így keletkező réseket a jog tömi be.⁵¹ A kommunikatív racionalitásnak egy ilyen felállásban a jog megalapozása révén juthat továbbra is szerep. Vagyis ahelyett, hogy közvetlenül koordinálná a KCS a cselekvéseket, közvetetten, az általa legitimált jogon keresztül koordinálja. A legitim jog tehermentesíti a cselekvőket: nem kell minden egyes cselekvésnél KCS-hez szükséges cselekvésperspektívát felvenniük (és kilépni a teleologikus cselekvés-összefüggésből), elég azt pusztán a joglegitimáló cselekvések kapcsán (Habermas, 1996: 28, 114).

Ebben az értelemben a *Faktizität und Geltung*-ban a KCS hatókörének megváltoztatásáról beszélhetünk. Immáron nem általános cselekvéskoordinációs elvként gondol rá Habermas. A KCS az állampolgári cselekvés formáját ölti: joglegitimáló eljárás.⁵² A KCS a cselekvőktől külön erőfeszítést igényel, minthogy természetes beállítódásuk abszolút megváltoztatását feltételezi. Különleges erőfeszítés, csakis különleges cselekvési helyzetben várható el a cselekvőktől. Ilyen különleges cselekvéshelyzetnek tekinthetjük az állampolgári cselekvéshelyzetet. Ennek során a cselekvő a minden

48 Ezen a ponton nembeli és egyedfejlődés összekapcsolódik, ami egy fontos korlátra hívja fel a figyelmet: csakis azokban a társadalmakban lehetséges KCS, amelyekben az életvilág már elérte a racionalitás olyan fokát, hogy a reflexió értékévé vált. Ez a belátás arra mutat rá, hogy a nem racionális életvilágban élő egyén csak egy racionális életvilágú közösségben győzhető meg a KCS adekvátságáról. Mindez rávilágít a habermasi univerzalitás igényével kapcsolatos aggályok egy típusára. Minthogy a KCS kialakulása egy racionális életvilághoz, életformához kötött, ezért csak ilyen életforma esetén lehetséges KCS.

49 Az, hogy a KCS-re való képesség elsajátítása végső soron az állampolgári cselekvésre való képesség elsajátításának formájában történik, nem meglepő annak fényében, hogy a habermasi cselekvésemélet fundamentális distinkciója a létrehozás (poiésisz) és cselekvés (praxisz) közti megkülönböztetés – mint ahogy arra Felkai Gábor is felhívja a figyelmet (Felkai, 1993: 45) – eredetileg politikai filozófiai kategóriák, amennyiben közvetve Arisztotelész, közvetlenül Arendt politikai filozófiájára utalnak.

50 Wessely Anna így fogalmaz Habermas politikafilozófiájának szerkezetváltozása (a társadalmi válság esélyétől a társadalmi integráció esélyéig) című tanulmányában: „...konkrét tárgyiaságoktól, a kognitív vagy normatív meghatározott érvektől és elvektől visszalép a létrehozásuk vagy elismerésük lehetőségfeltételeit hordozó eljárások nem megkérdőjelezhető szabálykészletéhez” (Wessely, 1997).

51 Több kommentátor szerint Habermas a jog TÉ-beli tárgyalásával gyakorlatilag szétfeszítette a KCSE kialakította duális társadalomelmélet keretét. Így például Némedi Dénes szerint, míg a KCSE-ben a jog a rendszermechanizmus volt, addig a TÉ-ben rendszer és életvilág határán található, mindkét szférába – vagyis egy harmadikba – tartozik (Némedi, 2006: 16).

52 A KCS szerepének beszűkítését alighanem a kritikák jogosságának elismerése motiválta. Az ilyen irányú kritikák közül az egyik legjelentősebb – ahogy arra Felkai Gábor is felhívja a figyelmet – McCarthyé. McCarthy emellett érvel, hogy az életformák pluralizálódása miatt nem pusztán a társas cselekvések, de a KCS-ek koordinációja is kétségessé vált. Amire Habermas azzal válaszolt, hogy újrafogalmazta a KCS-ek reális lehetőségét az állampolgári cselekvés szintjén (Felkai, 2001: 41).

további stratégiai cselekvésnek keretet adó jogi szabályozásról folytat vitát. Amikor minden további cselekvési helyzetben érvényes jogról vitatkozik a cselekvő, speciális cselekvés-összefüggésbe kerül. Az állampolgári cselekvéshelyzetben *per definitio-nem* a konkrét cselekvéshelyzet meghaladására kell fókuszálnia, ahhoz megfigyelőként kell viszonyulnia. Az állampolgári cselekvés szükségszerűen azt implikálja, hogy a cselekvő meghaladja a cselekvés-összefüggés konkrétságát, és általában a cselekvéshelyzetekhez viszonyuljon.

Ebből kifolyólag a racionalizáló fél a jog szerepére és a deliberatív demokrácia gyakorlatára utalva, abba bevezetve társát mutathatja be a diskurzusetika elvét működés közben. A proceduális demokráciában való participáció révén a jogok legitimációs folyamatában való részvétel során szembesülhet a racionalizálandó azzal, hogy saját normarendszere már magában foglalja a reflexiót és az univerzális morális fokot. Ebben az értelemben meglátásom szerint *a szocializáció folyamata folytonos az állampolgári szocializáció folyamatával*. A legracionálisabb cselekvéskoordinációs eljárás állampolgári cselekvéshelyzetek gyakorlásával sajátítható el.⁵³ A szocializáció mint együtt cselekvőkre értelmezhető helyzet ezen a ponton felszámolja önmagát: utolsó lépése nem két személy közti interakció formáját ölti, hanem a demokratikus participációt.

Egy a cselekvéskoordináció koordinációját valószínűsítő tényező

A fentiekben bemutattam, hogy miként írhatók le a szocializáció szempontjából releváns cselekvéshelyzetek szocializációs mechanizmusszerepet betöltő aspektusai (ezek az adott racionalitási fokú cselekvéskoordináció koordinációs mechanizmusai). Arról azonban nem szóltam semmit, hogy milyen tényezőktől függ az egyes lépések megtételének, az egyre magasabb morális fokra való átlépésnek a sikeressége, vagyis a cselekvéskoordináció koordinációjaként leírt morális viták hatékonysága. E tényezők rendszeres bemutatására jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség, ezért az alábbiakban bemutatott példa leginkább illusztrációs célt szolgál. Rajta keresztül érzékeltethető, hogy milyen jellegűek az említett – életvilágra való reflexiót valószínűsítő – tényezők, valamint, hogy miként hatnak.⁵⁴

53 Szocializáció és állampolgári szocializáció kapcsolatának feltárása megkülönböztetett figyelmet irányít az olyan szocializációs ágensek vizsgálatára, amelyben intézményi és életvilági feltételek egyaránt adottak. Ilyen ágensnek tekinthető az iskola.

54 A valószínűségi okság egyik legismertebb definíciója (INUS-elv) Mackie megfogalmazásában így szól: az ok szükséges, de nem elégséges feltétel a feltételek egy olyan rendszerében, amely elégséges, de nem szükséges az okozat bekövetkezéséhez (Mackie, 1980: 62). Ebben az értelemben az életvilág racionalizálódásaként felfogott szocializáció „okai” (katalizátorai) a cselekvéskoordinációt koordináló mechanizmusok (szükséges, de nem elégséges feltételek), és az alábbiakban rekonstruált életvilág-mobilitás „egy feltétel” (az elégséges, de nem szükséges feltételrendszer egy tagja).

A fenomenológiai irodalom klasszikus témái közé tartozik az idegentapasztalat leírása. Alfred Schütz sajátos, a fenomenológiai vizsgálódások számára kimondottan kecsegtető vizsgálati terepként említi az „idegentapasztalatot” (Schütz 1984). Idegenként, a természetes beállítódásban a társakkal közösen osztott életvilág otthonossága megszűnik.⁵⁵ Az ember hirtelen nem tudja magától értetődően dekódolni a felé áradó ingeráradat jelentését. Ez a tapasztalat – annak megtapasztalása, hogy mi minden tűnik el azzal, ha kilépünk természetes életvilágunkból – irányítja rá a figyelmet az életvilág struktúráira. Amit Schütz állít tehát az, hogy az otthonos életvilág elhagyása egy lehetséges módja az életvilágunk létére való rádöbbenésnek, és egyúttal lehetőség az – immáron felfedezett – életvilágra való reflexióra (Husserl mindezt epochénak nevezi). Más szóval Schütz szerint idegenként, egy új életvilágba belépve, jó eséllyel az életvilággal szembeni természetes beállítódásunk is reflexívvé válik.

A Schütz által leírt idegentapasztalat jó kiindulási pont egy a cselekvéskoordínáció koordinációját valószínűsítő tényező azonosítására.⁵⁶ Adott racionalitású életvilágok közti mobilitással az adott racionalitású életvilághoz való beállítódás reflexívvé válásának esélye is megnövekedik, és egyúttal az adott racionalitású cselekvéskoordínációs mechanizmus meghaladásának esélyei is megnőnek. Azáltal, hogy az egyén az adott racionalitási fokú életvilág több megvalósulásával is szembesül, az adott racionalitási fokkal mint olyannal kerül viszonyba, vagyis a rá való reflexió esélye megnő. Lássuk, mit jelent ez az egyes átmenetek esetében.

A második morális foknak megfelelő jelentés-létrehozási mód (érdekvezérelt kooperáció) elsajátítását a különböző tekintélyek által korlátozott életvilágok közti mozgás segíti. A cselekvéskoordínációt a tekintéllyel rendelkező egyének parancsától váró egyén azáltal döbbenhet rá arra, hogy a tekintély parancsa általi cselekvéskoordínáció önmagában nem legitim, hogy különböző tekintélyeket ismer meg. Ekkor ugyanis óhatatlanul felmerül a különböző tekintélyek által sugallt különböző jelentések közti választás kérdése. Az ezek közti mérlegelés mércéjeként az érdekvezérelt kooperáció elve adódik: azt a tekintélyt ismeri el az egyén, amelyik számára a leghasznosabb. Ezt az elvet általános gyakorlattá téve lép át a második morális foknak megfelelő cselekvéskoordínációra. A cselekvéskoordínáció koordinációját jelentő morális vitában a racionalizáló fél többek között erre a tapasztalatra hivatkozva mutathatja meg az első morális fok igazságossági deficitjét.

A harmadik morális foknak megfelelő cselekvéskoordínáció (szerep alapú jelentés-létrehozás) elsajátítását hasonlóan, a különböző érdekvezérelt kooperációval jellemezhető életvilágokról szerzett tapasztalatok révén világíthatjuk meg. Az egyén különböző emberekkel érdekvezérelt cselekvéskoordínációt folytatva differenciál azok között. A differenciálás elve a szerepekhez kötődik: az egyén nem ugyanúgy igyek-

55 Schütz az anchluss követően Ausztriából kivándorolt az Egyesült Államokba. Ennek megfelelően személyes tapasztalatai is voltak arról, mit jelent az életvilágok közti mobilitás.

56 Ugyanakkor hangsúlyoznám, hogy az életvilágok közti mobilitás nem az egyetlen „elégséges, de nem szükséges feltétele” a cselekvéskoordínációt koordináló mechanizmusok sikerességének. Ennek megfelelően természetesen elképzelhető egyéb feltételek megléte és az „életvilágok közti mobilitás” hiányában is szocializáció. Az egyéb feltételeket egy későbbi tanulmányban tervezem tárgyalni.

szik érvényesíteni érdekeit családtagjaival és a boltossal szemben. Ennek az elvnek általános gyakorlattá válása jelenti a szerep alapú cselekvéskoordináció és moralitás elsajátítását, erre hivatkozhat érvelése során a racionalizáló fél.

A negyedik morális foknak megfelelő cselekvéskoordinációt (a normatív rend alapján történő jelentés-létrehozás) a különböző szerepstruktúrákkal jellemezhető életvilágok közti mobilitás tapasztalata valószínűsítheti (pl. egy erősen patriarchális, illetve egy demokratikus légkörű család megismerése). A különböző szerepstruktúrák a normatív rend egészének való megfelelés fényében ítéltetők meg. Ennek általános gyakorlattá válásával a jelentéseket közvetlenül a normatív rendből – nem pedig a normatív rend által meghatározott szerepekből – vezeti le az egyén. A harmadik átmenetet jelentő morális vitákban erre a tapasztalatra hivatkozhat a racionalizáló fél.

Végül a szocializáció utolsó lépésére, a posztkonvencionális morális fok és KCS elsajátítására a különböző normatív rendek megismerése révén nyílnak lehetőségek. A különböző normatív rendek ugyanis különböző életvilágok totalitását tükrözik. A Schütz által leírt idegentapasztalat explicite erre a lépésre vonatkozik. Az életvilágok sokféleségére rádöbbenve az azok közti mérlegelés elveként a kommunikatív racionalitás mércéje kínálkozik. Ennek megfelelően az állampolgári cselekvésre való képesség elsajátítását elősegítő tényezőként azonosítható a különböző életvilágok ismerete.

Záró megjegyzések

A fentiekben felvázolt értelmezési keret – rendszeresen kifejtett formában – a szocializáció és állampolgári szocializáció kritikai vizsgálatát teszi lehetővé. Segítségével pontosan feltárhatók, hogy az egyes morális fejlődési fokokról milyen cselekvéskoordinációt koordináló mechanizmusokkal milyen feltételek megléte esetén lehet továbblépni, vagyis hogy az életvilág racionalizálódása miként ragadható meg. Ugyanakkor hangsúlyoznám, hogy a fentiekben kifejtett gondolatok semmiképpen sem preskriptívek, de még csak nem is deskriptívek. Vagyis nem tekinthetők sem nevelési elveknek, sem a szocializációs folyamatok empirikus leírásának. Az előadott gondolatmenet csupán úgy kezelendő, ahogy azt a bevezetésben is jelzem: egy lehetséges analitikus értelmezési keretként.

A habermasi társadalomelmélet egyik vonzó tulajdonsága, hogy kritikai elmélet lévén normatív bázisa tekintetében megalapozott. Milyen értelemben kritikai az általam felvázolt értelmezési keret? A KCSE normatív bázisa a nyelv formális pragmatikai elemzésével kialakított torzításmentes KCS fogalma. Ehhez a mércéhez képest azonosíthatók a cselekvéskoordinációs/jelentés-létrehozási aktusok torzulásai. A szocializáció és állampolgári szocializáció fentiekben kifejtett gondolatmenete során egy az egyben nem használható a torzítatlan KCS kritikai bázisként, hiszen, mint arra kitértem, az adott morális fokoknak megfelelő cselekvéskoordináció csakis az eggyel magasabb morális fok felől bírálható, nem pedig a legracionálisabb posztkonvencionális fok felől. Ezért hiba lenne minden egyes cselekvéskoordinációs helyzetet a KCS mércéje szerint mérni. A kritikai bázis mozgó mérce formáját ölti: mindig a cselekvők moralitási

fokához igazodik.⁵⁷ Az általam felvázolt értelmezési keret kritikai bázisa továbbra is a KCS, azonban csupán indirekt módon. A különböző morális fokok esetében különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusok alkotják a közvetlen kritikai bázist. Ezeket ugyanakkor az alapozza meg, hogy a torzítatlan kommunikatív racionalitáspotenciál aktualizálásához szükséges képesség kialakulásához járulnak hozzá.

Hivatkozott irodalom

- FELKAI GÁBOR (1993): Kritikai megjegyzések a habermasi cselekvésemlethez. *Szociológiai Szemle* 1993: 3–4.
- FELKAI GÁBOR (2001): A diskurzusetika és a demokratikus politikai eljárások eszménye. *In* (uő. szerk.): *A kommunikatív etika*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- HABERMAS, J. (1973): Stichworte zur Theorie der Sozialisation. *In Kultur und Kritik*. 118–194. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1987): *The Theory of Communicative Action vol. 2: Lifeworld and System: A critique of Functionalist Reason* (ford. T. McCarthy). Boston: Beacon Press. (Eredeti megjelenés: *Theorie des kommunikativen Handelns b2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*, 1981. Frankfurt am Main: Suhrkamp.)
- HABERMAS, J. (1995): Individualization through socialization. (Ford. Hohengarten W). *In* (uő): *Postmetaphysical Thinking*. Cambridge: MIT Press. (Eredeti megjelenés: *Individuierung durch Vergesellschaftung*, 1988. Frankfurt am Main: Suhrkamp.)
- HABERMAS, J. (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. (Ford. Rehg W.) Cambridge: Polity Press. (Eredeti megjelenés: *Faktizität und Geltung*, 1992. Frankfurt am Main: Suhrkamp.)
- HABERMAS, J. (2001a): Feljegyzések a diskurzusetika megalapozásának programjához. (Ford. Felkai G). *In* *A kommunikatív etika*. Felkai Gábor (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. (Eredeti megjelenés: *Diskursethik – Notizen zu einem Begründungsprogramm*. *In Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, 1983. Frankfurt am Main: Suhrkamp.)
- HABERMAS, J. (2001b): Morális tudat és kommunikatív cselekvés. (Ford. Felkai G.) *In* *A kommunikatív etika*. Felkai Gábor (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. (Eredeti megjelenés: *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, 1983. Frankfurt am Main: Suhrkamp.)

57 Ezzel a megoldással a pedagógiai cselekvés fogalmának értelmezése a kommunikatív cselekvés elméletének keretei között című tanulmányomban felvetett problémára („hogyan differenciálhatunk a pedagógiai KCS során óhatatlanul megjelenő hatalmi mozzanat típusai között?”) adott válasz is („a rawlsi „különbözeti elv” KCS-i helyzetre való adaptálása révén”) új jelentésréteggel gazdagítható. Az említett dolgozatban azon beszédhelyzeteket, melyek során a hatalmi szót „a kommunikatív racionalitáspotenciál aktualizálása előfeltételeinek megteremtésére” használják, ugyanolyan legitimnek minősítettem, mint a torzításmentes KCS-t (Sik 2007). Vegyük észre, hogy a cselekvéskoordináció koordinációi (a morális fejlődés lépései) pontosan ilyen beszédhelyzeteket írnak le, és pontosan amiatt tekinthetők legitimnek, mert a kommunikatív racionalitáspotenciál majdani aktualizálódásához járulnak hozzá, amennyiben szocializációs szerepet töltenek be.

- HABERMAS, J. (2005): *Megismerés és érdek*. (Ford. Weiss J.). Pécs: Jelenkor Kiadó. (Eredeti megjelenés: *Erkenntnis und Interesse*, 1968. Frankfurt am Main: Suhrkamp.)
- KOHLBERG, L. (1997): Az igazságosságra vonatkozó ítéletek hat szakasza. In *Fejlődéslektan olvasókönyv*. Bernáth L. – Solymosi K. (szerk.). Budapest: Tertia Kiadó.
- MACKIE, J. L. (1980): *The Cement of the Universe (A Study of Causation)*. New York: Oxford University Press.
- McGARTHY, T. (1978): *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. London: Hutchinson.
- MEAD, G.H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. (Ford. Félix P.) Budapest: Gondolat.
- NÉMEDI DÉNES (2000): Durkheim és a modern cselekvésemélet. In (uő): *Társadalomelmélet – Elmélettörténet*. Budapest: Új Mandátum.
- NÉMEDI DÉNES (2006): *Jog és tárgyalásos politika* – kéziratban.
- REHG, W. (1997): *Insight and Solidarity – The Discourse Ethics of Jürgen Habermas*. Los Angeles: University of California Press.
- SCHÜTZ, A. (1984): Az idegen. In *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Hernádi Mikós (szerk.). Budapest: Gondolat Kiadó.
- SIK DOMONKOS (2007): A pedagógiai cselekvés fogalmának értelmezése A kommunikatív cselekvés elméletének keretei között. In *Kötő-jelek*. Némedi D.–Szabari V. (szerk.). 2006, 11–29. Budapest: ELTE TáTK.
- SIK DOMONKOS (2008): *A kommunikatív cselekvés koordinációja*, In Szociológiai Szemle megjelenés alatt
- SOMLAI PÉTER (1991): A szocializáció és torzulásai a kommunikatív cselekvés elméletében. In *Közelítések: szociológiai tanulmányok*. Némedi Dénes (szerk.). Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.
- SOMLAI PÉTER (1997): *Szocializáció*. Budapest: Corvina.
- TALLÁR FERENC (1994): *Korlátozott szkepszis – A kommunikatív racionalitás elméletéhez*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat.
- WESSELY ANNA (1997): Habermas politikafilozófiájának szerkezetváltozása (a társadalmi válság esélyétől a társadalmi integráció esélyéig). In *Világosság* 1997/12.

A társadalmi magatartás és a kultúra néhány sajátossága az ifjúsági élethelyzetekben a rendszerváltás után

Közelítések

A különböző életkorú, iskolázottságú, képzettségű, foglalkozási helyzetű és lokalitású csoportoknak magától értetődően a társadalmi magatartása, aktivitása, kulturális kötődése, érdeklődése és fogyasztása is jelentősen eltér egymástól. Ezen túlmenően az is látható, hogy – természetesen – az egyes csoportok társadalmi magatartása sem állandó, az életkor változásával az elfogadott, követhetőnek tartott magatartásformák is változnak. S természetesen nem szabad alábecsülni sem a szocializáció, sem a divat, sem a szokások és tradíciók, sem pedig a technikai változások, újítások hatását sem. Az egyes emberek, csoportok magatartását, gondolkodásmódját tehát külső és belső tényezők egyaránt befolyásolják, a lokális közösségekben – például a munkahelyeken, szubkulturális csoportokban, kistélepüléseken – a szabályok, elvárások, belső viszonyok általában lassabban változnak, a közösségi kontroll általában erőteljesebben jelen van.

Kétségbevonhatatlan, hogy általában és konkrétan a legdinamikusabban az gyermekkorban és az ifjúsági élethelyzetben változik a legdinamikusabb módon mind az egyéni, mind pedig a társadalmi magatartás. Ezek a változások lehetnek rövid időtartamúak, egy-egy rövidebb életszakaszhoz kötődtek és természetesen lehetnek tartósak, amelyek a gondolkodásmódot, az értékrendszert, az életcélokat az formált(j)ák és alakított(j)ák. Nyilván mindebben számos tényező játszik szerepet egymással párhuzamosan, amelyek közül a család, az oktatási intézmények, az időben változó/átalakuló ismerősi és társasági közegek, a munkahely szocializációs, orientációs mechanizmusai a legjelentősebbek. Ezek mellett nyilvánvalóan a makrotársadalmi és gazdasági változások is új életstratégiákat, magatartásformákat alakítanak ki. Különösen igaz ez a magyar társadalom vonatkozásában, hiszen a jelenkori magyar történelem⁵⁸ bővelkedett olyan fordulatokban, ami a társadalmi mechanizmusok működésének külső feltételrendszerét gyökeresen átformálta. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján végbement rendszerváltás komoly társadalomlélektani terhet jelentett, hiszen új alkalmazkodási és életstratégiákra volt szükség a megváltozott viszonyok között, másfelől a megváltozó körülmények között egymással párhuzamosan voltak jelen a korábbi

58 A jelenkori magyar történelem összefoglalásához lásd. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 1999. Osiris.

társadalmi tapasztalatok, szocializációs mechanizmusok és az újak.⁵⁹ A családi nevelés hatása az értékek közvetítésében valamelyest gyengült, a léhelyzetek értékrendet formáló hatása viszont erősödött. A demokratikus átalakulás és a piaci viszonyok kialakulása egyfajta civilizációs fordulatot is hozott, a magatartásformák alakításában a családi, kisközösségi hatások mellett felerősödött a fogyasztás, a tömegkommunikációs minták követésének, a kulturális tőkék birtoklásában kialakult egyenlőtlenségek szerepe. Ugyancsak érdekes kérdés, hogy miért élt tovább a rendszerváltás után is a Kádár-korszakban általánosan jelenlévő demokratikus szocializáció deficitje?

Végül, de nem utolsósorban arról sem szabad megfeledkezni, hogy egy-egy adott társadalomban, időszakban, élethelyzetben, szinte törvényszerűen kialakulnak olyan csoportok, amelyek kívül helyezik önmagukat az általánosan elfogadottnak tekintett társadalmi szabályokon és magatartásformákon és markáns, a többség számára gyakran deviánsnak tekintett kisebbségi csoportokként, tartósan vagy átmenetileg majdnem kizárólag a saját maguk által fontosnak tartott értékek szerint szervezik az életüket.

Jelen tanulmányban elsősorban az ifjúsági élethelyzetben levő (15-29 év közötti korcsoportok) társadalmi magatartásának és kulturális kötődésének, tevékenységének kérdéseit és a kapcsolódó problémákat próbáljuk meg áttekinteni, összefoglalni a demográfiai sajátosságoktól kiindulva a társadalmi helyzetet meghatározó tényezők elemzésén, a közgondolkodás meghatározó tényezők vizsgálatán át a kulturális magatartásig.

Bevezetés

Az elmúlt két évtized ifjúságszociológiai kutatásai⁶⁰ egyértelműen jelzik, hogy kitolódott az ifjúsági korszak, az önálló felnőtté válása húszas életévek elejéről a végére helyeződik át. A fiatalok egyre hosszabb időt töltenek oktatási intézményekben. A '80-as, de még a '90-es évek elejének adatai is azt mutatták, hogy a szakmunkások és a rutin szellemi tevékenységet végzők (főleg a gimnáziumi érettségivel rendelkezők) esetében az iskola befejezése, a munkavállalás, a családalapítás, valamint a gyermekvállalás ideje szorosan kapcsolódott egymáshoz. A munkába állás után – végzettségtől függetlenül – általában rövid idő után megházasodtak a fiatalok, és az azt követő két éven belül az első gyermek is megszületett. Ma azonban a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők jellemzően közel 19 évesen vállalnak először három hónapnál hosszabb idejű munkát. A diplomát nem igénylő szellemi munkát végzőknél hasonló magatartás figyelhető meg. Míg a rendszerváltás előtt az érettségi ideje határozta meg a munkavállalást, addig 2000-ben már az érintettek több mint kétötöde 20 évesen vagy annál idősebben lépett ki először a munkaerőpiacra. 2008-ra azonban ez az arány

59 A kérdéshez lásd többek között: Szabó Ildikó: Minden másképp van. Politikai reszocializáció Magyarországon. Világosság, 1994/3. sz., Csákó Mihály: Ifjúság és Politika. Educatio 2004/4. sz.pp.535-550.

60 A teljesség igénye nélkül lásd a 2000-ben, 2004-ben, 2008-ban lefolytatott országos ifjúsági felvételeket, illetve Laki László, Gazsó Ferenc, Szabó Andrea, Bauer Béla, Szabó Ildikó, Murányi István, Somlai Péter, Gábor Kálmán kutatásait.

tovább növekedett, és a fiatalok kétharmadára lett jellemző. Felmerül a kérdés, hogy a munkába állás kitolódása milyen folyamatokkal kapcsolódik össze. Az ifjúsági korszak meghosszabbodásának következményeit jelzi, hogy bár a fiatalok többsége szeretne gyermeket vállalni, az első gyermek vállalása az utóbbi 10 évben évekkel későbbre, a harmincas életévek közelébe tolódott. Ennek részben az az oka, hogy a férfiak és a nők tartós párkapcsolatban való elköteleződése szintén – az oktatási rendszerben eltöltött időszak megnövekedésével – a húszas életévek második felére húzódik át. Míg 1990-ben a 15 éves és idősebb népesség 20,3 százaléka volt nőtlen, illetve hajadon, addig 2001-ben 27,1, 2002-ben 28 százaléka. Már az „Ifjúság2000” kutatás adatai is azt tükrözték, hogy a fiatalok házassodási kedve rendkívül alacsony, hiszen 69 százalékuk nőtlen vagy hajadon volt, míg a házások aránya 22 százalékot tett ki. Az „Ifjúság 2008” adatai⁶¹ a 15–29 évesekre vonatkozóan azt mutatták, hogy tovább csökkent a házások aránya 13 százalékra, és hetven százalék felé növekedett a nőtleneké és hajadonoké. Egy ilyen változás, ennyire rövid idő alatt, akár drámainak is mondható, de valószínűleg nincs másról szó, mint a magyar társadalom általános demográfiai magatartásának a változásáról s ennek a fiatal korosztályokra gyakorolt hatásáról. Bár kétségtelen, hogy a rendszerváltozás utáni időszak a tartós kapcsolatok új formáját, az együttélést társadalmi értelemben általánosan elfogadottá tette, a kérdést elemző szociológiai és demográfiai kutatások is rámutattak arra, hogy a gyermekvállalás még 2000-ben is a házasságkötéssel kapcsolódott össze. Az ezredfordulót követő években azonban a házasságon kívüli születések aránya dinamikusan emelkedett. A tizenéves anyák 85 százaléka, a 20-24 évesek 58 százaléka, a 25-29 évesek 30 százaléka házasságon kívül vállalt gyermeket 2007-ben. Tehát valamennyi ifjúsági korosztályban emelkedik a házasságon kívül gyermeket vállalók aránya. Az adatok azt jelzik, hogy a fiatalok házasságkötésére akkor kerül sor, amikor az első gyermeket vállalják. A fiatal élethelyzet elnyúlásában egy általános szemléletváltásnak is fontos szerepe van. A posztmodern társadalmak már sokkal likvidebb életvezetési mintákat tesznek lehetővé, mint azok az ipari társadalmakban megszokottak voltak. Bizonyos, a felnőttkorra jellemző viselkedési formák már fiataalkorban is megjelennek, és egyre nagyobb önállóságot követelnek. Ezt az átalakulást ugyanúgy lehet a klasszikus értelemben vett fiataalkor megszűnésének, mint a fiataalkor kitolódásának tekinteni, látni. A húszas éveiken túli fiatal nemzedék tagjai már fiatal felnőtteknek tekinthetők. A felnőttektől magatartásuk, értékeik, mindennapi életük szerint erősen eltérnek, viszont szociális, politikai és gazdasági státuszuk mentén már felnőttek tekinthetők. Ezt az átstrukturálódást posztadoleszcenciának⁶² nevezik. A kitolódó ifjúsági korszak új szerepformákat hoz létre – ilyen a szingli vagy éppen a preszingli állapot – vagy a posztadoleszcencia jelenségének terjedését, amely bizonyos csoportok számára sajátos kulturális és fogyasztási helyzetet teremt.

61 Szabó Andrea-Bauer Béla: Ifjúság 2008 gyorsjelentés. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 2009.

62 A kérdéshez lásd. Somlai, P. (2007): A posztadoleszcensek kora: Bevezetés. In Somlai Péter (szerk.): Új Ifjúság: Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről. Napvilág, Budapest, 9–43., Vaskovics, L. (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. Szociológiai Szemle, 4.

A fiatalok élettervezéséből jól kitapintható a korosztály tagjainak a kibocsátó szülői háztól való függőségének, illetve függetlenedésnek/lassuló leválásnak új megjelenési formája. Ez annak következtében áll elő, hogy a fiatalok önállósodásával párhuzamosan növekszik az az idő, amelyet szüleikkel együtt élve töltenek. A szülői háztól való elköltözés leginkább a házasságra lépés vagy az együttélés kezdetének időpontjával esik egybe, és kevésbé kapcsolódik a tanulmányok befejezésének vagy a munkába állásnak a tervezett időpontjához.

A kilencvenes évek ifjúságszociológiai tanulmányai nagy reményeket fűztek a képzettségi szint emelkedéséhez, azt az illúziót táplálva, hogy a felsőoktatás kapui a társadalmi hierarchia alsó fokain elhelyezkedő rétegek (így például a községekben élő, alacsony iskolázottságú családok gyermekei) számára is megnyílnak. Egy 2002-ben, a felsőoktatásba bekerült hallgatók körében készített vizsgálat azt jelzi, hogy a remények túlzottnak bizonyultak. A felsőoktatásban való részvételre elsősorban a középfokú és a felsőfokú végzettségű szülők gyermekeinek nyílhatnak esélyei. A társadalom jóval szélesebb rétegei számára a felsőoktatás továbbra is csak a felemelkedés elméleti lehetőségét hordozza, ami nyilvánvalóan növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A fiatalok életkezdésének lehetőségei és kontextusa a rendszerváltást követően Magyarországon jelentősen átalakultak. Összességében elmondható, hogy 1990 és 2007 között a felnőtté válás folyamatát jellemző életesemények rendszerint később következnek be, a felnőtt szerepek átvétele időben kitolódott, és megnőtt az életutak változatossága, heterogenitása. Az 1990-es években megjelent és állandósult az ifjúsági munkanélküliség, az iskolai tanulmányaikat befejező fiatalok egy részének nehézzé, esetleg lehetetlenné vált a belépés a munkaerőpiacra, a pályakezdés kitolódott. Az első állások gyakran bizonytalanok és rosszul fizetettek, a tanulás és a munka közötti átmenet bizonytalanabbá és rugalmassá vált. A fiatalok a kialakult helyzetre válaszul megpróbálták tovább az oktatási rendszerben maradni, amelyet a felsőoktatás expanziója sokak számára lehetővé is tett.

A várható tanulmányi idő 1990 és 2008 között 13,8-ről 17,8 évre nőtt, vagyis egy iskoláit 7 éves korában elkezdő diák 21 éves kora helyett várhatóan 25 éves korában fejezi be a tanulmányait, amennyiben a jelenlegi beiskolázási arányok a jövőben is fennállnak.

A szocialista lakásépítési struktúra felbomlásával az önálló lakáshoz jutási módok száma beszűkült, bérlakás-szektor alig létezik, a lakáshoz jutás szinte egyetlen lehetősége a tulajdonszerzés. A szülői házból való elköltözés életkora fokozatosan későbbre tolódik, rendszerint a tanulmányok befejezése és az első munkahely megszerzése után következik be, és egyre gyakoribb, hogy a fiatalok a szülői házból közvetlenül saját lakásba költöznek.⁶³ Szüleik és rokonaik segítik a mai fiatalok nagy hányadát például lakásszerzésben, tartós fogyasztási cikkek beszerzésében, tandíjuk és utazási költségeik befizetésében, a munkanélküliség áthidalásában. Fontos a fiatalok életszemléletének tovább erősödő individualizálódása, az egyéni életcélok előtérbe kerülése és ennek jegyében a közép és hosszú távú életstratégiák újragondolása.

63 Lásd. Murinkó Livia Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. Demográfia, 2010/1. 7-37. o.

A fiatalok a jelenkori magyar társadalomban – a demográfiai helyzet változásai, jellemzői

A jelenkori magyar társadalom demográfiai viszonyait meghatározó trendek⁶⁴ már a szocialista korszak utolsó évtizedeiben kialakultak, az 1989/90-es fordulatot követő politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás, ezeket érdemben nem változtatta meg és sajnálatos módon a kedvezőtlen folyamatokat mérséklő, átfogó és tartós népesedéspolitikai kidolgozására sem került sor. Rontotta és rontja a helyzetet a magyar társadalom különböző csoportjainak általános demográfiai magatartásváltozása. Mindezt, ha nem is közvetlenül, de közvetlenül befolyásolta a rendszerváltozással együtt járó elbizonytalanodás, az új életstratégiák kialakításának a kényszere. Miután sem pozitív politikai ösztönzés nem volt, sem az egyéni és kollektív gondolkodás nem változott így folytatódott az ország népességének természetes fogyása, az élve születések száma továbbra is csökkent, a halálozások száma ezzel szemben az időszak nagyobbik részében viszonylag magas szinten stagnált, majd a kétezres évek közepétől kissé mérséklődött.

1980 és 1990 között már a népesség csökkenése vált meghatározó folyamattá, a fogyás átlagos üteme 0,15 % volt évente. 1990 után ez tovább növekedett, és meghaladta az évi 0,3 %-ot. Mindezen folyamatok következtében 2010. január elsején az ország lakosságának a lélekszáma 10.013.000 fő volt, ez 18 ezerrel volt kevesebb, mint egy évvel korábban és 400.000-rel, mint 1989-ben. A számítások és a statisztikai kimutatások szerint 2010 szeptemberére az ország népessége 10 millió fő alá csökkent, ami késő ősszel bekövetkezett, 2011 januárjában⁶⁵ Magyarország lélekszáma 9.985.000 fő volt. A természetes fogyás, immár három évtizede tartó folyamat, aminek során a népességszám 700.000 fővel csökkent.

A népesség természetes fogyásában a hosszú távú trendek érvényesülésének és a többek között a csökkenő gyermekvállalási hajlandóságban is megjelenő demográfiai magatartásváltásnak volt és van meghatározó hatása. Ugyancsak fontos annak tudomásulvétele, hogy a szülőképes nők körében a harminc éves életkorhoz közelít az első gyermek vállalásának időpontja, ami igen jelentősen rontja a második és harmadik gyermek megszületésének az esélyét s ezzel mérsékli a természetes reprodukció lehetőségét is, ami önmagában is tartóssá teszi a reprodukciós hiányt.

Az elmúlt másfél-két évtizedben egyre markánsabb trenddé vált az első gyermeküket vállaló nők életkorának emelkedése, másként fogalmazva a 35 évesnél fiatalabb női korcsoportokban csökkent a gyermekvállalási hajlandóság. A termékenységet, a gyermekvállalási kedvet nyilván számos tényező befolyásolja, ezek között nyilván fontos szerepe van a női szerepfelfogás elmúlt évtizedek-béli jelentős átalakulásának, ezen belül az egyéni életcélok előtérbe kerülésének, az önmegvalósításra törekvésnek, a családformák átalakulásának, a szingli-életforma gyors terjedésének, a gyer-

64 Ezek összefoglalását lásd. Valuch Tibor: Átmenetben – a magyar társadalom a rendszerváltást követő évtizedekben. Budapest, 2011. Kézirat, sajtó alatt.

65 Az ország lélekszámáról egészen pontos adatokat csak a 2011 októberi népszámlálás adhat.

mekkel kapcsolatos közfelfogás⁶⁶ részleges átértékelődésének. Az iskolázottabb nők esetében Nyugat-Európához hasonlóan egyre gyakrabban volt megfigyelhető a hivatás gyakorlásának és a gyermekvállalásának a konfliktusa. A különböző statisztikai elemzések azt mutatják, hogy a gyermekvállalási kedv, a születések száma társadalmi csoportonként jelentősen eltér(t). A magasabb iskolázottságúak és a képzetebbek esetében a kétgyermekes családmódel uralkodóvá válása gyorsabb volt, lényegében már a hatvanas évek elejére bekövetkezett s ezt a mintát örökölték át gyermekeikre, akik a nyolcvanas-kilencvenes években már legfeljebb két gyermeket vállaltak.

A magas gyermekszám általában az alacsonyabb iskolázottságúakra volt és maradt jellemző, bár az utóbbi évtized során az alsótársadalmi helyzetben lévő szülőképes korú nők átlagos gyermekszáma is mérséklődő tendenciát mutat. Igaz ez annak ellenére is, hogy a mélyszegénységben élő családokban, változó mértékben, etnikai hovatartozástól függetlenül az ezredforduló időszakától a túlélési stratégiájának részeként is számoltak a gyermekvállalással.

Az elmúlt két évtizedben, a magyar népesség korszerkezetében igazán jelentős változások nem történtek, folytatódott a 15 éves és ennél fiatalabb generációk térvesztése, valamint a 60 éves és ennél idősebb generációk térnyerése, vagyis a magyar társadalom elöregedése továbbra is tartós folyamat. Erre utal az is, hogy a fiatal felnőtt korúak között a 35–39 éveseknél volt a népességcsökkenés a legjelentősebb. Ebbe a korosztályba tartoznak az 1960-as évek első felében kialakult demográfiai hullámvölgy idején születettek. Számuk ma több, mint egynegyeddél kisebb, mint az 1990-ben ugyanilyen korúaké volt.

A születések számának több mint két évtizede tartó csökkenése következtében a 20 év alatti népesség minden korcsoportjának a létszáma csökkent az elmúlt évtized alatt, ami sem a rövid sem a középtávú demográfiai kilátások szempontjából nem kedvező. A gyermekkorúak aránya a társadalmon belül 1949-ben még 24,9 % volt, 1995-ben 18,2 % s ez az elmúlt másfél évtizedben tovább csökkent, 2009-ben 14,9 % volt. Az 1990. évi népszámlálás óta a 30 éven aluliaknál nagymértékben visszaesett a házasságok aránya. Amíg 1990-ben a 25–29 éves férfiak közel kétharmada, a nők több mint háromnegyede volt házasságban, addig napjainkban az ilyen korú férfiak alig több mint egyharmada, a nők valamivel több, mint a fele házasságban. Emellett ebben a korcsoportban az elváltak aránya a férfiaknál 5 százalékról 3-ra, a nőknél 8-ról 6 százalékra csökkent. Az 1990. évi népszámlálás óta mintegy két és félszeresére nőtt az élettársi kapcsolatban élők száma. A fiatalok növekvő hányada választja a párkapcsolatnak ezt a formáját.

Új családformaként a kilencvenes évektől gyorsan terjed a szingliség, vagyis jelentősen emelkedett az egyedül élők száma a húszas és harmincas éveikben járók – elsősorban felsőfokú végzettségűek körében. Mindez önmagában is jól mutatja a magyar társadalom demográfiai magatartásának⁶⁷ jelentős átalakulását. Az is megfigyelhető,

66 A gyermek továbbra is fontos, de megváltozott módon maradt elsődleges cél a fiatal, szülőképes generációk tagjai között, a változás elsősorban abban nyilvánul meg, hogy csak akkor és csak annyi gyermek vállalása lehetséges, amikor és amennyi biztonságos felnevelésére lehetőség van.

67 Monostori Judit–Őri Péter–S.Molnár Edit–Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai tükör, 2009. Budapest,

hogyan a házasság, mint együttélési forma gyakorlatilag elvesztette kizárólagosságát. Az élettársi kapcsolat gyakorlatilag általánosan elfogadottá vált. A kérdés másik oldalán azonban azt is látni kell, hogy a hanyatló házassági kedv ellenére, a házasságnak, mint intézménynek továbbra is jelentős presztízse van a különböző kutatások szerint.

A házassági kedv jelentősen mérséklődött a rendszerváltás óta eltelt évtizedek során. 2007-ben már 40 %-kal alacsonyabb volt a házasságkötések száma, mint 1990-ben. A házasulók életkora szintén folyamatosan emelkedett ebben az időszakban, 1990-ben az először házasságkötő nők átlagéletkora 22 év, 2007-ben ez 27,5 év volt. A férfiak esetében az első házasságkötés átlagos életkora 24,7 évről 30,1 évre emelkedett.

1990-ben még a nők közel háromnegyede életében legalább egyszer házasságot kötött, addig napjaink házassági szokásai alapján, amennyiben ezek tartósan bizonyulnak, a nőknek több mint a fele jogi értelemben hajadonként éli le az életét. Az első házasságkötés időpontját nagymértékben befolyásolja az iskolázottság és a képzettség szintje. A nyolc osztályt vagy ennél kevesebbet végzett férfiak és nők körében továbbra is gyakoribb a húszas évek eleji házasságkötés. Ezzel szemben a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők és férfiak többsége már 25-29 éves korában köti meg első házasságát, de az ezredforduló után a férfiak 40, a nők 25 %-a már a harmincas éveik elejére halasztotta a házasságkötést.

Mi állhat a fiatalok házasság-halasztása mögött, ha továbbra is a házasságot tartják a legjobb életformának? A tradicionális értékek még ma is mérvadóak, vagyis, hogy a házasság komoly dolog, a felnőttesség jelképe és „megállapodott” életformát, biztos anyagi hátteret kíván. Ráadásul továbbra is él a köztudatban az a férfiakkal szembeni elvárás, hogy elsődlegesen nekik kell betölteniük a családfenntartó szerepét. Azonban a fiatalok a bizonytalan jövő miatt egyre kevésbé képesek hosszú távú ígéretet tenni. Nem engedhetik meg maguknak a törvényes együttélést addig, amíg nem alakítanak ki egy biztos egzisztenciát. A férfiak pedig különösen nehéz helyzetben vannak, mert egyre nehezebbé válik az elsődleges családfenntartó szerep betöltése egy olyan társadalomban, ahol a nők hozzájuk hasonlóan otthonosan mozognak a munka világában. Tehát a munkaerőpiac egyre inkább szűkül, kevesebb a lehetőség, miközben nagyobb a verseny. A biztos háttér előteremtése manapság valamivel több időt vesz igénybe, mint korábban. Ez részben azzal magyarázható, hogy egyre több időt töltenek a fiatalok az iskolapadban, és egyre nehezebb elindítani a karrierjüket.

Így lehetséges, hogy az értékek fennmaradtak, miközben a társadalom egyre nagyobb toleranciát mutat az olyan magatartási formákkal szemben, mint az élettársi kapcsolat, a házasság halasztása és a házasságon kívüli gyermekvállalás. Ugyanakkor továbbra is fennáll a házasok és a még egyedülállók közötti különbségtétel a társadalom részéről. A nőtlenekkel és a hajadonokkal szemben jóval elnézőbb a társadalom, nem kíván tőlük feltétlen következetességet, tervszerűséget, ellenben a házasoktól elvárja, hogy kellően érettek, felnőttek legyenek. Ebből következően teljesen racionális döntés a fiatalok részéről, hogy halasztják a házasságkötést, hogy minél kevesebb kontroll érje őket a társadalom részéről.⁶⁸

2010. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

68 Szalma Ivett: Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. Demográfia, 2010/1. sz. 38-66. o.

A család, illetve párkapcsolati formák sokszínűbbé válását mutatja az is, hogy az elmúlt félévtizedben meghonosodott és fokozatosan népszerűvé vált az a látogató partnerkapcsolatnak nevezett forma vagy más elnevezéssel mingliség, amelyekben a partnereknek nincsenek más, tartós párkapcsolatai, ám külön háztartásban élnek. Ez az esetek jó részében tudatos, önként vállalt, részben külső kényszerre vezethető vissza. A kérdéssel foglalkozó, 2008/09-es demográfiai felmérés szerint Magyarországon mintegy félmillió felnőtt él(t) ilyen kapcsolatban. Korösszetételét tekintve a kapcsolat ezen formáját választók a harmincas és negyvenes korosztályok tagjaihoz tartoztak többségükben.⁶⁹

A társadalmi esélyek mentén továbbra is fontos különbség mutatható ki a fiatalok családi állapotában. Az ifjúsági életszakasz kitolódása különösen a magasabban iskolázott, legalább érettségizett szülők gyermekeire jellemző, ugyanis minél magasabb a befejezett iskolai végzettsége az anyának, illetve az apának, annál valószínűbb, hogy a fiatal nőtlen, hajadon lesz, és fordítva is igaz a megállapítás. Minél alacsonyabb a szülő iskolázottsága, annál valószínűbb, hogy a gyermek hamar kikerül a kibocsátó családból, és élettársi kapcsolata vagy házastársi kapcsolata lesz. Az összefüggés szinte lineáris jellegű. A legfeljebb 8 osztályt végzett apák 15–29 éves gyermekeinek 59 százaléka hajadon vagy nőtlen, míg a diplomás apák körében ez az arány megközelíti a 80 százalékot. A vizsgált korosztályon belül az első élettársi kapcsolatra átlagosan 20,5 éves korban, míg az első házasságkötésre átlagosan 22,8 évesen kerül sor.⁷⁰ A nőknél mindkét esetben alacsonyabb az átlagos életkor: 20,07 az élettársi kapcsolatnál, és 22,37 év a házasságnál. A 15–29 éves férfiak átlagosan 21,19 évesen kezdik első élettársi együttélésüket, míg házasságot átlagosan 23,85 évesen kötnek. A házasságra lépők 7 százaléka legfeljebb 18 éves, 39 százalékuk a 19–22 éves korcsoportba tartozik, háromtizedük 23–25 éves, míg egyötödük ennél idősebb korban házasodik. A jelenleg házasságban élők több mint egyharmada korábban együtt élt párjával, míg a felvétel időszakában önmagát nőtlennek vagy hajadonoknak mondanál a korábban már élettársi kapcsolatot kipróbálók aránya 7 százalék.

Az alacsony gyermekszámot elvileg ellensúlyozhatja, ha a fiatalok a későbbiekben mégiscsak vállalnak gyermeket. A 15–29 éves korosztály mintegy 19 százaléka jelenti ki határozottan, hogy nem tervez (további) gyermeket, 8 százalékuk a körülményektől teszi függővé, 5 százalékuk pedig nem tud erre a kérdésre válaszolni. Így összességében 68 százalékuk jelez (további) gyermekvállalást. Akik már most is nevelnek gyermeket, azok közül az egygyermekesek több mint fele, a kétgyermekeseknek viszont kb. egyötöde szeretne még egy gyermeket.

A gyermekkel még nem rendelkezők 73 százaléka tervez gyereket, de 9 százalékuk a körülményektől teszi függővé majdani döntését. E csoport tagjainak többsége 25 és 30 év közé tervezi első gyermekének megszületését. A részletes elemzésben

69 Monostori Judit–Őri Péter–S.Molnár Edit–Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai tükör, 2009. Budapest, 2010. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

70 Az Ifjúság 2008 kutatás mintájában szereplők közül a legkorábban élettársi kapcsolatot létesítő fiatal ekkor 12 éves volt, a legfiatalabb házasságra lépő pedig 14 éves.

érdemes elkészíteni a „összes kívánt gyermekszám” mutatót, amely a már életben levő és még kívánt gyermekszámok összegét jelenti. Ennek időbeni változása alapján vizsgálható a termékenységi preferenciák, a várható befejezett termékenység, a jövőbeli családtípusok valamint az akaratlagos gyermektelenség esetleges terjedése.

Akik nem terveznek (további) gyermeket, elsősorban anyagi okokra hivatkoznak. Ezt az okot követi a lakásprobléma, illetve a munkakarrier. Meg kell jegyezni, hogy egyes fiatalokat a gyermekneveléssel járó többletfeladatok is elriasztanak.

Az eddigi adatokkal összhangban legnagyobb arányban (76%) a diplomások szeretnének gyermeket, igaz, köztük a legkisebb a már most is gyermeket nevelők aránya. Az érettségizettek 72 százaléka, míg az ennél alacsonyabb végzettségűek hattizede szeretne (további) gyermeket. A szakmunkások és a legfeljebb 8 osztályt végzettek gyermekvállalási szándékai azért alacsonyabbak magasabban iskolázott társaikénál, mert ők azok, akik legnagyobb arányban már most nevelnek gyermeket (a legfeljebb 8 osztályt végzettek 15, a szakmunkások 26 százalékanak van gyermeke). Mindez azt mutatja, hogy a fiatal generációk tagjai alkalmazkodnak a változó társadalmi helyzetekhez és magatartásformákhoz, saját egyéni és családi életstratégiáikat ennek a jegyében formálják.

A társadalmi tagolódás, mobilitás feltételei és jellemzői

A társadalmi törésvonalak, egyenlőtlenségek természetesen a fiatal korosztályokban is jelen vannak, az iskolázottság, képzettség és foglalkoztatottság szerinti megfigyelhető különbségek jelentősen változtak a rendszerváltás után. Az elmúlt másfél-két évtizedben 15–29 év közötti fiatalok élethelyzetét alapvetően meghatározta/meghatározza az oktatási expanzió jelensége. Az oktatási expanzió kifejezés egyszerre két dolgot takarhat, és adataink tanúsága szerint a magyar fiatalok esetében mindkettőről szó is van: egyrészt, növekszik az az idő, amit egy fiatal élete során átlagosan eltölt az iskolarendszerű képzésben, másrészt, egyre többen járnak egy adott időpontban iskolába. A világ fejlett országainak oktatáspolitikájában mind nagyobb hangsúlyt kap az élethosszig tartó tanulás (Life long learning) elve, és az erre való törekvés.

Ezzel kapcsolatban, előjáróban mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a különböző felmérések adatai szerint a tanuló magyar fiatalok átlagosan 22 éves korukig akarnak tanulni; ezen belül is a legfiatalabbak (a 15 és 19 év közöttiek) 21 és fél éves korukig. Mindez persze azt is jelenti, hogy a fiatalok általában később lépnek be a munkaerő piacra, mint akár tíz vagy húsz évvel ezelőtt ez jellemző volt. Másfelől erősen differenciálódnak az ifjúsági korcsoportok képzettség és iskolázottság szerint. Harmadrészt a családi háttér igen erőteljesen meghatározza a társadalmi helyzetüket, mozgás/mobilitási lehetőségeiket, életpályájukat. Negyedrészt az oktatási expanzió mellett, az iskolázottság és a kulturális egyenlőtlenségek erősödése is meghatározó vonása volt a rendszerváltás óta eltelt időszaknak.

Napjainkban a társadalmi differenciálódás folyamata gyakorlatilag már az alapfokú oktatásban megkezdődik, a szülők az iskolaválasztással már szelektálnak és befolyásolják gyermekük pályaválasztását. A differenciálódás a középfokú oktatásban folytatódik,

a nevesebb oktatási intézmények vonzó hatása és a szülők pályorientációs döntése és anyagi ereje – mennyiben képesek háttértantestületet finanszírozni – erősíti a szelekciót.

Az oktatási rendszeren belül az életesélyeket a területi különbségek is befolyásolták, befolyásolják. Korántsem mindegy, hogy valaki egy vidéki kisvárosi gimnáziumában, egy nagyobb, egyetemi városi gyakorló gimnáziumában vagy éppen valamelyik fővárosi elit-gimnáziumban végzi középiskolai tanulmányait és érettségizik. Az oktatási expanzió, tehát nem csökkentette automatikusan a társadalmi esélyegyenlőtlenségeket. Az oktatásban résztvevők száma kétségtelenül általában emelkedett, de a demográfiai feltételek változása, a csökkenő létszámú gyermek és fiatalok generációk meghatározóvá válása ezt is folyamatosan alakítja.

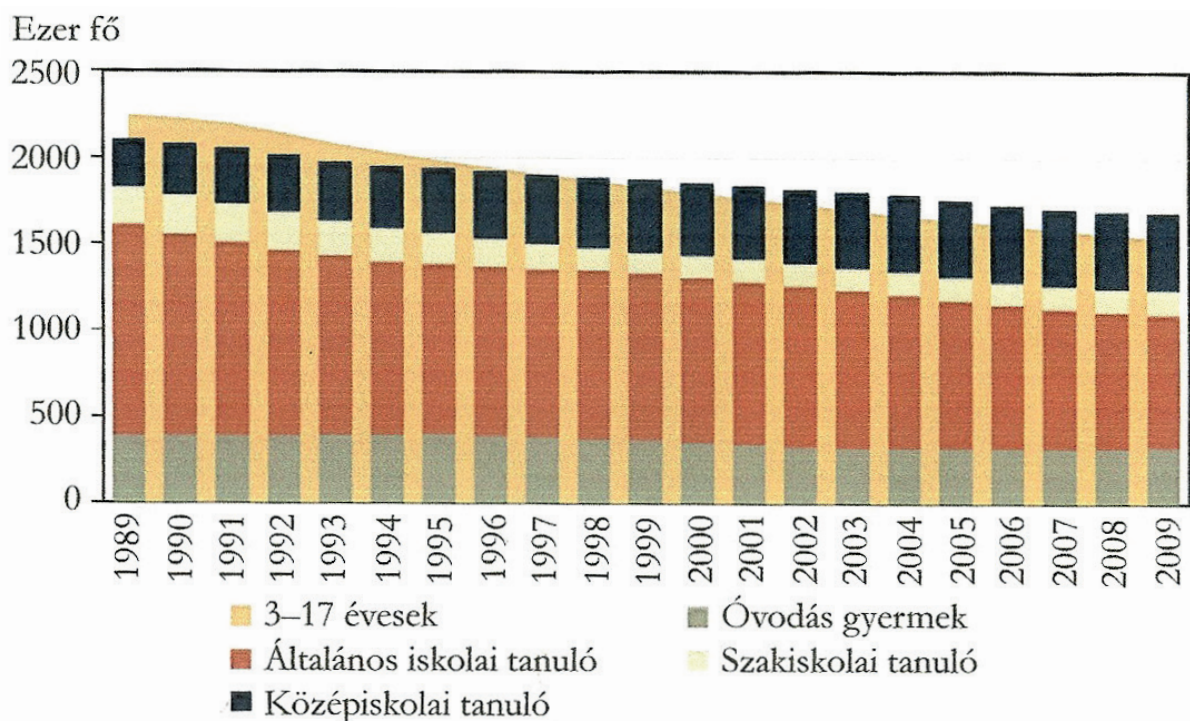
A magyar oktatási rendszer átalakulása felgyorsult, miközben az oktatási rendszer esélyegyenlőség-központú ideológiája több ponton megkérdőjeleződött. A megkérdőjelezés nem feltétlenül az egyenlőtlenségek növekedésének következménye, hanem inkább annak, hogy a tömegesedés, demokratizálódás, globalizálódás nem vezet az egyenlőtlenségek csökkenéséhez, hanem új típusú egyenlőtlenségek jönnek létre.⁷¹ A magyar oktatási rendszeren a nemzedékek átvonulásában meghatározó szerepet játszanak a demográfiai tényezők, a regionális és az etnikai különbségek. Az iskolaszervezet-váltással felbomlott a vertikális iskolaszervezet, a gimnáziumok lefelé terjeszkedésével elmosódott az alap- és középfok közötti, a szakközépiskolák felfelé terjeszkedésével pedig a középfok és felsőfok közötti határ. Vitás kérdés: csökkent-e, illetve növekedett-e az iskolarendszer átjárhatósága. „A közoktatási rendszer átalakulása növelte a versenyt az általános iskolák, illetve a gimnáziumok között azáltal, hogy az utóbbi nyolcosztályos gimnáziummá alakult. Az iskolák közötti verseny nyomán felerősödő szelekció a társadalmi szelekció felerősödésével járt együtt. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a gimnazista nyolcadikosok (a szülők iskolázottságát, foglalkozási pozícióját és anyagi helyzetét tekintve) sokkal előnyösebb szülői háttérrel rendelkeztek, mint az általános iskolák nyolcadikosai. A gimnáziumnak viszont, hogy vezető szerepét megőrizze, növelnie kellett a környező falvakból bekerülő arányát, azaz az iskolai szelekció erősödése növekvő területi nyitottsággal párosult.

Az iskolai szelekció előre hozatala, illetve az általános iskolák közötti verseny a nyolcadikosok társadalmi összetételét két irányba befolyásolja: növekszik a különbség a „jó”, illetve „rossz” iskolák között, valamint növekszik a különbség az iskolán belül. A legmarkánsabb új jelenség az „underclassból” (alacsony iskolázottságú, tartósan munkanélküli szülők) származók növekvő elkülönülése, amely gyakran etnikai (roma gyerekek) elkülönülését is jelenti. Az általános iskolák közötti verseny viszont növeli az iskolák területi nyitottságát.”⁷²

71 Lukács Péter: Iskolarendszerek a fejlett országokban. *Educatio*, 1996. 2., 203-214.

72 Gábor Kálmán: Társadalmi egyenlőtlenségek — a fiatalok esélyei. *Korunk*, 1998/6. sz. 12-20. o.

1. sz. ábra Az iskolázottság változása 1989-2009 között
A közoktatásban résztvevők számának alakulása a nappali képzésben

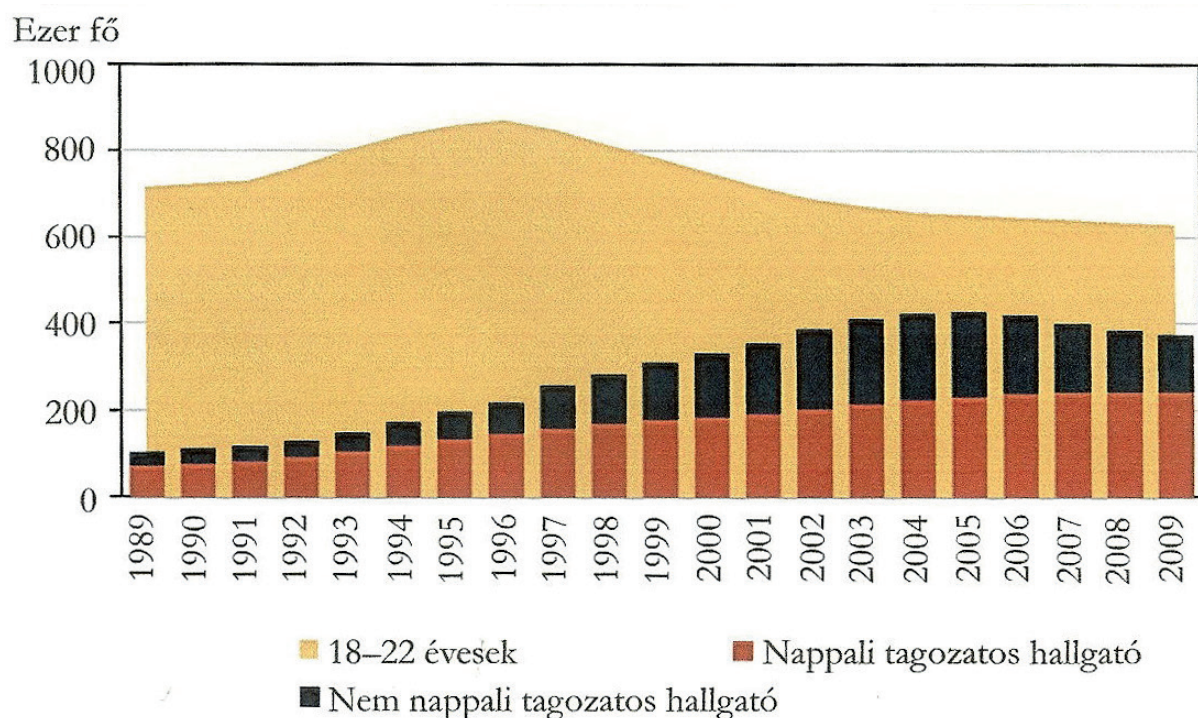
Forrás: Magyarország 1989-2009. Budapest, 2010. KSH.

Ha az adatokat elemezzük, akkor látható, hogy a magyar népesség iskolázottsági szintje az elmúlt évtizedekben folyamatosan emelkedett. Általános trendként folytatódott az iskolakötelezettségi korból kilépő személyek körében az általános iskola 8. évfolyamánál alacsonyabb végzettségűek arányának csökkenése, és a megfelelő korú népesség minden ennél magasabb szinten szerezhető végzettségének növekedése. Az utóbbi évtizedben az érettségi, de főleg a diploma megszerzése növekvő mértékben nem az iskolás korban, hanem általában munka mellett folytatott (esti, levelező, távoktatás stb.) tanulmányok végzésével történt. Az általános iskola 8. évfolyamának megfelelő, vagy annál magasabb iskolázottsági szintet 1930-ban a 15 éves és idősebb népességnek csupán 13 százaléka érte el (akkoriban az elemi iskola 6. osztályának elvégzése volt kötelező). A 2001. évi népszámlálási adatok szerint viszont már a 15 éves és idősebb népesség közel kilenctizede végezte el legalább az általános iskola 8. évfolyamát. A 18 éves és idősebb népesség körében a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya az 1970. évi 16, majd az 1990. évi 29 százalékról tovább emelkedett, 2001-ben az ilyen korú népesség több mint egyharmadának legalább érettségi bizonyítványa volt. Különösen magas ez az arány a 20–24 éves korcsoportban (51 százalék). E mutató nemek szerint is jelentősen megváltozott. 1930-ban a 18 éves és idősebb férfiak 8, a nőknek viszont mindössze 2 százaléka rendelkezett legalább középiskolai végzettséggel. Az arányok 1980-ra már megközelítették az adott korú népesség egynegyedét. Az 1990. és 2001. évi népszámlálásnál már a nőké volt a nagyobb arány.

A népességből az egyetemi, főiskolai végzettséget szerzők aránya, különösen az utóbbi három évtized alatt, jelentősen emelkedett. A 25 éves és idősebb népességen belüli arányuk az 1970. évi 4,2 százalékhoz képest 2001-re megháromszorozódott. Évtizedről évtizedre kísérve a számszerű növekedés mutatóit, jól látható, hogy a második világháborút megelőző tízéves időszakban csak felével, harmadával, ezt követően viszont évtizedenként több mint kétszeresével emelkedett a diplomás nők száma. E változások eredményeként 2001-re a diplomások fele nő, míg az 1930-as években ez az arány még az egytizedet sem érte el.

A fiatalabb (25–39 év közötti) korcsoportokban a felsőfokú tanulmányokat végzett nők aránya már jelentősen meghaladja a férfiakét.⁷³

2. sz. ábra A felsőoktatásban részt vevők számának alakulása

Forrás: Magyarország 1989-2009. Budapest, 2010. KSH.

Az oktatásban részt vevők számát és arányát az alapfokú képzésben döntően a demográfiai folyamatok, közép- és főleg felsőfokon ezen túlmenően az új igények és lehetőségek is formálták. A változások méretei érzékelhetőek az egyes korosztályokra jellemző arányokból. Az óvodáskorúak ellátottsága csökkenő korosztályi létszám mellett alig változott: a 3–5 évesek közül az óvodába járók aránya az 1989. évi 86%-ról 2009-re 87%-ra nőtt. A két évtized alatt a nappali képzésekben tanulók aránya a 16 évesek között 79-ről 94-re, a 20 évesek esetében – a középfokú tanulmányok hosszabbodása és a felsőoktatás expanziója következtében – 11-ről 53%-ra emelkedett.

⁷³ Az adatokat lásd. A 2001-es népszámlálás adatai, 6 kötet. Társadalmi rétegződés. Budapest, 2004. KSH.

Az óvodák és az óvodai férőhelyek száma megközelítőleg egytizedével csökkent a húsz év alatt, de az óvodás gyermekek száma ennél nagyobb mértékben, 16%-kal lett kevesebb – összefüggésben a csökkenő születésszámmal. Az egy gyermekcsoportra jutó gyermekek, illetve az egy óvodapedagógusra jutó óvodások száma kismértékben csökkent a vizsgált időszakban. Az általános iskolákban a pedagógusok száma a 20 év alatt 23, a nappali képzéseken tanulóké pedig 37%-kal csökkent – ez utóbbiban az is szerepet játszik, hogy megjelentek a 6 és 8 osztályos középiskolák. Az egy pedagógusra jutó tanulószám jelentős mértékben, 13-ról 10-re csökkent.

A középfokú oktatásban a legfontosabb változás a 6, illetve 8 évfolyamos gimnáziumi képzés elterjedése, illetve a szakiskolák irányából az érettségit adó középiskolák felé történt arányeltolódás. A szakiskolai tanulók száma 36%-kal csökkent, a gimnáziumban tanulóké 73, míg a szakközépiskoláké 54%-kal emelkedett.

A felsőoktatásban jelentősen nőtt a jelentkezők és a felvettek létszáma. Az összes jelentkezőből felvettek aránya a nappali tagozaton 1989 és 2008 között 35-ről 77%-ra nőtt, majd 2009-ben 67%-ra mérséklődött. Összességében a nappali tagozaton tanulók száma több mint háromszorosára emelkedett az időszak alatt. A különböző képzési területek hallgatói létszámában átrendeződés történt. Jelentős mértékben csökkent a tanárképzésre járók aránya, és kevesebben tanulnak műszaki és mezőgazdasági területen is. Nőtt a humán- és társadalomtudományok, a gazdaság és irányítás és a természettudományok hallgatóinak aránya. Az átrendeződésben szerepe volt a bővülő képzési kínálatnak. A felsőoktatás részeként az 1990-es évek elején jelent meg a doktori (PhD és DLA-) képzés és az évtized végén a felsőfokú szakképzés. Mindkettő dinamikusan fejlődött, a doktori programoknak a 2009/2010. tanévben közel 7 ezer hallgatója volt, 71%-uk nappali tagozatos, a felsőfokú szakképzésben 18 500 tanuló vett részt, ebből 15 ezer fő járt nappali tagozatra.⁷⁴

Az iskolarendszerű felnőttképzés részben a korai iskolaelhagyók arányának mérséklésére hivatott, részben pedig a munka melletti tanulást teszi lehetővé azok számára, akik – például szakiskolai végzettséggel – a munkaerőpiacra történő kilépésükkel egyidejűleg a tanulást is folytatni szeretnék. Ez utóbbi funkciója egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Az iskolarendszerű felnőttoktatásban részt vevők száma alapfokon jelentősen csökkent a húsz év alatt, középfokon az ezredfordulóig bővült, majd csökkent, felsőfokon pedig 2004-ig csaknem hétszeresére nőtt, majd fokozatosan visszaesett. A két évtized alatt nagymértékben kibővültek az iskolarendszeren kívüli képzési lehetőségek is. A különböző át- és továbbképzési, valamint egyéb tanfolyamokon 2008-ban több mint 450 ezren vettek részt.

Az iskolázottság meghatározó szerepet játszik a fiatal generáció pályakezdésében, élethelyzetének alakulásában. Sajnálatos módon az utóbbi két évtized során folyamatosan emelkedett az alacsony iskolázottságú csoportba tartozók létszáma is. A munkaerő-piaci pozíció és az iskolai végzettség között szoros kapcsolat van, a képzettség jelentősége egyre nő. Az alacsony iskolai végzettségűek, vagy az elavult,

74 Magyarország 1989-2009. Budapest, KSH. 2010.

nem keresett szakmával rendelkezők versenyhátránya a legjelentősebb. Az elmúlt két évtizedben – a népesség képzettségi színvonalának emelkedésével összhangban – a foglalkoztatottakon belül jelentősen csökkent az alapfokú végzettségűek aránya, miközben a középfokúaké, illetve a felsőfokúaké számottevően emelkedett. Ugyanezen időszak alatt eltérő mértékben, de mindhárom iskolai végzettségi szint esetében mérséklődött a foglalkoztatási arány. Az iskolai végzettség jelentősége abban ragadható meg, hogy míg az alapfokú végzettségűek foglalkoztatási aránya tavaly nem érte el a 26%-ot, addig a diplomásoké 80% körül alakult.

A fiatalok foglalkoztatottságának csökkenése a magasabb oktatási részvétellel és a tanulás melletti munkavállalás alacsony elterjedtségével, valamint a generációs munkanélküliségi ráta 2004-től tartó növekedésével magyarázható. Az alacsony munkaerő-piaci aktivitáshoz az is hozzájárul, hogy Magyarországon nem, vagy csak igen marginálisan jellemző az úgynevezett kettős státus, vagyis a tanulás melletti munkavégzés. A magyar fiatalok aktivitási mutatója nemzetközi összehasonlításban rendkívül alacsonynak tekinthető. 2005-ben a 15–24 éves népesség aktivitási rátája Magyarországon mindössze 27,1 százalékot tett ki, míg az EU-15 átlagában 47,8 százalék, az Európai Unió egészében pedig 45,2 százalék volt.

2001-ben a 15–74 éves népesség 5 százaléka volt munkaerő-piaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűnek tekinthető. Ide tartoznak a tartósan munka nélkül lévők éppúgy, mint az iskolapadból kikerülő, de elhelyezkedni nem tudó fiatalok. Ez utóbbiak aránya különösen a 20–24 évesek között magas, de a 25–29 éves nők között is több mint 6 százalékos.

Az életkori vizsgálódás arra utal, hogy a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet közötti kapcsolat a fiataloknál gyengébb. Az alacsonyabb iskolázottságú fiatalok között az idősebbekénél magasabb a szakképzett szolgáltatási, kereskedelmi foglalkozásúak, illetve a vállalkozók (az esetek nagy részében az önfoglalkoztatók) aránya. A 20–24 éves betanított munkát végzők egynegyede pedig legalább érettségizett. Ehhez hasonló mintázat adódik a szakképzetlen foglalkozásúaknál is. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a viszonylag jól képzett fiatalok nem elhanyagolható hányada kezdi karrierjét a foglalkozási hierarchia alján.⁷⁵

Az iskolai végzettség, a képzettség nemcsak azt befolyásolja, hogy ki, milyen foglalkozási pozícióban helyezkedik el, hanem azt is, hogy egyáltalán el tud-e helyezkedni. 2001-ben az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező 15–74 évesek 9 százaléka volt tartósan munka nélkül, illetve tartozott azok közé a fiatalok közé, akik már kikerültek az iskolapadból, de még nem volt rendszeres munkájuk. Természetesen a harminc év alattiak között a legmagasabb az arányuk: a legképzetlenebb férfiak egynegyede, a nők 40 százaléka tartozik a munkaerő-piaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűek közé. Az iskolai végzettség emelkedésével csökken a munka-piacról kiszakadók hányada; ugyanakkor még a fiatal diplomás férfiaknak is az 5, a nőknek pedig a 7 százaléka tartozott ebbe a csoportba 2001-ben.

75 Jelentés a gyermekek és az ifjúság helyzetéről, életkörülményeinek alakulásáról és az ezzel összefüggésben a 2005. évben megtett kormányzati intézkedésekről. Budapest, 2007.

A településtípusok szerinti differenciák még szembetűnőbbek, amikor a foglalkoztatottakra és ott is csak a legfiatalabbakra koncentrálunk. A Budapesten élő 15–29 évesek 30 százaléka vezető vagy értelmiségi; ez az arány a községekben élő kortársaiknál alig haladja meg a 10 százalékot.

Az iskolai végzettség erősen befolyásolja, hogy mennyi idő alatt sikerül munkát találnia valakinek, miután befejezte tanulmányait. Mindenkinél lényegesen nehezebb helyzetben vannak azok, akik csupán 8 általánost vagy ennél is kevesebbet végeztek: nekik átlagosan több mint egy évre volt szükségük, hogy munkát találjanak.

A szakmunkás végzettségűek és az érettségizettek náluk lényegesen „jobb esélyekkel indultak” ebből a szempontból (e két kategóriában nem különbözik egymástól szignifikánsan az elhelyezkedéshez szükséges átlagos idő). A diplomások esélyei a legjobbak – bár korántsem akkora a különbség a diplomások és a közép esélyei a legjobbak – bár korántsem akkora a különbség a diplomások és a középfokon végzetek elhelyezkedési ideje közt, mint utóbbi csoport és a 8 általánossal rendelkezők között. A hétköznapiakban ez azt jelentette, hogy a diplomával rendelkezők átlagosan három, a 8 általánossal alacsonyabb iskolázottságúak, pedig átlagosan egy év alatt tudnak elhelyezkedni.

Az elhelyezkedésben, a munkahely megtalálásában egyre fontosabb szerep jut az informális, családi, rokoni, ismerősi kapcsolatoknak. Az újabb kutatási eredmények szerint az iskolát befejező fiatalok közel háromnegyedének esetében ezek a kapcsolattrendszerek segítették, gyorsították a munkavállalást.⁷⁶

A munkahely elvesztése és a munkanélkülivé válás legkevésbé a diplomásokat, leginkább pedig a befejezetlen általános iskolai végzettséggel rendelkezőket fenyegette az elmúlt egy-másfél évtized során.

Az alacsony foglalkoztatási szint mellett a fiatalok munkanélküliségi rátája 2001-től dinamikus növekedést mutat Magyarországon és a 90-es évek eleje óta 2005-ben első⁷⁷ alkalommal meghaladta az uniós átlagot. Ez mind a régi, mind pedig az új tagállamok átlagához viszonyítva érvényes.

A fiatalok munkaerőpiacra való belépése hazánkban is az egyik legfontosabb gazdasági és szociális kérdéssé vált. Fontos, hogy jelentősen elmaradt társadalmi haszonnak tekinthető a munkanélküli fiatalok kihasználatlan munkaereje, ugyanakkor eltartásuk is komoly terheket ró a társadalom más csoportjaira. Sőt, az iskolából a munka világába történő zökkenőmentes átmenet a társadalmi beilleszkedés legfőbb eleme, az élet későbbi szakaszaira is messzemenően kiható szocializációs folyamat. A fiatalon állástalanul töltött idő és az ekkor szerzett negatív tapasztalatok az egyén munkaerő-piaci helyzetét, ezáltal társadalmi pozícióját évtizedekre meghatározhatják.

2005-ben az ifjúsági munkanélküliségi ráta Magyarországon 19,4 százalékos volt, miközben a 15-64 évesek körében ez mindössze 7,2 százalékot tett ki. Ez azt mutatja, hogy a fiatalok munkaerő-piaci esélyei Magyarországon lényegesen rosszabbak, mint a munkavállalási korú népesség egészét tekintve. Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat nyil-

⁷⁶ Ezt támasztják alá többek között az „Ifjúság 2008” kutatás adatai is.

⁷⁷

vántartásában szereplő regisztrált pályakezdő álláskeresők száma az ezredfordulót követően lassú növekedésnek indult. Ez valamennyi iskolai végzettségi csoportba tartozó fiatalot érintett, azonban a növekedés üteme az átlagosnál lényegesen magasabb volt az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők és a diplomások körében. Az ÁFSZ nyilvántartásában a legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel, vagy egyetemi diplomával rendelkezők száma 2000-2005 között közel megháromszorozódott. Ezzel együtt a diplomások munkapiaci pozíciója hosszú távon lényegesen kedvezőbb, mint az alacsony végzettségűek esetében, ami önmagában is jól mutatja az ifjúsági korcsoporton belüli társadalmi egyenlőtlenségeket.

Kultúra, kultúrafogyasztás, kulturális magatartás

Az elmúlt negyed század során a fiatal generációk kultúrafogyasztási szokásait sokkal inkább a folyamatos és gyors változás, mintsem az állandóság jellemezte. A kultúra közvetítő eszközeit vizsgálva látható a vizualitás, az infokommunikációs eszközök térhódítása, a hagyományos formák és eszközök (könyv, színház) háttérbe szorulása. Az informatika, kultúrát, gondolkodást és magatartást formál egyidejűleg.

A legalapvetőbb indikátorokat vizsgálva az elmúlt néhány évben folyamatosan fejlődött az információs társadalom Magyarországon. A teljes lakosságot vizsgálva lassan közelítünk egy olyan telítődési ponthoz, amelynek eredményeképpen azokban a háztartásokban, ahol erre mind az anyagi lehetőségek, mind pedig az egyéni motivációk lehetőséget biztosítottak, megjelent a számítógép és az internet. E folyamattal párhuzamosan azonban a kimaradók egyre inkább leszakadni látszanak, hiszen a szolgáltatások és a funkciók bővülésével egyre nehezebben áthidalható szakadék keletkezik a társadalom különböző csoportjai között. Az ily módon megjelenő választóvonalak pedig a már meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket súlyosbítják, tovább rontva az amúgy is hátrányos helyzetű csoportok esélyeit. A kérdéssel foglalkozó kutatások kimutatták, hogy e téren a fiatalok jelentik azt a csoportot, ahol ezek különbségek a legkisebbek.⁷⁸ 2008-ban a magyar fiatalok több mint négyötöde használta rendszeresen a számítógépet munka- és kommunikációs eszközként. Hasonlóan magas az internetet rendszeresen használók aránya is.

Ezzel ellentétesen a digitálisan írástudatlanok aránya az életkor előre haladásával jelentős mértékben nő. Míg a 15-19 éves korosztályban arányuk 7% alatt marad, addig a 25-29 évesek körében már meghaladja a 20 százalékot. A 2008-as kutatási adatok azt mutatták, hogy jóval nagyobb a különbség a fiatalok különböző iskolát végzett csoportjai között. A 25-29 éves korosztály diplomával rendelkező tagjai körében lényegében nincsenek, illetve az érettségizettek körében is csak 9% a digitális analfabéták aránya, a szakmunkások 36 százaléka, míg a csak alapfokú végzettséggel rendelkezők 69 százaléka nem használ sem számítógépet, sem pedig internetet!

Az internet térhódítása, a napi szintű médiafogyasztásba való beépülése a fiatalok életében sajátos átrendeződést eredményezett. A kétezres évek elején érzékel-

⁷⁸ A kérdéshez lásd a 2000-es, a 2004-es és 2008-as Ifjúság kutatás adatait.

hető mértékben csökkent a tévézésre fordított átlagos idő mind a hétköznapi napokon, mind pedig a hétvégén. Abszolút értékét tekintve a legnagyobb arányú csökkenés a 15–19 éves korosztályban ment végbe, ahol a hétköznapi átlag az ezredfordulós 143 percről az évtized végére 107 percre (azaz több mint fél órával) csökkent, míg a hétvégi napok esetében mért 54 perces csökkenés azt jelenti, hogy a korábbi közel napi négy óra televízió előtt töltött idő az évtized során háromra csökkent. E csökkenés azonban természetesen nem járt együtt a különböző médiafogyasztásra fordított összes idő csökkenésével, hiszen a televízió „megspórolt” időt a számítógép és az internet „vette át”, azzal az életformával együtt, aminek lényege az elérhető kommunikációs csatornák és a különböző tartalmak kínálatának megsokszorozódásából fakadó folyamatos figyelemmegosztás, amely leginkább a fiatal korosztályokra jellemző.

A kultúra fogyasztáson⁷⁹ belül a fiatalok körében is az elmúlt évtizedek során folyamatosan háttérbe szorult az olvasás, a kulturális tárgyak, kultúra közvetítő eszközök terén pedig a könyvek térvesztése figyelhető meg. Ezzel ellentétben folyamatosan emelkedett a zenei adathordozók száma és aránya, és a vizuális/képi kultúra közvetítő hordozók és tartalmak részesedése.

A kultúrafogyasztás helyszíneit tekintve elmondhatjuk, hogy a társadalom kettészakítottsága a kétezres években tovább nőtt. A kulturális javak fogyasztását tekintve kialakult egy, a javakban dúskáló csoport, az ebbe tartozók elsősorban az elitkultúra szegmensei közül választanak. (Ez az ifjúsági generációkban, élethelyzetekben is jól látható.) Mások viszont alig férnek hozzá bármiféle kulturális termékhez, s egy ponton túl már nem is ismerik fel saját szükségleteiket, ezért kulturális aktivitásuk az „elitkultúra intézményeinek használatában” formális. Különösen szembetűnő ebben a vonatkozásban Budapest és a községek ellentéte, mely lakóhelyek 15–29 éves korosztálya élesen elkülönül egymástól a kulturális fogyasztás jellegében és gyakoriságában. Míg a budapestiek élen járnak a magas kulturális értéket képviselő fogyasztásban (pl. színház, hangverseny, könyvtár, múzeum, kiállítás), addig a községekben lakó 15–29 évesek művelődési házakba, a helyi diszkókba, bálókra, multságokra járnak. Ez feltehetően összefügg az intézményi ellátottsággal és iskolázottsággal is. Megállapítható, hogy az iskola kultúraközvetítő szerepe és felelőssége meghatározó. A családok kulturális terek használatára irányuló nevelő hatása – elsősorban a községekben élők és a szakmunkás, valamint az annál alacsonyabb szintű végzettséggel rendelkező szülők gyermekei esetében – csekély és esetleges.

A fiatalok jelentős része valójában kevés szabadidővel⁸⁰ rendelkezik. Ráadásul a szabadidő fogalma sem teljesen egyértelmű, a 15–29 évesek a szabadidővel jórészt a tétlenséget azonosították, az aktív szabadidő eltöltés nem tartozott az első rendű tevékenységek közé. A fiatalok döntő többsége hétköznapi alapvetően otthon, kollégiumban, albérlésben, vagy a barátainál tartózkodik. A 2000-es években növekedett azok aránya, akik a szabadidejüket otthon töltik.

79 Antalóczy Tímea–Hankiss Elemér–Füstös László (szerk.): (Vész)jelzések a kultúráról. Budapest, 2009.

80 A szabadidő kérdéséhez lásd Tibori Tímea (szerk.): „Társadalmi idő – szabadidő”: A szabadidő új problémái a mai társadalmakban Bp.: Magyar Szabadidő Társaság, 1995. pp.400, Tibori Tímea: Változás és változatlanosság az ifjúság életmódjában. Új Ifjúsági Szemle 2009/7. sz. 101–104. o.

Magatartás a társadalomban

A rendszerváltoztatást követően megváltozott a családok és a fiatalok felhalmozáshoz, a jövő anyagi megalapozásához való viszony. Előtérbe került az azonnali fogyasztás (jelen) és az ehhez kapcsolódó státusszimbólumokká váló tárgyak birtoklása. Ezt 2000-ben a dvd-lejátszó, 2004-ben a légkondicionáló berendezés és a plazma tévé jelenítette meg. 2008-ra ezek a tárgyak is mindennapossá váltak. A státusszimbólumok megteremtésének forrását nem a félretett és megspórolt jövedelem, hanem az időközben felvett hitelek jelentették. Ezt jelzik a vizsgálatban tapasztalt adatok is, amelyek szerint 2000-hez képest jelentősen csökkent a pénzt félretevők aránya, és növekedett a hitellel rendelkezőké. Vagyis a gazdasági magatartásban és egyre erőteljesebben érvényesülnek a fogyasztói vágyak, előtérbe kerül a rövid távú tervezés és valamelyest háttérbe szorul(t) a megfontoltság és a gazdasági racionalitás.

Az élethelyzetet, a társadalmi magatartást alapvetően meghatározzák az életviszonyok, életkörülmények. A különböző vizsgálatok eredményei azt mutatták, hogy a felnőttekhez hasonlóan a fiatalok is általában negatívan ítélik meg a életkilátásaikat, az életszínvonal alakulását. 2008-ban az országos ifjúsági adatgyűjtés során megkérdezett 15–29 évesek 80 százalékának az a véleménye, hogy az elmúlt 10 évben kedvezőtlen irányban változott az életszínvonal, míg javulásról mindössze 4 százalékuk számolt be. Azok aránya, akik az emberek életszínvonalát változatlanul ítélik meg, mintegy 16 százalék. Az ezredfordulóhoz viszonyítva csökkent a pozitívan, és ezzel párhuzamosan növekedett a negatívan vélekedők aránya.

A válaszoló magyar fiataloknak 51 százaléka vélte úgy, hogy a mai rendszer jobb az előzőnél. A megélhetéssel, a létbiztonsággal kapcsolatos kérdések esetében egyértelmű a Kádár-korszak primátusa (pl. szociális biztonság, munkalehetőségek), míg a fiatalok élethelyzetével kapcsolatos kérdések (szórakozás, felsőoktatási intézménybe járási lehetősége) esetében inkább a mostani rendszerrel szimpatizálnak a 15–29 évesek. Első ránézésre úgy tűnik, hogy a Kádár-korszak többszörös kompromisszumokra épülő, de viszonylagos szociális biztonságot nyújtó karaktere maradt meg leginkább a társadalom kollektív emlékezetében.

A rendszer-szkeptikus válaszok elsősorban az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyermekeinél, a községben lakóknál, valamint a legfeljebb szakiskolát végzetteknél mutatható ki. Az iskolázottabb szülők gyermekei, a diplomások, valamint a fővárosban élők válaszai szélsőségesebbek. Ők a diktatúrát bizonyos körülmények között inkább pártolók, de demokráciát a legjobb politikai rendszernek gondolók között is többségben vannak.

Ha összességében vizsgáljuk a társadalmi magatartás-változásokat, akkor látható, hogy három, a fiatalok életét különösen érintő tényező, a baráti-, a partnerkapcsolatok, valamint a tanulási lehetőség esetében lényegében nincs változás. Romlott viszont a közérzetet inkább jelző életszínvonal, valamint a jövőbeni várakozásokat jelző mutató. Ezek után nem meglepő, hogy az általános elégedettségi faktor esetében is van némi elmozdulás. Hat százalékponttal csökkent az egyértelműen elégedettek, és nyolc százalékponttal növekedett az inkább elégedetlenek aránya.⁸¹

81 Az adatokat részletesen lásd „Ifjúság 2008”

2000-ben a fiatal generációk legégetőbb problémái elsősorban a társadalmi–gazdasági folyamatokkal és problémákkal voltak összefüggésben (munkanélküliség, pénztelenség, lakáshelyzet), 2004-re lényegesen megváltozott a problématérkép s a 15–29 évesek számára minden kétséget kizárólag a drogok elterjedése jelentette a legfontosabb feszültségforrást. Fontos változás volt az is, hogy a másik devianciaforrás, az alkohol elterjedése is bekerült a négy legfontosabb feszültségpotenciál közé. Tehát az ifjúság legégetőbb problémáira gondolva a fiatalok az életvilágukban megjelenő ügyekre asszociáltak. 2008-ban, az ezredfordulóhoz hasonlóan a 15–29 éves korosztály – nyilvánvalóan a gazdasági válság következtében – számára újra a munkanélküliség, a pénztelenség és elszegényedés, valamint a létbizonytalanság vált a három legfontosabb problémává. A drogok elterjedése visszacsúszott az ötödik helyre. Nagyon érdekes viszont az a „környezet”, amely körülveszi a drogok elterjedését: kilátástalan jövő, valamint a céltalanság. Mintha e két, alapvetően a bizonytalansággal összefüggő tényező adódna össze a drogok elterjedésében, egyfajta „céltalan” menekülés lehetőségét megteremtve.

A fiatal korcsoportok politikai érdeklődése és aktivitása meglehetősen alacsony. A legutóbbi ifjúsági adatfelvétel eredményei⁸² szerint a válaszadók 60 százalékát nem, vagy egyáltalán nem érdekli a politika. Közepes intenzitású érdeklődés mintegy 30, intenzívebb érdeklődés 9 százalék esetében regisztrálható. Az iskolai végzettség alapvetően meghatározza a fiatalok politikával kapcsolatos attitűdjét. Az összefüggés szinte lineáris. Minél alacsonyabb iskolázottságú a kérdezett, annál kevésbé érdeklődik a politika iránt, illetve minél magasabb a végzettsége, annál valószínűbb, hogy az érdeklődése magasabb lesz. Az elemzések szerint a fiatal korosztályokhoz tartozók döntő többsége, nagyjából háromnegyede úgy érzi, hogy a politikusokat nem érdekli igazán a fiatalok véleménye.

Úgy érzik, hogy az országos politikusok még a helyi politikusoknál is kevésbé figyelnek az ifjúság álláspontjára. Ez azt is maga után vonja, hogy a 15–29 évesek úgy vélekednek, alapvetően nincs beleszólásuk a közügyekbe, különösen az országos ügyekbe.

A magyar 15–29 éves fiatalok szerint ahhoz, hogy valaki jó állampolgár legyen, mindenekelőtt törvénytisztelőnek kell lennie, illetve fizetnie kell az adókat és járulékokat. E két szempont messze megelőz minden más dimenziót, és azt jelzi, hogy – a sokat szidott – iskolai és családi szocializáción keresztül e két alapérték áthagyományozódik a fiatalokra, más kérdés, mennyire érvényesítik a hétköznapi életben. Ezen két szempont megmagyarázza azt is, hogy a Nyugat-Európában egyébként teljesen bevett polgári engedetlenség és bojkott-felhívások miért nem tudtak Magyarországon gyökeret eresztetni. Az is érzékelhető, hogy a civil, illetve a társadalmi önszerveződés iránt sincs igazán komoly fogékonyság, ami a kollektív képviselő, fellépés lehetőségét csökkenti minimális szintre és mérsékli annak az esélyét, hogy a társadalmi szolidaritás gondolata beépüljön a magatartás és gondolkodásmódba.

82 Ifjúság 2008

A 15–29 évesek egyhatede azon a véleményen van, miszerint bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint a demokrácia, további közel egyharmaduk számára pedig gyakorlatilag lényegtelen, hogy demokratikus vagy diktatórikus körülmények között él-e. A közéleti-politikai passzivitás, a távolságtartás és a mikro és makroszinten megfigyelhető közömbösség, a diktatúra elfogadására való hajlandóság, a szélsőséges nézetek utóbbi fél évtizedben érzékelhető népszerűsödése, arra enged következtetni, hogy az 1989/90-es politikai átmenetet követően a demokratikus normák a vártnál is lassabban épülnek be a fiatal generációk tagjainak gondolkozásba, magatartásába. Mindez rövid és középtávon számos társadalmi konfliktus kialakulásának, kiéleződésének a lehetőségét is magában hordozhatja. Másfelől ezek az adatok azt is jelzik, hogy az 1989 előtti korszak depolitizáló hatása erősebben öröklődött át a szülők révén, harmadrészt pedig mindez sajátos demokratikus deficitként egyfajta kritikája is az elmúlt két évtized demokratikus rendje által nyújtott teljesítménynek is.

Az individualizáció, a magárahagyatottság társadalmi közérzlete természetesen más vonatkozásokban is megnyilvánul a fiatal generációkhoz tartozók viselkedésében, gondolkodásában. A rendszerváltást követően az előzetesen várt vallási reneszánsz elmaradását erősíti meg az is, hogy a 15–29 éves korosztály vallásossága a korábbi évekhez képest csökkenő tendenciát mutat. A vallásos nevelést előnyben részesítő szülők, családok aránya talán nem csökkent számottevően, de a vallásosság átadásának eredményessége – ami erősen függ a tágabb társadalmi környezettől is – igen.

A vallásosság társadalmi megjelenését leggyakrabban a vallásgyakorlaton keresztül szokás mérni. Az egyházi keretekhez kötődő vallásosság eme indikátora is csökkenésről tanúskodik mind a rendszeres, mind az alkalmi vallásosság terén. A legalább heti rendszerességgel vallásukat gyakorlók aránya a felére csökkent nyolc év alatt, a legalább havonta templomba járók aránya pedig több mint 40 százalékkal esett vissza a 15–29 évesek körében. Szintén csökkenést mutat a rendszertelen vallásgyakorlat. Mindez szintén a generáción túlmutató társadalmi magatartásváltozásra utal.

Hivatkozott irodalom

- BAUDRILLARD, J. (1987): *A tárgyak rendszere*. Budapest, Gondolat.
- BAUER BÉLA–SZABÓ ANDREA (szerk. 2005): *Ifjúság 2004. Gyorsjelentés*. Budapest, MOBILITAS.
- BECK, U. (1999): Túl renden és osztályon. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, pp. 418-468.
- BLUMER, H. (2000): A társadalom, mint szimbolikus interakció. In: Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, pp. 323-331.
- BOURDIEU, P. (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.
- BOURDIEU, P. (1998): Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*, Bp. Osiris-Láthatatlan Kollégium.
- BOURDIEU, P. (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Válogatott tanulmányok. Budapest, Új Mandátum, pp. 156-177.
- BOURDIEU, P. (1987): *Distinction : A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, 1984. Cambridge-Massachusetts.
- CSÁKÓ MIHÁLY (2004): Ifjúság és Politika. *Educatio*, 2004/4. sz. pp. 535-550.
- CSIGÓ PÉTER (2006): Kereskedelmi média és késő modern individualizáció. In: Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest, Napvilág, pp. 311-348.
- CSITE ANDRÁS–KOVÁCH IMRE–KRISTÓF LUCA (2006): Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországn. In: Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006. Napvilág, pp. 177-206.
- DÓRA ILONA (1997): A fiatalok lakásproblémái. In: Falussy, B. (szerk.): *A gyermekek és az ifjúság helyzete: Tanulmányok*. (Társadalomstatistikai füzetek 20), KSH, Budapest, pp. 204-215.
- Elster, J. (1997): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest, Osiris.
- ÉBER MÁRK ÁRON (2007): *Élménytársadalom: Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. Budapest, ELTE.
- FALUSSY BÉLA–ZOLTÁNKA VIKTOR (1994): *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976-77., az 1986-87., és az 1993. évi életmód-időmérleg felvételek alapján I. kötet*. Budapest, KSH.
- FALUSSY BÉLA–VUKOVICH GYÖRGY (1996): Az idő mérlegén (1963-1993). In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport, 1996*. Budapest, TÁRKI.
- FELKAI GÁBOR–NÉMEDI DÉNES–SOMLAI PÉTER (szerk. 2000): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, pp. 258-271.
- GAZSÓ FERENC–LAKI LÁSZLÓ (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó.

- GAZSÓ FERENC: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer. In. Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006. Napvilág, pp. 207-226.
- GÁBOR KÁLMÁN–JANCSÁK CSABA (szerk. 2004): *Ifjúsági korszakváltás – Ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere.
- GÁBOR KÁLMÁN (1998): Társadalmi egyenlőtlenségek – a fiatalok esélyei *Korunk*, 1998/6. sz. pp. 12-20.
- GEERTZ, CLIFFORD (2001): *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris.
- HACK JÓZSEF: A politikai preferenciák, érdekek hatása az anyagi helyzet észlelésére (1996-2005) In. Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006. Napvilág, pp.177-206. o.
- HAMMER FERENC–DESSEWFFY TIBOR (1997): A fogyasztás kísértete. *Replika*, 1997. június. pp. 31-46.
- JÁVOR KATA (1998): A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra - népi társadalom XIX*. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 155-172.
- KABAI IMRE (2006): *Társadalmi rétegződés és életesemények. A magyar fiatalok a poszt-indusztriális társadalomban*. Budapest: Új Mandátum.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (2000): *Látható és Láthatatlan világok az ezredfordulón*. Budapest, Új Mandátum.
- KLANICZAY GÁBOR (2004): *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest: Noran.
- LAKI LÁSZLÓ (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In. Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006. Napvilág. pp. 177-206.
- LUKÁCS PÉTER (1996): Iskolarendszerek a fejlett országokban. *Educatio*, 1996. 2. pp. 203-214.
- MEAD, G. H. (2000): A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból. In: Mead, G. H. : *Szimbolikus interakcionizmus*. In: Julius Morel et al.: *Szociológiaelmélet*. Osiris Kiadó, Budapest, pp. 57-79.
- MURINKÓ LÍVIA (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 2010/1. pp.7-37.
- NÉMEDI DÉNES (2005): *A klasszikus szociológia története*. Budapest, Napvilág, pp. 251-259. (A cselekvésprobléma.)
- RÁCZ JÓZSEF (1998): *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák*. Budapest: Scientia Humana.
- SOMLAI PÉTER (2007): A posztadolescensek kora: Bevezetés. In Somlai Péter (szerk.): *Új Ifjúság: Szociológiai tanulmányok a posztadolescensekről*. Napvilág, Budapest, pp. 9-43.
- SOMLAI PÉTER (2010): Változó ifjúság. *Educatio*, 2010/2. sz. pp.175-190.
- SCHULZE (1998): A Német Szövetségi köztársaság kulturális átalakulása. In. Wessely Anna(szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris-Láthatatlan Kollégium.
- SZABÓ ANDREA-BAUER BÉLA (2009): *Ifjúság 2008 gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- SZALMA IVETT (2010): Attidűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 2010/1. sz. pp. 38-66.

- SZAPU MAGDA (2002): *A zúrkorszak gyermekei: Mai ifjúsági csoporkultúrák*. Budapest: Századvég.
- SZAPU MAGDA (szerk. 2004): *Ifjúsági „szubkultúrák” Magyarországon és Erdélyben*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- TIBORI TÍMEA (szerk. 1995): *„Társadalmi idő - szabadidő”: A szabadidő új problémái a mai társadalmakban*. Budapest: Magyar Szabadidő Társaság.
- VASKOVICS LÁSZLÓ (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, 4.
- VEBLEN, T. (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- WESSELY ANNA (szerk. 1998): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kolégium.

A „Stressz és stresszkezelés. Nyíregyháza, 2008.” kutatás adatfelvétele 2008 májusában zajlott a nyíregyházi börtönben. Az önkitöltős kérdőíveket a fogvatartottak 20-25 fős csoportokban önállóan töltötték ki. Az adatfelvétel előtt segítséget kérő – leginkább olvasási nehézségekkel küzdő – fogvatartottak lekérdezése kérdezőbiztosokkal, külön teremben történt. Az önkitöltős kérdőíves vizsgálat lebonyolításában és a kérdezőbiztosi munkában a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének II. éves szociológus hallgatói (terepgyakorlat keretében működtek közre. Az adatfelvétel során mintavétel nem történt, a fogvatartottak teljes populációját vizsgáltuk.

A tanulmányban a kérdőívben felhasznált skálákat elemzése során egyrészt a korábbi normál lakossági (felnőtt) populációkon végzett kutatási eredményekkel⁸³ való összehasonlításra, másrészt az adatfelvétel háttérváltozóival történő elemzésre koncentráltunk. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a szocio-kulturális háttérváltozók mellett a vizsgált populáció sajátosságait („börtönlét”) jelző változókat is bevontuk az adatelemzésbe.⁸⁴

Az adatelemzés során csak a statisztikailag is releváns eltéréseket vettük figyelembe. A megoszlások vizsgálatára a Chi-négyzet próbát, az átlagértékek összehasonlításánál két független minta esetében t-próbát, több független minta esetén varianciaanalízist alkalmaztunk.

I. A Beck Depresszió Tünetlista (BDI)

Nemzetközi és hazai mérések egyaránt igazolják, hogy a BDI a krónikus stressz állapotának megbízható mutatója. A nyíregyházi börtönlakók körében végzett vizsgálatunk során alkalmazott rövidített Beck Depressziós Skála (Beck, 1961, 1972) a következő tünetekre kérdez rá: munkaképesség-csökkenés, közömbösség, érdeklődés elvesztése, döntésképtelenség, alvászavar, fáradtság, testi panaszok, reménytelenség, önvád. A skála magyar változatát a teljes népességre és klinikai mintán validálták, a rövidített skála megbízhatóan alakítható vissza az eredeti Beck-féle depresszió pontértékekre. (Kopp és mtsai, 2008; Rózsa és mtsai, 2001; Kopp és mtsai, 1995).

83 Legtöbb alkalommal a Hungarostudy kutatások adatbázisán végzett eredményekre utalunk. A 18 év feletti magyar lakosságot nem, kor, megye és kistérség szerint reprezentáló országos mintákon készült adatfelvételeket 1983-ban, 1988-ban, majd 2002-ben készítették. A Hungarostudy 2002-ben felvett mintájára (N=12.640 fő) építve 2005-ben és 2006-ban 4.689 fővel készült követéses vizsgálat. A kutatásokat Kopp Mária vezetésével a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézete koordinálta. A számtalan publikáció mellett két nagyobb monográfia tartalmazza a fontosabb eredményeket (Kopp-Kovács, 2006; Kopp, 2008).

84 A szocio-kulturális és a „börtönlét” változók képzetét a tanulmány Függelékében közöljük.

A korábbi nagymintás kutatások során a közösségi felmérésekben gyakran alkalmazott BDI mérések eredményei azt mutatták, hogy a teljes magyar lakosságot tekintve 1988 és 1995 között a súlyos depresszió 2.7 százalékról 7 százalékra növekedett. A felnőtt férfiak körében 2002 és 2005 között a súlyos depressziós tünet-együttes aránya változott jelentősen (4.3 százalékról 9.2 százalékra). A Hungarostudy követéses kutatások azt igazolták, hogy a korai halálozások kockázatát ötszörösére növelte a súlyos depresszió – de csak a férfiak körében (Kopp és mtsai, 2008).

1. táblázat

BDI rövidített változata- eredmények és megbízhatóság

(N= 151, százalékban, 49. kérdés, 1-9. tétel átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2, 4-3)

Nem depressziós (0-9)	66
Enyhe depressziós tünetegyüttes (10-18)	31
Közepesen súlyos depressziós tünetegyüttes (19-25)	3
Súlyos depressziós tünetegyüttes (25 fölött)	0
A skála átlaga	7.29
Cronbach-alfa	0.820

A mintánkban is magas belső megbízhatósággal (Cronbach-alfa: 0.820) jellemezhető BDI skála felhasználásával nyert adataink szerint a nyíregyházi börtönlakók kétharmada (66 százalék) depresszió szempontjából tünetmentes, közepesen súlyos depressziós-nak is csupán 3 százalék, míg súlyos depressziós-nak senki sem tekinthető a mintában.

Ezek az eredmények kedvezőbbek, mint a normál felnőtt populáción mért eredmények, mivel a Hungarostudy 2002 alapján a magyar felnőtt népességre jellemző BDI átlag 7.88 volt, szemben az általunk mért 7.29-es átlaggal. Ha figyelembe vesszük, hogy a mintánkban gyakorlatilag csak férfiak voltak (90 százalék), akkor a börtönlakók depressziós állapota még inkább kedvezőbb, mivel a Hungarostudy 2002 csak férfiakra vonatkozó BDI átlaga 8.51 volt. (Kopp és mtsai, 2006).

A munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetű fiatalok életminőségére vonatkozó, szintén a Hungarostudy 2002 adataira támaszkodó elemzés (Susánszky és mtsai, 2008) eredményei valamivel kedvezőbbek: a vizsgált fiatalok 78.4 százalékát sorolhatták a nem depressziós, normál csoportba, ugyanakkor 5.1 százalékuk volt közepes, 2.5 százalékuk súlyos depressziós. (A kutatás során a 31. életévét még nem betöltött fiatalok közül azokat tekintették hátrányos munkaerőpiaci helyzetűnek akik csak alkalmi munkát végeztek, illetve regisztrált vagy látens munkanélküliek voltak.)

A depresszió mértéke alapján elkülönült csoportok megoszlása. csupán a börtönlakók iskolai végzettsége és a szüleik iskolai végzettsége alapján képzett csoportok között tért el szignifikánsan a vizsgált háttérváltozók közül Az eredmények egyértelműek: az iskolázott (legalább érettségizett) és az kvalifikáltabb szülőkkel jellemezhető csoportok körében szignifikánsan alacsonyabb az enyhe vagy közepes depresszióval jellemezhető aránya.

2. táblázat

BDI - Iskolai végzettség szerint elkülönült csoportok
(oszlop-százalékban, $p \leq 0.05$)

	Legfeljebb szakmunkásképző	Legalább érettségizett
Nem depressziós (0-9)	60	83
Enyhe depressziós tünetegyüttes (10-18)	35	17
Közepesen súlyos depressziós tünetegyüttes (19-25)	5	0

3. táblázat

BDI- szülők iskolai végzettség szerint elkülönült csoportjai
(oszlop-százalékban, $p \leq 0.05$)

	Alacsonyan iskolázott	Magasan iskolázott
Nem depressziós (0-9)	59	80
Enyhe depressziós tünetegyüttes (10-18)	37	18
Közepesen súlyos depressziós tünetegyüttes (19-25)	4	2

II. Az Észlelt Stressz mutató (PSS 10 tételes változat)

A kérdőívben használt Észlelt Stressz mutató (Cohen és mtasi, 1983) a válaszadó stressz-észlelésével kapcsolatos gondolatokat és érzéseket jellemzik. A skála azt vizsgálja, hogy az elmúlt hónapban a válaszadó szubjektíven mennyi stressz-helyzetet élt át, mennyire tartja a mindennapjait kiszámíthatatlannak, illetve túlterheltnek. Az Észlelt Stressz Kérdőív (Perceived Stress Scale-PSS) magyar változatának jellemzőit 217, stressz-kezelő programra jelentkező egyén válaszai alapján vizsgálták. Az eredmények szerint az észlelt stressz és a különböző testi és lelki tünetek közötti összefüggések ellenére, a PSS által mért változó inkább a krónikus stressz, mint rizikófaktor becslésére alkalmas (Stauder-Konkoly, 2006).

A Williams – program⁸⁵ (Stauder,2008) résztvevői körében (N=91 fő) a PSS skála átlaga lényegesen magasabb (27.7) volt, mint a nyíregyházi börtönben vizsgáltakra jellemző átlag (19.65), azonban a két eredmény nem összehasonlítható, mivel a Williams-program során a PSS skála 14 tételes verzióját alkalmazták.

85 A Williams Életképességek program magyar változatát 2004-2005-ben a Selye János Magyar Magatartástudományi és Magatartásorvoslási Társaság kutatói dolgozták ki. A program fő célkitűzése az igazolt pszichoszociális rizikótényezők pozitív irányba történő befolyásolása. (Stauder, 2008). Tanulmányunkban többször hivatkozunk arra a hatékonyság vizsgálatra, amely (N=91 fős mintán) a Williams- tréning előtt és után felvett kérdőívek elemzésén alapult. A hivatkozott eredmények minden esetben a tréning előtt készült felvételekre vonatkoznak.

4. táblázat

Az Észlelt Stressz mutató (PSS 10 tételes változat)

(N= 161, 45. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2, 4-3, 5-4; 4,5,7,és 8 fordított)

Átlag	19.65
Szórás	6.152
Cronbach- alfa	0.672

A börtönlakók körében alkalmazott 10 tételes PSS skála átlaga szignifikánsan eltér a szülők iskolai végzettsége és a foglalkozási csoportok, valamint a szabadulásig hátralévő idő alapján elkülönült csoportokban. A észlelt stressz a kedvezőbb szülői háttérrel és a kedvezőbb munkaerő-piaci helyzettel jellemezhető körében szignifikánsan alacsonyabb, mint az alacsony iskolázottsággal bíró szülőkkel és kvalifikációt nem vagy kevéssé igénylő munkát (segédmunka, betanított munka) végzők csoportjában. A szabadulásig terjedő időszak alapján képzett csoportok stressz-észlelés szintén szignifikánsan eltér: az átlagosnál hamarabb szabadulókat kisebb skálaátlag jellemzi.

5. táblázat

Az Észlelt Stressz mutató átlaga – szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Szülők iskolai végzettsége	
Magasan iskolázott csoport	17.00
Alacsonyan iskolázott csoport	20.80
Jogerős szabadságvesztés: mennyi idő van még szabadulásig	
Átlag alatti csoport	17.97
Átlag feletti csoport	21.16
Foglalkozási csoportok	
Segédmunkás	20.74
Betanított munkás	19.09
Szakmunkás	21.04
Egyéb foglalkozás	17.26

III. Kasser és Ryan-féle Aspirációs Index rövidített változata

Az Önmeghatározás Elmélet (Self-Determination Theory) alapján (Deci és Ryan, 1985; 2000) kidolgozott Kasser és Ryan-féle Aspirációs Index kutatás (Kasser–Ryan, 1996) során használt rövidített (14 tételes) változata olyan hosszú távú, általános célok felmérésére alkalmas, amely egyrészt az intrinzik (fejlődés, kapcsolatok, közösségi elkötelezettség), másrészt az extrinzik (gazdagság, hírnév és jó megjelenés) típusú célok mellett az egészséggel kapcsolatos motivációkat tartalmazza. A rövidített kérdőív megbízhatóságának

és érvényességének tesztelése (egy 518 és 314 fős mintán) során az extrinzik és intrinzik célok egymástól független változónak tekinthetők (Martos és mtsai, 2006; Martos, 2008).

A fontosabb tendenciákat tekintve, a börtönlakók körében végzett kutatásunk eredményei követik a normál populációra (az alacsonyan iskolázottak és a fiatalok – 18-35 évesek kivételével) jellemző megállapításokat. A Hungarostudy 2006 adatai alapján levont következtetésekhez (Martos, 2008) hasonlóan, az egészség megőrzése volt a legfontosabb cél (4.26 átlagpont) , amit az intrinzik célok (4.01 átlagpont) , majd az extrinzik célok követnek (3.24 átlagpont).

6. táblázat

Kasser és Ryan-féle Aspirációs Index rövidített változata. A célok fontosságának értékei valamint az extrinzik (E) és intrinzik (I) alskálák és az Aspirációs Mutató (AM) átlaga és szórása (N= 52. kérdés, nincs átkódolva)

	Átlag	Szórás
Gazdagság (1. & 8.)	3.49	1.04
Hírnév (3. & 10.)	2.74	1.09
Jó megjelenés (5.&12.)	3.42	1.08
Fejlődés (2. & 9.)	4.02	0.95
Kapcsolatok (4. & 11.)	4.18	0.98
Társadalom (6. & 13.)	3.67	1.02
Egészség (7. & 14.)	4.26	0.99
Extrinzik (E) alskála	3.24	0.87
Intrinzik (I) alskála	4.01	0.77
Aspirációs Mutató (AM)	0.77	0.78

A normál lakossági populációval korreláló eredmények a szocio-kulturális és a börtönlét sajátos jellemzői alapján kialakított csoportok között csupán egy esetben tértek el szignifikánsan: a börtönbe vonulás előtt aktív foglalkozási csoportra inkább jellemzőek az intrinzik (fejlődés, társadalom, kapcsolatok) célok, mint az inaktív csoportra.

7. táblázat

Kasser és Ryan-féle Aspirációs Index rövidített változata.

Az intrinzik (I) alskála – szignifikáns eltérések ($p \leq 0.001$) (átlag)

Foglalkozási aktivitás csoportok	
Aktív foglalkozási csoport	4.13
Inaktív foglalkozási csoport	3.65

IV. A WHO Általános Jól-lét Skála

Az egészségre vonatkozó életminőség vizsgálatok a szubjektív tapasztalatok (önértékelés) mellett többdimenziós (pszichológiai, fizikai és szociális) szempontokat is mérnek. A hazai klinikai vagy követéses életminőség mérésekben gyakran használt Jól-lét Skála a pszichológiai jól-lét önértékelésén alapul (Susánszky és mtsai, 2006). Vizsgálatunkban az életminőség mérése a széles körben elterjedt WHO Jól-lét Kérdőívének (WHO Well-being Questionnaire) rövidített változatával történt (Bech és mtsai, 1996).

Az öt állítás arra vonatkozott, hogy a válaszadók mennyire érezték magukat nyugodtnak és ellazultnak, vidámnak és jókedvűnek az utolsó két hétben, mennyire tapasztaltak érdekes dolgokat, illetve ébredéskor mennyire voltak frissek és pihentek. (Ádám és mtsai, 2008). A Hungarostudy 2002 országos mintáján vizsgált skála megbízhatósága magasnak (Cronbach-alfa: 0.85) bizonyult (Susánszky és mtsai, 2006).

A magyar felnőtt lakosság reprezentatív mintáján kapott eredményekhez viszonyítva a börtönlakók szubjektív életminősége (pszichológiai jól-lét önértékelése) lényegesen alacsonyabb. A nyíregyházi börtön lakóira jellemző 5.55 átlagértékkel szemben a Hungarostudy 2002 teljes mintáját 7.75, a férfiak mintáját 8.17 átlagpont jellemezte (Kopp és mtsai, 2008). A börtönlakók alacsony önértékelését jelzi az is, hogy a WHO Általános Jól-lét skála átlaga a Williams-program résztvevői körében is jóval magasabb: 7.4 (Stauder, 2008).

8. táblázat

A WHO Általános Jól-lét Skála

(N= 207, 44. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2, 4-3)

Átlag	5.55
Szórás	4.25
Cronbach- alfa	0.85

A korábbi skálákhoz hasonlóan, az általános jól-lét önértékelését is a kulturális tőkével kapcsolatos iskolázottság differenciálja: szignifikáns eltéréseket a szülők iskolázottsága és a foglalkozás alapján képzett csoportok között figyelhattunk meg. A tendencia megegyezik a korábbiakkal : az iskolázott szülői háttér és a kvalifikált foglalkozás szignifikánsan magasabb önértékeléssel jár együtt, szemben a kvalifikálatlan szülői háttérrel, illetve az kevésbé vagy egyáltalán nem képzett foglalkozásokkal jellemezhető csoportok alacsony skálaátlagával.

9. táblázat

A WHO Általános Jól-lét Skála – szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Szülők iskolai végzettsége	
Magasan iskolázott csoport	6.74
Alacsonyan iskolázott csoport	5.33
Foglalkozási csoportok	
Segédmunkás	4.96
Betanított munkás	6.12
Szakmunkás	4.33
Egyéb foglalkozás	7.12

V. PHQ-15 – szomatikus tünetlista

A PHQ 15 rövidítésű skála (Patient Health Questionnaire Somatic Symptom Severity Scale; Kroenke és mtsai, 2002) 15 tételes, szomatizációval összefüggő tünetlistát tartalmaz, melyek a keringési rendszerre, mozgásszervi, emésztőszervi és egyéb (pl. szexuális és alvászavarok) tüneteket vizsgálja. (Stauder- Konkoly, 2006).

A nyíregyházi börtön lakóinak 12 százalékát közepes (10-14 pont), 14 százalékát magas (15-30 pont) pontérték jellemzi, minimális tünetekről (0-4 pont) a minta 42 százaléka számolt be. A Williams-program (Stauder, 2008) résztvevőire viszonyítva a börtönlakók a felsorolt nehézségeket átlagosan zavaróbbnak ítélik (7.08, illetve 6.6 skála átlag). A vizsgált szocio-kulturális és „börtönlét” jellemzők alapján képzett csoportok között nem volt szignifikáns eltérés, azaz: a szomatikus tünetekkel kapcsolatos nehézségek megítélése egységesen jellemzi a különböző alcsoportokat.

10. táblázat

PHQ-15 – szomatikus tünetlista

(N= 117, 27. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2)

Minimális (0-4)	42
Alacsony (5-9)	32
Közepes (10-14)	12
Magas (15-30)	14
A skála átlaga	7.08

VI. Erőfeszítés-Jutalom-Egyensúlytalanság Kérdőív (ERI, munkastressz)

A munkahelyi stressz mérésére kialakított, nemzetközileg is releváns, validitált teszt kialakítása érdekében az Erőfeszítés-Jutalom-Egyensúlytalanság Kérdőív (Effort-Reward Imbalance Questionnaire) rövidített változatának pszichometriai jellemzőit a Hungarostudy 2005 országos vizsgálat N=1654 fős mintáján vizsgálták.

A Siegrist munkahelyi stressz modelljén (Siegrist és mtsai, 2004) alapuló kérdőív mögöttes feltételezése, hogy amennyiben a munkahelyi erőfeszítéseknek és a kapott jutalmaknak nem megfelelő aránya olyan feszültséget okozhat, amely egészségromláshoz vezet (Salavecz és mtsai, 2006).

A kérdőív a munkahelyi erőfeszítések, a munkahelyi jutalmak és a túlvállalás három fő dimenziójából tevődik össze. Hasonlóan a Hungarostudy 2006 felméréshez, a nyíregyházi börtönvizsgálatban a rövidített 15 tételes verziót alkalmaztuk, amelyben az erőfeszítés dimenziót három tétel (a munka során jelentkező időzavart, a megszakításokat, zavaró tényezőket, illetve a növekvő erőfeszítéseket), míg a jutalom skálát hat tétel (a munkáért kapott elismerés, az előrelépési lehetőségek, a biztos munkahely megléte, a munkahelyen bekövetkezett kedvezőtlen változások) alkotta. A Siegrist-modell szerint a munkahelyi stressz jellemzésére az erőfeszítések és a jutalmak skáláinak hányadosa használható, amely egynél nagyobb értéke a magas munkahelyi stresszt fejezi ki. A harmadik (túlvállalás) skála hat tétel alapján a túlterheltséget, illetve a munkától történő távolodást méri négyfokozatú Likert-skálával. (Vizsgálatunkban a munkahelyi stressz jellemzésére vonatkozó kérdéseket nyilván a börtönt megelőző időszakra vonatkozóan kérdeztük).

11. táblázat

Erőfeszítés-Jutalom-Egyensúlytalanság Kérdőív (ERI, munkastressz) skáláinak statisztikai és belső megbízhatósága (55. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2, 4-3, 5-4; 4,5,6 fordított kódolás; 56. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2, 4-3; 3. fordított kódolás)

	N	Tételek száma	Átlag	Szórás	Cronbach-alfa
Külső erőfeszítések skála	142	3	3.10	3.16	0.836
Jutalom skála	119	7	13.94	4.88	0.659
Túlvállalás skála	134	6	7.00	3.85	0.685
Erőfeszítés-jutalom egyensúlytalanság index	123	10	0.705	1.442	-

A Hungarostudy 2006 felvétel 21 éves és idősebb, gazdaságilag aktív almintáján (N=2.262 fő) végzett, férfiakra vonatkozó eredményekkel (László-Ádám, 2008) összehasonlítva, a börtönlakókat nagyobb mértékben jellemzi a munkahelyi stressz (az Erőfeszítés-Jutalom Egyensúlytalanság index 0.66, illetve 0.705), ezzel szemben a túlterheltséget jelző túlvállalás skála átlaga jelentősen alacsonyabb (13.06, illetve 7.00).

Érdekes sajátosság, hogy csak a túlvállalás skála és az egyensúlytalanság-index tért el szignifikánsan – mindkét esetben a háztartás nagyságát kifejező változó csoportjaiban. Az eredmények arra utalnak, hogy az egészen nagy (7 fő vagy nagyobb) háztartásban élőket szignifikánsan jobban jellemzi a munkahelyi stressz, illetve a túlterheltség.

12. táblázat

Erőfeszítés-Jutalom-Egyensúlytalanság Kérdőív (ERI, munkastressz) egyensúlytalanság index – A szignifikáns eltérések ($p \leq 0.001$) (átlag)

A háztartás nagysága	
1-3 fő	0.42
4-6 fő	0.72
7-19 fő	2.40

13. táblázat

Erőfeszítés-Jutalom-Egyensúlytalanság Kérdőív (ERI, munkastressz) túlvállalás skála – szignifikáns eltérések ($p \leq 0.05$) (átlag)

A háztartás nagysága	
1-3 fő	6.00
4-6 fő	7.46
7-19 fő	9.50

VII. A Rahe-féle stressz és megküzdés kérdőív élet értelmességét/koherencia-érzést mérő alskálája

A Rahe-féle Élet értelme és Koherencia skála (Rahe és mtsai, 2002) alapja az a feltételezés, hogy azok, akik jövőjüket, társas viszonyaikat és a körülöttük lévő világot érthetőnek és értékesnek látják, inkább jellemezhetők rendelkeznek küzdőképességgel, illetve nagyobb esélyük van az egészségük megőrzésére (Skrabiski és mtsai, 2006; Balog, 2008).

A vizsgálatunkban alkalmazott Koherencia-érzés a Rahe-féle Rövidített Stressz és Megküzdés Kérdőív (Rahe és mtsai, 2002) magyar változatát (Rózsa és mtsai, 2003) megbízható és valid eszközként használták a Hungarostudy 2002 felmérésben is. Az „élet értelme” skála (a megküzdési kapacitások utolsó alskálája a koherencia érzés kérdőív Rahe-féle változatának) vizsgálatunkban kapott eredményeket sajnos nem tudjuk összehasonlítani más kutatási eredményekkel, mivel a Hungarostudy 2002 kutatás során – szemben az általunk használt 7 tételes verzióval – a 9 tételes változatot használták (Kopp és mtsai, 2006). A skála további használatának nehézsége, hogy a belső konzisztenciát jelző Cronbach-alfa kritikusan alacsony volt a nyíregyházi börtönlakók mintáján (0.28).

Feltehetően ennek is köszönhető, hogy a szocio-kulturális csoportok és a „börtönlét” háttérváltozókat vizsgálva, csupán egy esetben volt szignifikáns eltérés : a gyermektelen válaszadókhoz viszonyítva (10.83 átlagpont) a skála átlaga szignifikánsan magasabb volt a gyermekekkel rendelkezők körében (12.11).

14. táblázat

A Rahe-féle stressz és megküzdés kérdőív élet értelmességét / koherencia-érzést mérő alskálája (N= 155, 46. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-3 ; 4. és 7. fordított)

Átlag	11.7
Szórás	3.3
Cronbach- alfa	0.28

15. táblázat

A Rahe-féle stressz és megküzdés kérdőív élet értelmességét / koherencia-érzést mérő alskálája - szignifikáns eltérések ($p \leq 0.001$) (átlag)

Van-e gyermeke	
Van gyermeke	12.11
Nincs gyermeke	10.83

VII. „Betegségteher Index” „Illness Intrusiveness Rating Scale” (IIRS)

A kutatásunkban használt Betegségteher Index (Illness Intrusiveness Rating Scale, Devins és mtsai, 1993, 2001) eredetileg hét fokozatú skálán méri, hogy egy-egy betegség mennyire befolyásolja a válaszadó mindennapjait, életvezetését, illetve életminőségét. (Novák és mtsai, 2005).

A 13 életfunkcióval kapcsolatban megfogalmazott minősítésekre adott válaszokat – a megfelelő átkódolást követően – összegző skála átlagot összehasonlíthatjuk a Hungarostudy 2002 vizsgálat normál felnőtt népességre vonatkozó adataival (Kopp és mtsai, 2006). Az eltérés igen nagy mértéke – a Betegségteher Index átlaga 10.7 a magyar népességben, míg 22.5 a nyíregyházi börtönlakók körében – azt jelzi, hogy a börtönlakók életvezetését lényegesen jobban befolyásolják a különböző betegségek.

16. táblázat

„Betegségteher Index” „Illness Intrusiveness Rating Scale” (IIRS)
(N= 90 , 51. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-7)

Átlag	22.5
Szórás	24.6
Cronbach- alfa	0.92

A szocio-kulturális és a „börtönlét” különböző jellemzőinek és az IIRS skála kapcsolatának további vizsgálatának eredményei szerint az iskolai végzettség, a foglalkozási csoportok és a háztartásnagyság alapján képzett csoportok index-átlaga tért el szignifikánsan. Az alacsony iskolai végzettségű, a nagy létszámú háztartásban élő és a kevésbé kvalifikált foglalkozással jellemezhető börtönlakók életét szignifikánsan nagyobb mértékben befolyásolja a betegség, mint a képzett, kvalifikált munkát végző és kis létszámú háztartásban élőket.

17. táblázat

„Betegségteher Index” „Illness Intrusiveness Rating Scale” (IIRS)

– szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Iskolai végzettség*	
Legfeljebb szakmunkásképzőt végzett	23.02
Legalább érettségizett	17.70
A háztartás nagysága	
1-3 fős háztartás	21.57
4-6 fős háztartás	20.70
7-19 fős háztartás	26.42
Foglalkozási csoportok	
Segédmunkás	24.42
Betanított munkás	21.23
Szakmunkás	22.78
Egyéb foglalkozás	18.56

* $p \leq 0.001$

VIII. Caldwell-féle társas támogatást mérő leltár

A hazai viszonyokra adaptált skála (Support Dimension Scale, Caldwell, 1987) 12 tételes változata a különböző társas támogatottságot mérte, annak megfelelően, hogy nehéz élethelyzetben mennyire számíthat a megnevezett személyre vagy csoportra. Az adaptált skála (eltérő tételszámmal) a három Hungarostudy felvétel kérdőívében is szerepelt (Kopp és mtsai, 2006).

Az igazán nem meglepő eredmények azt igazolják, hogy a nyíregyházi börtönlakók nehéz élethelyzetben inkább számíthatnak a családon belüli (szülő, gyermek, házastárs, élettárs) kapcsolataikra, mint a nem családi (munkatárs, szomszéd, egyesület) személyes és csoportos támogatásra.

18. táblázat

Caldwell-féle társas támogatást mérő leltár
(48. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2 ; 4-3)

	N	Átlag	Szórás	Cronbach-alfa
Teljes skála	88	13.9	8.6	0.851
Családon belüli támogatás (a-f)	107	8.0	4.5	-
Családon kívüli támogatás (f-l)	139	5.6	5.3	-

A családon belüli és kívüli támogatási lehetőségeket együttesen kifejező teljes skála átlaga négy vizsgált háttérváltozó alapján is szignifikánsan eltért. Az intenzívebb támogatottság lehetősége szignifikánsan jobban jellemzi a magasan iskolázott szülői csoportba tartozókat, az állandó társsal rendelkezőket, az inaktívakat – viszonyítva az alacsonyan képzett szülőkkel, illetve állandó társsal nem rendelkezők, valamint az aktív foglalkozási csoportokba soroltakhoz. A börtönben töltött időszakok (büntetések) száma alapján elkülönült csoportok között szintén szignifikáns a társas támogatás skála átlaga, de az eltérés nem lineáris: legkevésbé azok számítanak segítségre akik korábban még nem, illetve három vagy több alkalommal voltak már büntetve börtönben

19. táblázat

Caldwell-féle társas támogatást mérő leltár- teljes skála
– szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Szülők iskolai végzettsége	
Magasan iskolázott csoport	15.09
Alacsonyan iskolázott csoport	13.70
Családi állapot	
Van állandó társ	15.56
Nincs állandó társ	11.65
Foglalkozási aktivitás	
Aktív csoport	12.96
Inaktív csoport	17.70
Hány alkalommal volt börtönben?	
Nem volt még börtönben	12.76
Egy alkalommal	13.73
Két alkalommal	20.42
Három vagy több alkalommal	11.62

A szülők iskolai végzettsége szerinti csoportokra jellemző átlag a családon kívüli támogatás alskála esetében is eltér. A családon belüli támogatás skálát a szülők iskolázottsága mellett további jellemzők is szignifikánsan differenciálják. Nyilván nem meglepő, hogy az állandó társsal, illetve gyermekkel rendelkezők körében magasabb a nehéz élethelyzetben a családon belüli támogatás lehetőségének megnevezése.

20. táblázat

Caldwell-féle társas támogatást mérő leltár- családon kívüli támogatás skála
– szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Szülők iskolai végzettsége	
Magasan iskolázott csoport	7.13
Alacsonyan iskolázott csoport	5.12

21. táblázat

Caldwell-féle társas támogatást mérő leltár- családon belüli támogatás skála
– szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Szülők iskolai végzettsége	
Magasan iskolázott csoport	7.87
Alacsonyan iskolázott csoport	8.27
Családi állapot*	
Van állandó társ	9.43
Nincs állandó társ	5.75
Van-e gyermeke	
Van gyermeke	8.86
Nincs gyermeke	6.26

IX. STAI-T - Spielberg-féle Állapot – és vonásszorongás kérdőív

A kutatás során a Spielberg-féle Állapot-és Vonzásszorongás Kérdőív (Spielberg, 1983) magyar változatának (Sípos és mtsai, 1994) 20 tételével, négyfokozatú skálán mértük a szorongás általános mértékét.

A skála pontértékei alapján képzett csoportok megoszlása alapján a nyíregyházi börtönlakók több mint felénél (55 százalék) valószínűsíthető pszichiátriai zavar. Valószínűleg kizárható ennek előfordulása a minta 29 százalékánál, míg az átmeneti enyhe tünetekkel jellemezhetők aránya 17 százalék.

A skála teljes mintára vonatkozó átlagpontját a Williams Életképességek- program résztvevőivel készített adatfelvétel (Stauder, 2008) eredményével vethettük össze. Az eredmények szerint a nyíregyházi börtönlakókra kismértékben, de inkább jellemző a szorongás (51.99 átlagpont) , mint a program résztvevőire (48.9 átlagpont).

22. táblázat

STAI-T - Spielberg-féle Állapot - és vonásszorongás kérdőív

(N= 133, 47. kérdés, nincs átkódolva, 1,6,7,10,13,16 és 19 tételek fordítottak)

Pszichiátriai zavar nem valószínű (26-47)	29
Átmeneti enyhe tünetek (48-52)	17
Pszichiátriai zavar valószínűsíthető (53-72)	55
Cronbach-alfa	0.821
A skála átlaga	51.99

A szorongás általános szintje alapján kialakított, a pszichiátriai zavar valószínűsége szerint képzett csoportok aránya a korábbi skáláknál is (többnyire) szignifikánsnak bizonyult szocio-kulturális háttérváltozók esetében tért el statisztikai szempontból is releváns (szignifikáns) módon. Az alacsony iskolai végzettségű, kevésbé képzett szülők gyermekei, a kevésbé kvalifikált foglalkozási és a magas létszámú háztartásokban élők csoportjában szignifikánsan nagyobb arányban vannak jelen olyanok, akiknél valószínűsíthető a pszichiátriai zavar. Korábban nem fordult elő szignifikáns tényezőként, de a szorongás esetén a lakóhely is differenciál: a községekben csupán 20 százalék, a kisvárosokban 27 százalék, míg a nagyvárosokban 44 százalék azok aránya, akiknél nem valószínű valamilyen pszichiátriai zavar.

23. táblázat

STAI-T - Spielberg-féle Állapot - és vonásszorongás kérdőív - iskolai végzettség

(sor-százalék, $p \leq 0.05$)

	Pszichiátriai zavar nem valószínű	Átmeneti enyhe tünetek	Pszichiátriai zavar valószínűsíthető
Legfeljebb szakmunkásképző	24	19	57
Legalább érettségi	45	10	45

24. táblázat

STAI-T - Spielberg-féle Állapot - és vonásszorongás kérdőív - szülők iskolai végzettsége

(sor-százalék, $p \leq 0.001$)

	Pszichiátriai zavar nem valószínű	Átmeneti enyhe tünetek	Pszichiátriai zavar valószínűsíthető
Magasan iskolázott csoport	53	7	39
Alacsonyan iskolázott csoport	17	21	62

25. táblázat

STAI-T - Spielberg-féle Állapot - és vonásszorongás kérdőív - háztartás nagysága
(sor-százalék, $p \leq 0.001$)

	Pszichiátriai zavar nem valószínű	Átmeneti enyhe tünetek	Pszichiátriai zavar valószínűsíthető
1-3 fős	39	10	51
4-6 fős	19	25	56
7-19 fős	31	0	69

26. táblázat

STAI-T - Spielberg-féle Állapot - és vonásszorongás kérdőív- lakóhely
(sor-százalék, $p \leq 0.001$)

	Pszichiátriai zavar nem valószínű	Átmeneti enyhe tünetek	Pszichiátriai zavar valószínűsíthető
Nagyváros	44	15	41
Kisváros	27	11	62
Község	20	28	52

27. táblázat

STAI-T - Spielberg-féle Állapot - és vonásszorongás kérdőív - foglalkozás
(sor-százalék, $p \leq 0.001$)

	Pszichiátriai zavar nem valószínű	Átmeneti enyhe tünetek	Pszichiátriai zavar valószínűsíthető
Segédmunkás	10	19	71
Betanított munkás	24	35	41
Szakmunkás	24	10	66
Egyéb	54	10	36

X. Hospital Anxiety and Depression Scale egyik szorongásmérő tétele

A Hospital Anxiety and Depression Scale (Zigmond–Snaith, 1983) egyik szorongásmérő tételének 10 iteme viszonylag magas belső konzisztenciával (0.773) jellemezhető skálaként használtuk a nyíregyházi börtönlakók felmérése során.

28. táblázat

Hospital Anxiety and Depression Scale egyik szorongásmérő tétele
(N= 150, 43. kérdés, átkódolva: 1-0, 2-1, 3-2 ; 4-3, 5-4)

Átlag	24.5
Szórás	7.61
Cronbach- alfa	0.773

A szocio-kulturális és „börtönlét” háttérváltozók közül két változó kategóriái között tért el szignifikánsan a skála átlaga. A minta átlagánál hosszabb időt börtönben volt (26.96 átlagpont) és a gyermekkel rendelkezők (24.90 átlagpont) csoportját szignifikánsan jobban jellemzi a skála által mért szorongás, mint az átlagosnál rövidebb időt börtönben töltők (23.48 átlagpont) és a gyermektelenek (22.31 átlagpont).

29. táblázat

Hospital Anxiety and Depression Scale egyik szorongásmérő tétele
– szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Mennyi időt töltött eddig börtönben	
Átlag alatti csoport	23.48
Átlag feletti csoport	26.96
Van-e gyermeke	
Van gyermeke	24.90
Nincs gyermeke	22.31

XI. Boldogság – skála

Hasonlóan a Hungarostudy 2006 követéses vizsgálatához (Kopp–Skrabiski, 2008), a nyíregyházi börtönlakók kérdőívében is szerepelt az a kérdés, hogy általában mennyire érzik boldognak magukat a válaszadók. Azt tekintettük „boldognak”, akik öt pontnál magasabb értéket adott az 1-től 10-ig terjedő skálán. A Hungarostudy 2006 vizsgálat során N= 4510 fő válaszolt a kérdésre, közülük 72 százalék tekinthető boldognak (a férfiak esetében 75 százalék). A szubjektív boldogság lényegesen kisebb arányú a börtönben, mivel a nyíregyházi börtönlakók 9 százaléka nem válaszolt, így az N= 189 válaszadó csupán 46 százaléka mondta magát boldognak.

30. táblázat

Egészében véve mennyire tartja boldognak saját magát?
(N= 207, százalékban)

1: teljesen boldogtalan	17
2	6
3	8
4	5
5	13
6	8
7	6
8	4
9	7
10: teljesen boldog	17
válaszhiány	9
A skála átlaga	5.40

Az eddig elemzett skálákhoz viszonyítva jóval több (összesen hét) olyan szocio-kulturális és „börtönlét” háttérváltozó volt, amelyek kategóriái között szignifikánsan eltért a boldogság-skála átlaga. Az eredmények azt mutatják, hogy a szülői és a saját iskolázottság, a folyamatos társ léte, valamint a kvalifikált foglalkozás nagyobb boldogsággal jár együtt. A boldogság megítélését a „börtönlét” több jellemzője is szignifikánsan differenciálja: inkább jellemzi a boldogság azokat, akiknek korábban nem volt börtönbüntetése, illetve a jogerős vagy előzetes büntetésükből az átlagosnál kevesebb időt letöltő börtönlakókat.

31. táblázat

Egészében véve mennyire tartja boldognak saját magát?

– szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Szülők iskolai végzettsége	
Magasan iskolázott csoport	6.32
Alacsonyan iskolázott csoport	5.06
Iskolai végzettség	
Legfeljebb szakmunkásképzőt végzett	5.27
Legalább érettségizett	6.30
Családi állapot	
Van állandó társ	5.71
Nincs állandó társ	4.90
Jogerősen mennyit töltött le a büntetéséből	
Átlag alatti csoport	6.34
Átlag feletti csoport	4.91

Előzetes letartóztatásban mennyi időt töltött	
Átlag alatti csoport	6.00
Átlag feletti csoport	4.62
Foglalkozás*	
Segédmunkás	4.81
Betanított munkás	5.65
Szakmunkás	4.48
Egyéb	6.63
Hány alkalommal volt börtönben?	
Nem volt még börtönben	4.76
Egy alkalommal	6.24
Két alkalommal	6.09
Három vagy több alkalommal	4.63

XII. Élettel való elégedettség – skála

A boldogsághoz hasonló módon operacionalizált élettel való elégedettség skála eredményei azt mutatják, hogy a kérdésre válaszoló (N=191 fő) nyíregyházi börtönlakók 48.7 százaléka elégedett az életével (öt pontnál magasabb értéket adott az 1-10 fokozatú skálán). A minta egészét jellemző skálaátlag (5.45 átlagpont) lényegesen alacsonyabb a Williams-program (Stauder, 2008) résztvevői (N=91 fő) körében mért átlagponthoz (6.7) viszonyítva.

32. táblázat

Egészében véve mennyire elégedett az életével most?

(N= 207, százalékban)

1: teljesen elégedetlen	17
2	3
3	8
4	4
5	16
6	8
7	13
8	6
9	4
10: teljesen elégedett	15
válaszhiány	8
A skála átlaga	5.46

Az élettel való elégedettség szignifikánsan magasabb a kvalifikált foglalkozású és az átlagosnál rövidebb ideje előzetes letartóztatásban lévő börtönlakók körében. Az alkalmak számával mért börtönlét (Hány alkalommal volt börtönben?) és az élettel való általános elégedettség közötti szignifikáns kapcsolat nem lineáris, mivel a korábban nem, illetve a három vagy több alkalommal már börtönben voltak körében alacsonyabb az élettel való elégedettség skála, viszonyítva a korábban egy, illetve két alkalommal börtönben volt csoporthoz.

33. táblázat

Egészében véve mennyire elégedett az életével most?

– szignifikáns eltérések ($p \leq 0.005$) (átlag)

Előzetes letartóztatásban mennyi időt töltött	
Átlag alatti csoport	6.46
Átlag feletti csoport	4.62
Foglalkozás*	
Segédmunkás	5.29
Betanított munkás	5.83
Szakmunkás	4.84
Egyéb	6.08
Hány alkalommal volt börtönben?	
Nem volt még börtönben	4.76
Egy alkalommal	6.24
Két alkalommal	6.09
Három vagy több alkalommal	4.63

Hivatkozott irodalom

- ÁDÁM SZ., GYÖRFFY ZS., LÁSZLÓ K. (2008): A családi és munkahelyi szerepek közötti konfliktusok és a pszichés jól-lét mutatók kapcsolata. In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 260- 265.
- BALOG PIROSKA (2008): A házastársi /élettársi kapcsolat szerepe az esélyteremtésben In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 240 – 249.
- BECH, P., STAEHR-JOHANSEN, K., GUDEX, C. (1996): The WHO (Ten) Well-Being Index: validation in diabetes. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65: 183–190.
- BECK AT, BECK RW. (1972): Shortened version of BDI. *Postgrad Med* 1972; 52:81-5.
- BECK, A. T.; WARD, C. H.; MENDELSON, M.; MOCK, J., & ERBAUGH, J. (1961): An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry* 4, 561-571.
- CALDWELL R. A., PEARSON J.L., CHIN R.J. (1987): Stress moderating effects: social support in the context of gender and locus of control. *Personality and Social Psychology Bulletin* 1987;13(1):5-17.
- COHEN, S., KAMARCK, T., MERMELSTEIN, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behaviour*, 24, 385-396.
- DECI E. L., RYAN R. M. (1985): *Intrinsic Motivation and Self-determination in Human Behavior*. Plenum, New York.
- DECI E. L., RYAN R. M. (2000): The 'What' and 'Why' of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behaviour . *Psychological Inquiry*, 11:227.
- DEVINS G.M., DION R., PELLETIER L.G., SHAPIRO C.M., ABBEY S.E., RAIZ L. ET AL. (2001). The structure of lifestyle disruptions in chronic disease: A confirmatory factor analysis of the illness intrusiveness ratings scale. *Med Care* 2001; 39:1097-1104.
- DEVINS G.M., EDWORTHY S.M., SELAND T.P., KLEIN G.M., PAUL L.C., MANDIN H. (1993): Differences in illness intrusiveness across rheumatoid arthritis, end-stage renal disease, and multiple sclerosis. *J Nerv Ment Dis* 1993; 181:377-381.
- KASSER, T., RYAN, R. M. (1996): Further examining the American dream: differential correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22: 280–287.
- KOPP M, SKRABSKI Á, SZEDMÁK S. (1995): Socioeconomic factors, severity of depressive symptomatology, and sickness absence rate in the Hungarian population. *J Psychosom Res* 1995; 39:1019-29.
- KOPP M.–KOVÁCS M.E. (szerk.) 2006. A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- KOPP M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- KOPP M., SKRABISKI Á. (2008): Kik boldogok a mai magyar társadalomban? In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 73-79.

- KOPP M., SKRABSKI Á., SZÉKELY A. (2006): Az életminőség nemi, életkor szerinti és területi jellemzői a magyar népesség körében a Hungarostudy 2002 vizsgálat alapján. In: Kopp M.–Kovács M.E. (szerk.) 2006. A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Semmelweis Kiadó, Budapest. 84-105.
- KOPP MÁRIA, SZÉKELY ANDRÁS, SKRABSKI ÁRPÁD (2008): Mi magyarázhatja a magyar férfiak idő előtti egészségromlását és halálozási arányait? In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 212- 220.
- KOPP, M.S. SKRABSKI Á., SZEDMÁK S. (1995): Socioeconomic factors, severity of depressive symptomatology and sickness absence rate in the Hungarian population. J. Psychosom. Res. 39. 8, 1019-1029.
- KROENKE, K; SPITZER, R. L.; WILLIAMS, J. B. W. (2002): The PHQ-15: validity of a new measure for evaluating the severity of somatic symptoms. Psychosomatic Medicine, 68, 258–266.
- LÁSZLÓ K., ÁDÁM SZ. (2008): Munkahelyi stresszkezelő programok bevezetéséről. In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 298 – 304.
- MARTOS T. (2008): Életcélok és esélyteremtés. In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 47-58.
- MARTOS T., SZABÓ G., RÓZSA S. (2006): Az Aspirációs Index rövidített változatának pszichometriai jellemzői hazai mintán. Mentálhigiéné és Pszichoszomatika 7(3), 171-192.
- NOVAK M., MAH K., MOLNAR M. ZS., AMBRUS CS., CSEPANYI G., KOVACS A., VAMOS E., ZAMBO M., ZOLLER R., MUCSI I., DEVINS G.M. (2005): Factor structure and reliability of the Hungarian version of the Illness Intrusiveness Rating Scale: invariance across North American and Hungarian dialysis patients. J Psychosom Res. 2005;58(1):103-10
- RAHE, R. H., TOLLES, R. L. (2002). The Brief Stress and Coping Inventory: A Useful Stress Management Instrument. International Journal of Stress Management, 9(2), 61–70.
- RÓZSA, S., KŐ, N., CSOBOTH, CS., PUREBL, GY., BEÖTHY-MOLNÁR, A., RÉTHELYI, J., SKRABSKI Á., SZÁDÓCZKY, E., KOPP, M. (2004). Stressz, megküzdés és életesemények: A Rahe-féle stressz és megküzdés kérdőívvel szerzett hazai eredmények ismertetése. Mentálhigiéné és Pszichoszomatika, 6 (4): 275-294.
- RÓZSA, S.; SZÁDÓCZKY, E.; FÜREDI, J. (2001): A Beck Depresszió Kérdőív rövidített változatának jellemzői a hazai mintán. Psychiatria Hungarica, 16(4), 379-397.
- SALAVECZ GY., NECULAI K., RÓZSA S., KOPP M. (2006): Az Erőfeszítés-Jutalom Egyensúlytalanság Kérdőív magyar változatának megbízhatósága és érvényessége. Mentálhigiéné és Pszichoszomatika 7 (3) 231-246.
- SIEGRIST J, STARKE D, CHANDOLA T, ET AL. (2004) The measurement of effort-reward imbalance at work. European Comparison. Spec Iss Soc Sci Med. 2004;58:1483-1499.
- SIPOS K., SIPOS M., SPIELBERGER C.D. (1994): A State Trait Anxiety Inventory (STAI) magyar változata. In: Mérei F., Szakács F. (szerk.) Pszichodiagnosztikai vademecum I/2. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 123-148.

- SKRABISKI Á., KOPP M., RÓZSA S., RÉTHELYI J. (2006): A koherencia, az élet értelme, mint az életminőség fontos dimenziója. In: Kopp M. – Kovács M.E. (szerk.) 2006. A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Semmelweis Kiadó, Budapest. 146-155.
- SPIELBERGER C.D. (1983): Manual for the State-Trait Anxiety Inventory (STAI). Consulting Psychologists Press, PaloAlto, CA.
- STAUDER A. (2008): Közösségi alapú magatartásorvosolási programok. Az esélyerősítés hatékony módszerei. In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 105 -113.
- STAUDER A.; KONKOLY THEGE B. (2006): Az Észlelt Stressz Kérdőív (PSS) magyar verziójának jellemzői. Metálhigiéné és Pszichoszomatika, 7(3), 203-216.
- SUSÁNSZKY É., SZÁNTÓ Zs., STAUDER A. (2008): Munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetű fiatalok életminősége. In: Kopp M. (szerk.) 2008: Magyar lelkiállapot 2008 Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Semmelweis Kiadó, Budapest. 206-211.
- SUSÁNSZKY É.; KONKOLY THEGE B.; STAUDER A.; KOPP M. (2006): A WHO Jól-lét Kérdőív rövidített (WBI-5) magyar változatának validálása a Hungarostudy2002 országos lakossági egészségfelmérés alapján. Metálhigiéné és Pszichoszomatika 7(3), 247-256.
- ZIGMOND, A. S., SNAITH, R. P. (1983). The Hospital Anxiety and Depression Scale. Acta Psychiatrica Scandinavica, 67, 361-370.

Függelék

A háttérváltozók kialakításának – a tartalmi szempontok mellett – elsődleges szempontja az volt, hogy a változók kategóriáinak lehetőleg megfelelő elemszáma legyen. Minden esetben csak a valós (azaz ténylegesen jelölt) válaszokat vettük figyelembe, a megoszlások minden esetben a teljes mintára (N=207 fő) vonatkoznak.

Szocio-kulturális háttérváltozók

1. táblázat

Életkor (százalékban)

18-24 évesek	27
25-34 évesek	35
35-55 évesek	35

2. táblázat

Iskolai végzettség (százalékban)

Legfeljebb szakmunkásképzőt végzett	75
Legalább érettségizett	18

3. táblázat

Szülők iskolai végzettsége⁸⁶ (százalékban)

Alacsonyan iskolázott csoport	25
Magasan iskolázott csoport	71

4. táblázat

Családi állapot alapján képzett csoportok (százalékban)

Van állandó társ (házas és együtt él, élettárs)	61
Nincs állandó társ (házas, de nem él együtt, nőtlen/hajadon, özvegy, elvált)	31

5. táblázat

Van-e gyermeke? (százalékban)

Van gyermeke	67
Nincs gyermeke	22

6. táblázat

A háztartás létszáma (százalékban)

1-3 fő	39
4-6 fő	42
7-19 fő	14

86 A szülők iskolai végzettségére vonatkozó két változó bevonásával elvégzett quick-klaszteranalízis eredménye: Alacsonyan iskolázott csoport: APA : kevesebb, mint nyolc általános: 23 százalék, 8 általános: 55 százalék; szakmunkásképző: 16 százalék, szakközépiskolai érettségi: 4 százalék; gimnáziumi érettségi: 0 százalék; főiskola vagy egyetemi diploma: 0 százalék. ANYA : kevesebb, mint nyolc általános: 25 százalék, 8 általános: 61 százalék; szakmunkásképző: 11 százalék, szakközépiskolai érettségi: 2 százalék; gimnáziumi érettségi: 1 százalék; főiskola vagy egyetemi diploma: 0 százalék. Magasan iskolázott csoport: APA : kevesebb, mint nyolc általános: 0 százalék, 8 általános: 4 százalék; szakmunkásképző: 18 százalék, szakközépiskolai érettségi: 28 százalék; gimnáziumi érettségi: 29 százalék; főiskola vagy egyetemi diploma: 20 százalék. ANYA: kevesebb, mint nyolc általános: 0 százalék, 8 általános: 8 százalék; szakmunkásképző: 14 százalék, szakközépiskolai érettségi: 20 százalék; gimnáziumi érettségi: 35 százalék; főiskola vagy egyetemi diploma: 21 százalék.

7. táblázat

A lakóhely településtípusa (fogvatartás előtt) (százalékban)

Nagyváros (főváros, megyeszékhely)	18
Kisváros (város)	42
Község	37

8. táblázat

Munkaerőpiaci aktivitás⁸⁷ (százalékban)

Aktív	75
Inaktív	21

9. táblázat

A foglalkozás jellege⁸⁸ (százalékban)

Segédmunkás	38
Betanított munkás	12
Szakmunkás	13
Egyéb	24

„Börtönlét” háttérváltozók

10. táblázat

Hány alkalommal volt börtönben? (százalékban)

Még nem volt	23
Egy alkalommal	25
Két alkalommal	16
Három vagy több alkalommal	21

87 Aktív csoportba soroltuk: közalkalmazott, alkalmazott, vállalkozó, alkalmi munkás, munkanélküli. Inaktív csoportba soroltuk: nyugdíjas, rokkantnyugdíjas, tanuló, háztartásbeli, egyéb.

88 A segédmunkás kategóriához soroltuk azokat, akik a kérdőívben a „nincs foglalkozása” választ adták. Az egyéb kategóriába sorolt eredeti kategóriák: nem diplomás vezető, szakalkalmazott, ügyviteli dolgozó, diplomás vezető, egyéb.

11. táblázat

Eddig összesen mennyi időt töltött börtönben? (százalékban)

Átlag alatti csoport	53
Átlag feletti csoport	23
Átlag (hónapban)	49.65

12. táblázat

Ha jogerős szabadságvesztés büntetését tölti: mennyi időt töltött már le a büntetéséből? (százalékban)

Átlag alatti csoport	31
Átlag feletti csoport	17
Átlag (hónapban)	15.50

13. táblázat

Ha jogerős szabadságvesztés büntetését tölti: mennyi időt van még hátra a szabadulásáig? (százalékban)

Átlag alatti csoport	31
Átlag feletti csoport	10
Átlag (hónapban)	14.01

14. táblázat

Ha előzetes letartóztatásban van: mennyi ideje van előzetes letartóztatásban? (százalékban)

Átlag alatti csoport	20
Átlag feletti csoport	21
Átlag (hónapban)	5.46

15. táblázat

Ha előzetes letartóztatásban van: milyen ítéletre számít? (százalékban)

Átlag alatti csoport	31
Átlag feletti csoport	17
Átlag (hónapban)	25.03

Testi fogyatékossgal élő emberek a gyermek és a felnőtt lét határain – permanens posztadoleszcencia?

Bevezetés

A fogyatékossgal élő emberek kisebbségben vannak Magyarországon, de számuk mégsem elhanyagolható. A 2001-es népszámlálás adatai szerint közel 600 ezer ember az élet számos területén hátrányban van a többségi társadalommal szemben. Napjainkban gyakran felmerül az integráció problémája minden kisebbségi csoport esetén, azonban leginkább az intézményi szinten maradva folyik a diskurzus. Amíg a fogyatékossgal élő ember eljut egy intézmény kötelékébe – adott esetben egy iskolába – addigra a családi szocializáció során már kialakul magáról egy sajátos kép, amit egy intézményi nevelés már nehezen tud felülmúlni. Az a hozzáállás, amely alapján elvárják gyermekkorában a fogyatékossgal élő személytől, hogy hogyan viselkedjen, melyek legyenek az értékei, és hogyan lássa önmagát, már eleve behatárolja, hogy szegregált, vagy integrált oktatás keretei közé kerül. Ezért fontos, hogy a szülők olyan nevelési stratégiát alkalmazzanak, amely nem a másoktól való elzárást, az önállótlanyságot, „a sérült vagyok” tudatát erősíti, hanem egy önmagát reálisan szemlélő, független felnőtt személyiség kialakítását segíti elő. Mindenképpen fontos, hogy rátaláljunk arra a szülői hozzáállásra, amely elősegíti a többségi társadalomba való integrációt. Ahhoz pedig, hogy képet kapjunk a fogyatékossgal élő emberek szerepének jellemzőiről egy ehhez lényeges pontjaiban hasonlóságot mutató szerep, mégpedig a posztadoleszcencia szerep felvázolt dimenziói segíthetnek.

A célcsoport

A tanulmányban a testi fogyatékossgal élőkkel foglalkozunk, mivel körükben lényegesen kevésbé indokolt egyfajta sajátos gyermeki létben, vagy inkább posztadoleszcencia létben maradás, mint az értelmi fogyatékosagnál. (Bár a többségi társadalom ebben az esetben is gyakran téves sztereotípiák alapján ítéli meg döntési képességeiket). A testi fogyatékossgal élők többsége képes lenne önálló döntések meghozatalára és önálló életvitelre, mégis korlátok között élnek.

A kutatás fontos eleme annak felderítése, hogy a testi fogyatékossgal élő emberek életében megjelenő korlátozottság mennyiben hozható párhuzamba a posztadoleszcencia fiatalok bizonyos csoportjának jellemzőivel. A fogyatékkal élők élethelyzete inkább a peremhelyzetben lévő posztadoleszcensek helyzetével mutat-

hat hasonlóságot, az élményeket középpontba helyező yuppie fiatalok természetesen nem tartoznak ebbe a körbe.

Kutatásunk csak a gyermekkoruk óta fogyatékosággal élő emberekre terjed ki, mivel a családi szocializáció csak ebben az esetben elemezhető, és a stabilizálódott gyerek-szerep/posztadoleszcens szerep csak ebben a kontextusban értelmezhető. Annak érdekében, hogy a posztadoleszcens szerep állandósulását is ki lehessen mutatni, mindenképpen olyanokra kell koncentrálni, akik (elviekben) életkoruk szerint már túllépték ezt az életszakaszt – ezért a 30-59 évek közötti fogyatékosággal élő emberekre összpontosítunk. Ez a határvonal talán kissé önkényesnek tűnik, azonban a 30. életév kijelölésével a posztadoleszcencia legtágabb meghatározását veszem alapul, míg 60 év felett már időskorról beszélünk. Idősebb korban az ember önállósága újra visszaeshet, egyre kiszolgáltatottabb lehet – s ezek torzíthatják az eredményeket.

A módszer

Mivel nagyon kevés empirikus előzménye van a választott témának, kutatásunk alapvetően felderítő jellegű, azonban néhány hipotézis igazolására is vállalkoztunk. Egyrészt a fogyatékos és a posztadoleszcens szerep közötti kapcsolatot, másrészt az adott szerephez vezető szülői stratégiát próbáljuk igazolni.

A kutatás felderítő jellegének és problémájának megfelelő félig-strukturált interjú egy bizonyos szempontból irányított mégis szabad beszélgetést tesz lehetővé. Ha a módszer legfőbb erősségét kellene meghatározni, azt mondhatjuk, hogy képes megragadni az alanyok nézeteinek sokszínűségét és egy rendkívül összetett emberi világot tárhat fel (Kvale 2005).

A kutatás során a fogyatékosággal élő személyekkel és közeli családtagokkal (legtöbb esetben szülőkkel) készítettünk interjút. Az előbbi valójában egy életútinterjú volt, amely fokozottan kitér a fogyatékosággal élő személy gyermekkorára, döntési helyzeteire, az önállóság aspektusaira, a másság megjelenésére. A családtagokkal készített interjú leginkább a fogyatékosággal élő személyre koncentrált.

Hipotézisek

1. POSZTADOLESZCENS SZEREP

1.1. hipotézis. A fogyatékosággal élő emberek életében egyik meghatározó életstratégia lehet a felnőtt élet problémái előtt való bizonyos fokú elmenekülés, amely egyfajta posztadoleszcens szerepben ragadható meg.

1.2. hipotézis. A fogyatékosággal élő emberekben kialakult szerep egy változata szoros párhuzamba hozható a posztadoleszcencia jelenségével, amely az ő esetükben egyfajta permanens állapotban ragadható meg.

1.3. hipotézis. A fogyatékos szerep ezen belül a marginális helyzetű posztadoleszcens szereppel mutathat hasonlóságot.

2. SZÜLŐI STRATÉGIÁK

2.1. hipotézis. Az elrejtést feltételezett szülői stratégiának véljük. Ha ez a rejtegetés magára a fogyatékossgal élő személyre vonatkozik, a védőburok egy sajátos posztadoleszcens-szerepet eredményezhet. Az elrejtés megvalósulhat a fogyatékossg leplezésében is, az ellene daccal küzdő személyiségtípust kialakítva.

2.2. hipotézis. A realitások talaján álló, de fogyatékossgot nem középpontba állító és az önállóságnak a lehető legnagyobb teret adó szülői stratégia alapján megvalósulhat a fogyatékossgal élő személy társadalmi integrációja.

Konceptualizálás

A fogyatékossg definiálása során olyan társadalmi modellre támaszkodhatunk, amely szerint a fogyatékossg olyan társadalmilag létrejött és értelmezett testi és értelmi állapot, amely biológiai terminusokban is leírható tényekben gyökerezik (Bánfalvy 2000).

Az 1997-es WHO terminológia jelentős áttörést jelentett, mivel a fogyatékossg értelmezésében az egészségi állapot mellé beemelte a társadalmi dimenziót is. Kiindulópontnak tekinti az egészségi állapotot, azonban ez olyan következményeket generál, ami korlátozza az egyén társadalmi aktivitását és ezen keresztül a társadalomban való részvételét. Ily módon az egyéni mellett megjelenik a környezeti elem is, mint háttértényező. A fogyatékossg nem csak a fogyatékos személy által átélt, belső tapasztalatból származik, hanem a társadalom irányából is létezik egy külső korlátozottság. Mindez a megfogalmazás azért is úttörő, mert ezzel egyértelművé tesszük, hogy a fogyatékossg egyben a társadalom felelőssége is: *„...gyakran nem is az állapot, hanem a közeg tesz fogyatékossgá.”* (Kálmán-Könczei, 2002: 85).

A szerep kontra identitás

Értelmezésünk szerint a szerep olyan magatartási és viselkedési mintákat jelent, amelyeket a társadalom elvár az egyéntől egy adott élethelyzetben. A fogyatékossgal élő emberek *szerepfelfogását* vizsgálva érdemes figyelembe venni Talcott Parsons beteg-szerepről alkotott gondolatait. Véleménye szerint a betegség hatására zavar támadhat az emberi lény teljességének normális működésében, ez nemcsak biológiai állapotát befolyásolja, hanem az egyén társadalmi lényként való alkalmazkodásában is megnyilvánulhat. A beteg-szerep egy fontos aspektusának tekinti a normális társadalmi szereppel együtt járó kötelezettségek alóli mentességet, amely természetesen összefüggésben van a betegség típusával és súlyosságával. Másik fontos tényező az a meghatározás, mely szerint a beteg személytől nem várható el, hogy egy elhatározás következtében meggyógyuljon, hanem mindenképpen gondozásra szorul ennek érdekében. A harmadik fontos elem a gyógyulás akarásának kötelezettsége. A beteg kötelezettsége – állapotától függően – hozzáértő szakmai segítség igénybevétele a gyógyulása érdekében (Parsons 1951).

A fogyatékos-szerepet nem lehet az előző felfogással, de bizonyos elemek átvehetőek, mivel maga a fogyatékossg ténye olyan szerepet generálhat, amely felmenti az egyént bizonyos kötelezettségek, a felnőtt élet problémái alól. Ide kapcsolódik az az aspektus is, hogy a fogyatékos egyén gondozásra szorul. Mindezekből az következhet, hogy nem érzik képesnek őket önálló döntésekre, életük önálló irányítására.

A szerep fogalmával több jelentős társadalomtudományi elméletalkotó foglalkozott, különböző megközelítések alapján. G. H. Mead a szociálpszichológia vizsgálati irányát is meghatározva azt feltételezte, hogy a vizsgálódásoknak az emberek szociális szituációkban történő kölcsönös, egymás felé irányuló, egymáshoz viszonyított cselekvéséből, az úgynevezett interakcióból kell kiindulniuk. Úgy vélte, hogy a szociális cselekvés úgy folyhat le szabályosan, ha a cselekvést végrehajtó személy bele tudja képzelni magát a másik ember szerepébe, aki felé a cselekvés irányul. Egy adott szituáció szabályszerű viselkedéskomplexusai, amelyek egy személy motivációi köré épülnek, sajátos célokat követnek és kollektív normák és elvárások által meghatározottak, szerepeknek tekinthetőek. A fogyatékossggal élő emberekre alkalmazva ezt a megközelítést, meghatározó tényezőként lép fel a más emberekkel való interakciók során leszűrt elvárások az egyén cselekedeteire (Mead 1973).

Néhány felfogás szerint a fogyatékossggal élő személyekre hagyományos sztereotípiákkal tekinthetnek. Az egyik ilyen rögzült felfogás, hogy a fogyatékossggal élő személyek kevés dolgot képesek maguktól elérni, nem képesek az önállóságra. Ebből ered a velük szemben megnyilvánuló bánásmód, hogy a kívülállók alulértékelik képességeiket, és nem kapnak olyan esélyt, mint mások. Gyakran megjelenik velük szemben az infantilizálás és a leereszkedés. A fogyatékossggal élő emberekkel szemben kialakult szerepelvárások, összetett hatások függvénye (Glautier 2004).

Tanulmányunkban az identitást egyfajta szubjektív beállítódásként értelmezzük, nagy hangsúlyt helyezve arra, hogy az egyén hogyan értelmezi önmagát, illetve hogyan azonosul egy adott élethelyzettel.

Az *identitás* és az *identifikációs* aspektus pedig, az egyén életstílusában legalább olyan fontos meghatározó lehet, mint az objektív tényezők. Ahogy az egyén értelmezi magát és fogyatékossgát, még akár nagyobb hatással lehet az életben való boldogulására, mint az, hogy reálisan nézve milyen súlyos a fogyatékossga. Összekapcsolja a fogyatékossggal élő egyéneket, hogy mindegyiküknek van egy fogyatékos identitása, tehát a „fogyatékos vagyok” tudat valamilyen szinten él bennük (Bánfalvy 2000).

A fogyatékossggal élő személyek társadalmi helyzetét a minősítés elmélet alapján, az úgynevezett fogyatékosítás is alakíthatja. Mindez azt takarja, hogy az egyén helyzetét az objektív tényezőktől túlmenően jelentősen meghatározhatja, hogy a társadalmi környezet miként ítéli meg ezeket a tulajdonságokat. Ha valakit fogyatékosnak minősítenek, kialakul egy sajátos hozzáállás, ami magával vonz egy sajátos fogyatékos karriert, amely behatárolja, hogy milyen iskolába járjanak, milyen legyen az önértékelésük, életvitelük. Goffman fontos fogalma a stigma, amely szerinte mindig valamilyen hiányból, fogyatékossgból fakad, és ez nagyban hozzájárul a szociális identitás kialakulásához. A stigmatizált személy pedig, többféleképpen reagálhat helyzetére. Előfordulhat, hogy megpróbálja orvosolni fogyatékossga tárgyi alapjait,

és tűzön-vízen át megpróbálja elrejteni ezt a világ előtt. Vagy például olyan készségek fejlesztésére tesznek erőfeszítést, amelyet elzártnak tekintenek számára. Akár másodlagos hasznot is húzhat az egyén a stigmájából, ami felmenti bizonyos helyzetekben. Egyesekből visszahúzódot vált ki, míg mások ellenséges merészséggel lépnek be különböző kapcsolatokba. Tulajdonképpen a stigmatizált egyének a szocializáció folyamán teszik magukévá az úgynevezett „normálisok” álláspontját és beletanulnak abba, hogy meg vannak bélyegezve. A stigmatizáltak életében különböző mintái lehetnek a morális fejlődésnek. A stigma lehet veleszületett, amikor az előnytelen helyzetük felismertetésének folyamata még az alatt játszódik le, amíg azokat a normákat megtanulják és bensővé teszik. Egy lehetséges másik út, amikor a család védőburokban tartja a stigmatizált személyt, melynek hatására a gyermek önmagát teljesen átlagos embernek érzi. Ez esetben előbb-utóbb bekövetkezik a konfrontáció a szélesebb társadalommal és szembesülni kell a viselt stigmájával. A szocializáció harmadik mintáját azok képezik, akik életük későbbi szakaszában váltak stigmatizálttá, és újra kell értelmezniük szerepüket. Ez azért lényegesen más, mert nekik volt tapasztalatuk a normális és teljes értékű élet terén. A negyedik eset azokra vonatkozik, akik eredetileg idegen közösségben szocializálódtak, és ezután kell a létezés egy másik módját elsajátítaniuk, mégpedig azt, amit a környezetükben lévők az érvényesnek tekintenek.

Azt lehet mondani, hogy a fogyatékkal élőknek egy olyan stigmát kell magukon hordozniuk, amelynek megfelelően egy rögzült sztereotípiá szerinti viselkedést várnak el tőlük. Tulajdonképpen Goffman arra próbál választ kapni, hogy a fogyatékkal élő egyén hogyan identifikálódik a fogyatékos tényéből fakadó minősítéssel (Goffman 1981).

Ha az identitás fogalmáról beszélünk – Goffman mellett – nem szabad figyelmen kívül hagynunk más szerzők megközelítését sem, mivel az identitás több diszciplína tárgya. Castells úgy határozza meg az identitást, mint *„a társadalmi szereplők esetében az életcélok felépítésének folyamata valamely kulturális attribútum vagy attribútumok valamely összefüggő halmaza alapján, ami a célok más forrásaival szemben elsőbbséget élvez.”* (Castells 2006: 28.) Ebben a megközelítésben az identitás, mint a cselekedetek egyik fő mozgatórugója jelenik meg és a célok elérésében játszik nagy szerepet. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy az egyének önértelmezése azért nem mellőzhető témánk szempontjából, mert ezek behatárolják ambícióikat, motivációikat életük felépítésének folyamatában (Nagy Zita Éva 2008).

A posztsztrukturalista Derrida is nagyban hozzájárult az identitások létrejöttének megértéséhez. Derrida a jelentések kialakulását állította vizsgálódása középpontjába. Megközelítése szerint a jelentés mind az azonosságot, mind a különbözőséget magában foglalja. Ez nem jelent mást, mint hogy egy fogalom meghatározásához elengedhetetlen az ellentétének definiálása is: az emberek vagy csoportok, valamilyen más, valamilyen ellentétes csoporttal szemben definiálják önmagukat. A fogyatékkal élők esetében itt arra gondolhatunk, hogy az alapján határozzuk meg, hogy ki a „normális”, az „ép”, hogy megjelöljük, hogy ki a „nem normális”, a „sérült”, aki „más, mint a többi”, az átlagtól eltérő.

A szociális identitás vizsgálata során fontos említést tenni Robert K. Merton és Alice S. Rossi által kidolgozott vonatkoztatási-csoport elméletre, amely szerint az em-

berek a számukra jelentős más emberek mércéit tekintik az önértékelésük alapjának. (Merton 2002). Ennek megfelelően a fogyatékossgal élő emberek önértékelésének felépítésében is fontos viszonyítási pont lehet a mindennapjaiban megtapasztalt környezetének helyzete, hozzáállása.

A családi szocializáció hatása a fogyatékossgal élő személy életútjára

Felmerülhet az a kérdés, hogy milyenek lennének a gyermekek, ha felnőttek nélkül nőnének fel. Néhány sajátos eset azt mutatja, hogy ilyen helyzetekben a fejlődés alacsony szintjén maradnának. Az ember egy társas lény, a társadalom keretei között érvényben lévő „játékszabályok”, azaz értékek, normák és magatartásminták nélkül nem lehet érvényesülni. A beilleszkedéshez LÁBJ elengedhetetlen egy hosszú tanulási szakasz, amely különböző csoportok közvetítésével történik.

„Szocializációnak azt a folyamatot nevezzük, melynek során a tehetetlen csecsemő fokozatosan öntudattal bíró és értelmes személyiséggé válik, aki fel találja magát abban a kultúrában, amelybe beleszületett.” (Giddens 1997: 88)

Szocializációs közegnek azokat csoportokat nevezzük, amelyekben a szocializáció alapvető folyamatai végbemennek. Az egyén szocializálódásában a szakirodalom általában négy ágensre utal: a családra, a kortárs csoportokra, az iskolára és a tömegkommunikációs eszközökre. Ezek közül talán a család az, amelynek hatása felülírhatatlan, hiszen ez az első helyszín, ahol az egyén visszajelzéseket kap, szabályokat sajátít el. Az egyes családokat eltérő státusz jellemzi, különböző mintákat nyújtanak a gyermekek számára. Az objektív tényezők behatároltságán túlmenően a különböző társadalmi rétegekbe tartozó családokra jellemző eltérő kulturális jellemzők széles tárházának hatásaival kell számolni a szocializáció folyamatában (Giddens 1997).

A szocializáció kifejezést olyan értelemben is használhatjuk, hogy az egyén a folyamat során sajátítja el a társadalmi szerepeket, amit az élete folyamán be kell töltenie. Bizonyos felfogás szerint a társadalom tagjai különböző státusokat birtokolnak, amelyhez kapcsolódó szerepeknek kell megfelelniük. Ha ez nem valósul meg, komoly konfliktusok forrását képezheti (végső következménye az lehet, hogy elveszíti az egyén az adott státust.) A gyermekkor kiemelten fontos a szocializáció szempontjából, de a folyamat az egész életen át tart (Andorka, 2006).

A modern család szerkezete és funkciója – ennek megfelelően a család szocializációban betöltött szerepe – jelentősen megváltozott, de az egyén társadalmi beilleszkedési folyamatában változatlanul vitathatatlan a család nevelő és mintákat nyújtó szerepe.

Talán a családvilágok megnevezés fejezi ki a legjobban, hogy minden család egy kis külön világ, ahol a tagokra sajátos interakciós sémák, konfliktus-megoldási módok, szabályok és szankciók jellemzőek. Ebben a világban minden tagnak meg van a határozott szerepe, ezzel együtt az ehhez kapcsolódó elvárások, amelyek

alapján egyéni identitások felépítése is zajlik. A családvilágban uralkodó magatartás-minták, normák és értékek elsajátítása a kezdő lépést jelentik a társadalomban való eligazodásban (Somlai 1997).

A fogyatékossgal élő emberek számára a családi szocializáció azért is kiemelten jelentős, mert a fogyatékossgukkal, illetve az ehhez való hozzáállással a család körében szembesülnek először – és ez egy életre meghatározhatja a fogyatékos szerepet. A család közvetíti számukra, hogy milyen szerepe legyen életükben a fogyatékossg tényének és elsősorban meghatározza, hogy mennyire lesznek képesek önálló, felnőtt életet élni. Az egyén születésétől kezdve folyamatosan kap üzeneteket önmagáról, értékekről és helyéről az életben, de ebben a közegben formálódik az is, hogy hogy milyenek látják, milyenek érzékelik őt az emberek. A család szerepének meghatározó szerepét az is indokolja, hogy a fogyatékossgal élő gyermek számára – viszonyítva az átlagos gyermekekhez – a külvilág hatásai gyakran korlátozottabbak vagy ezekkel a hatásokkal lényegesen később kerül kölcsönhatásba (Kálmán–Könczei 2002).

A fogyatékossgal élő gyermek életét nagymértékben befolyásolhatja, hogy a család mennyire vonja be a családot érintő fontos döntésekbe. Ha ebben a részvételben korlátozzák, akkor stabilizálódhat, hogy nem képes teljes értékű felnőtt életet élni.

„Huszonnégy éves vak fiatalember szüleinek az élete a fiú köré szerveződött annak megszületése pillanatától fogva. Az édesanya diplomás munkáját azonnal otthagya, több gyereket nem vállaltak. Naponta kézenfogva kísérte az óvodába, iskolába, majd a felsőfokú oktatás intézménybe is, soha egyetlen percre sem engedve egyedül az utcára, barátokkal, programra sehova. Ha a fiú valahová menni akar, ma is kézen fogja, és készséggel elviszi.” (Kálmán–Könczei 2002: 378)

A példában szereplő fiatalember nem tudja elképzelni, hogy kézfogás nélkül is menjen bárhova, hiszen azt tanították neki, hogy ez a helyes, egyedül nem képes útnak indulni. Ezzel szemben a teljesen önállóan, illetve vakvezető kutyákkal közlekedő látássérült embereknek gyermekkoruktól kezdve nyilván ez a természetes – mivel erre nevelték őket a szülei.

A fogyatékossgal élő gyermek nem egyszerű helyzet a család számára, mivel a gyermek életének normalizálása rengeteg fizikai, érzelmi, anyagi és társadalmi energiát igényel. Annak érdekében, hogy a család képes legyen megőrizni belső egyensúlyát, túl kell lépnie az első megrázkódtatásokon és reálisan kell szembe nézni a felmerülő problémákkal, megtalálva a járható alkalmazkodási stratégiákat. A szülőknek (leginkább az anyáknak) meg kell találniuk egyfajta arányt a gyermek megfelelő ellátása és a gyermeknek kínált és biztosított önállóság között. Könnyen előfordulhat, hogy a sérült ember más alternatívák ismeretének hiányában elfogadja azt, hogy ő továbbra is az édesanyja kisgyermeké marad, akiről gondoskodni kell. A nevelés komoly dilemmái vetődhetnek fel a szülőkben is, mivel a racionálisnak tűnő javaslatok (ne tegyenek különbséget az ép és a sérült gyermek között) ellenére, gyakran nehéz a szabályokat betartatni. Mindennek számos káros következménye lehet: a

fogyatékosággal élő gyermek úgy érezheti, hogy állapota miatt állandóan speciális bánásmódra tarthat igényt, másként fogalmazva kivételezhetnek vele. A sérült gyermekek esetében is nyilvánvalóan a nevelésnek megfelelően fel kell készítenie a jövőre (Kálmán–Könczei 2002).

A posztadoleszcencia általános jellemzői

Mai posztmodern világunkban az ezelőtt a társadalom szinte minden csoportjának életében megnyilvánuló törvényszerűségek, linearitások kezdenek összetorlódni. Mindez nyomon követhető a felnőtté válás terén is, hiszen a gyermek és felnőtt kor közötti határvonal korántsem egyértelmű, hanem egy hosszadalmas, változatos lefutási mintákkal tűzdelt folyamat.

Ehhez kapcsolódva beszélhetünk a fiatalok életében egy átmeneti, bizonytalanságokkal teli életszakasról, amelyet posztadoleszcenciának szoktak nevezni. A fiatalok életútjában egyre hosszabb szerepet kapó időszakot sokféleképpen értelmezik. Egyesek ezt a fiatalkort, mint homogén, önálló életszakasz jeleként értelmezik, míg mások az egyre jobban táguló határvonalat hangsúlyozzák a fiatal és felnőtt kor között. Többek szerint a 21 és 25 év közötti (30 év alatti) fiatal felnőttek – leginkább szociális státuszuk és magatartásuk szerint – még nem tagozódnak be a felnőttek társadalmába. Többen ezt a változatos életszakaszt éppen a további szegmentálódás és differenciálódás jelének tekintik.

A posztadoleszcencia fogalmát Keniston vezette be elsőként a tudományos diskurzusba (idézi Vaskovics 2000: 3). Ebben az értelmezésben a posztadoleszcens életszakasz jellemzői a következők: ezek a fiatalok a felnőtté válás legtöbb pszichológiai kritériumainak megfelelnek, de a szociológiai követelményeket nem teljesítik maradéktalanul, így ezek hiányában nem beszélhetünk társadalmi felnőttiségről. Zinnecker szerint az életnek ebben a periódusában leginkább az anyagi függőség dominál, azonban a szociális, morális, intellektuális, politikai és szexuális területeken már megindul egy önállósodási folyamat (idézi Vaskovics 2000: 4).

Mindenképpen megfigyelhető egy bizonyos szintű inkonzisztencia, mivel a posztadoleszcens fiatalok legfőbb jellemzője, hogy bizonyos szempontból még a fiatalok (akár a gyermekek csoportjához is sorolhatók), azonban már olyan jellemzőkkel is bírnak, amelyek alapján már felnőttnek tekinthetjük őket (Vaskovics 2000).

Marginális helyzetű posztadoleszcensek

A posztadoleszcens korúaknak van egy csoportja, akik nem élvezhetik az egész életen át tartó tanulás szerepét, kevésbé veszik ki a részüket a fogyasztói társadalom nyújtotta élvezetekből és perifériális társadalmi lét jellemzi őket. Véleményünk szerint ez a csoport élethelyzete alapján több szempont szerint is párhuzamba állítható a fogyatékosággal élők csoportjával.

A posztindusztriális társadalom egész rétegeket szorított ki a munkaerő-piacról, mivel nem tudta integrálni a mezőgazdaságban és az iparban feleslegessé vált tömegeket. Az úgynevezett underclass tagjai képtelenek megfelelni a munkaerő-piac egyre magasabb iskolázottságot és más készségeket követelő igényeinek (Somlai 2007).

Ezek a hátrányos helyzetű csoportok az oktatási rendszer alacsonyabb szintjein lemorzsolódnak és nem tudnak piacképes végzettséget szerezni. Ezek a fiatalok nehezen tudnak elszakadni a szülői ház kötelékéből, azonban az erőforrások szűksége miatt a szülők sem képesek segíteni gyermekük helyzetén. Gyakran egyfajta kölcsönös függés alakul ki: a gyermek sem tud továbblépni, de gyakran még a szülőnek is szüksége van a fiatal esetleges és csekély jövedelmére. A posztadoleszcensek ezen csoportja leginkább az anyagi nehézségek miatt nem képes a saját felnőtt létre, életüket egy függő helyzet jellemzi.

A társadalmi felnőttiség

Korábban már utaltunk a teljes értékű felnőtt és a társadalmi felnőttiség terminusokra, de még nem tárgyaltuk ezek kritériumait. A feltételek nem egyértelműek, nincs egy határozott lépcsőfok, amittől kezdve már felnőttiségről beszélhetünk, mivel a posztadoleszcencia jelensége által egy fokozatos önállósodás felé mutató és átmeneti állapotot takar (Vaskovics 2000).

Röviden azt mondhatjuk, hogy vannak különböző kritériumok, amelyek közül egyesek megvalósulnak, míg mások nem. Különböző konstellációk alakulhatnak ki és rendkívül különböző időpontokban alakulnak ki a felnőtt lét jellemzői.

A felnőtté válás elengedhetetlen feltételeinek egyik megfogalmazása szerint: „Azok a személyek nevezhetők felnőttnek, akik elérték a nagykorúságot, saját lakásukban önálló háztartást vezetnek, anyagilag függetlenek, szülői beleszólás nélkül hozzák meg az életútjuk szempontjából fontos döntéseiket és saját magukat képesek felnőttként elfogadni.” (Vaskovics 2000: 8.) Ezeket a dimenziókat egyenként vizsgálva lehet megmondani, hogy milyen mértékű önállósodásról, illetve függőségről beszélhetünk.

Már utaltunk arra, hogy a felnőtté válás nem történik meg az egyik napról a másikra, hanem egy folyamat, amely bizonyos személyeknél viszonylag korán, míg másoknál hosszabb idő alatt megy végbe. A 18. életév betöltése a legtöbb esetben még csak az első szint átlépése, azonban ekkor még ritkán teljesülnek maradéktalanul a kritériumok. A kritériumok teljesülése egyénenként igen különböző időpontokban következhet be.

Mások úgy vélekednek, hogy a felnőtté válásnak új kritériumai vannak. Zinnecker szerint a felnőtt létet a kulturális, politikai és fogyasztói szférában megnyilvánuló kompetens részvétel jelenti, nem pedig a keresői tevékenység mértéke, még kevésbé a házasság és a családalapítás régebbi kritériumai (Somlai 2006).

Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a társadalmi felnőttiség olyan összetett folyamat, melynek megismerése komplexebb megközelítést igényel. A vizsgálati dimenziókat egyenként megvizsgálva kaphatunk egy átfogóbb képet arról, hogy hogyan is történik a felnőtt világ határának átlépése.

A fogyatékos szerep és a marginális posztadoleszcens szerep lehetséges párhuzamai

A fogyatékossgal élő emberek társadalomba való hiányos integrációjával (és lemaradásával a többségi társadalomtól) viszonylag sokan foglalkoztak, azonban függő helyzetüket eddig még nem vonták párhuzamba a gyermeki és a felnőtt kor között egyensúlyozó posztadoleszcensekkel.

Mindkét esetben a gyermek és felnőtt lét határain lebegő élethelyzetről van szó, azonban a posztadoleszcenseknél egy átmeneti, míg a fogyatékossgal élő személyeknél egy állandó, permanens állapot.

Véleményünk szerint a fogyatékossgal élő emberek szerepe leginkább a marginális helyzetű posztadoleszcens személyek helyzetével hasonlítható össze. Mindkét csoport esetén egyfajta leszakadást figyelhetünk meg a többségi társadalomban szemben, tehát társadalmi integrációjukon számos csorba esik. Annak a meghatározásában, hogy mennyiben teljesülnek a társadalmi felnőtttség kritériumai ezen csoportokban Vaskovics László elméletére támaszkodunk. Különböző dimenziókra fókuszálva törekszünk próbálom kimutatni a hasonlóságot a fogyatékos szerep és a marginális helyzetű posztadoleszcens szerep között.

Mindkét csoportra érvényes, hogy képtelenek egyedül *döntéseket* hozni. Azonban a marginális helyzetű posztadoleszcens személyek esetén az anyagi nehézségek korlátozzák az önállóságot, a fogyatékossgal élő személyek esetén fordított az ok-sági viszony. A fogyatékossgal élők csoportjában inkább az önállótlanág vezet anyagi problémákhoz, illetve anyagi nehézségeket eredményező élethelyzetekhez.

A *párkapcsolatok* viszonylag sokfélék mindkét csoportban. A periférián lévő posztadoleszcenseknél – mivel nem tudnak önálló egzisztenciát teremteni – előfordulhat, hogy kitolódik a házasságkötés időpontja. Azonban ennek a ellenkezője is lehetséges: a nehéz helyzetben lévő fiatal korán belép egy házasságba (élettársi kapcsolatba), amely további anyagi problémákhoz vezethet. Előfordulhat tartós szingli állapot is, azonban ez inkább egy kényszerű helyzet, mintsem egy szabadon választott életmód. A párkapcsolati jellemzők a fogyatékossgal élőkénél is hasonlóan változatosak lehetnek. A túl korai házasságkötésnek náluk azonban leginkább egy új támasz, kapaszkodó keresése a cél. Ebben az esetben marad az önállótlanág, csak a függő helyzet áttevődik a szülőkről a házastársra.

A *szülői háztól való leválást* tekintve általában mindkét csoportnál később következik be, azonban míg a posztadoleszcenseknél ennek háttérében inkább csak anyagi okok állnak, a fogyatékossgal élők esetén ehhez hozzátársul a szülőktől való többszörös függés.

A *munkahelyi stabilitást* tekintve valószínűleg mindkét csoportban gyakori a munkanélküliség és a sodródó, kilátástalan helyzet.

A két csoport helyzete a gyermeki és a felnőtt lét határain való lebegés terminusában ragadható meg leginkább.

A posztadoleszcens szerep megjelenése

- A fogyatékos szerep egyik fajtája párhuzamba hozható a posztadoleszcens szereppel
- Fogyatékos szerep → marginális helyzetű posztadoleszcensek

A hipotézisek empirikus ellenőrzése során a társadalmi felnőttiségre vonatkozó, Vaskovics László által kidolgozott (némileg módosított) kategóriákra támaszkodunk. Azt tekintjük posztadoleszcens szerepnek, ha a vizsgált dimenziók bármelyikében nem tekinthető felnőttnek az illető.

Döntések

Az egyén felnőttként elfogadásának elengedhetetlen feltételei: legyen képes önma-
ga életének bizonyos szintű irányítására és rendelkezzen az ehhez szükséges felelős
és önálló döntések meghozatalának képességével. A testi fogyatékossgal élőknel
mindezek azért különösen fontosak, mert állapotuk elvileg nem akadályozzák meg
őket az önálló döntéshozatalban. Azonban állapotuknak köszönhetően ezen a téren
sem képesek felnőni. Aki ebben a dimenzióban lemarad, azt a függés legerősebb
szintjének tekinthetjük, mivel lehet valakinek stabil munkahelye és párkapcsolata, él-
het külön a szülőktől, de ha nem rendelkezik élete irányításának képességével, akkor
döntéseit mások hozzák helyette. Azt tekintjük döntései terén önállótlanoknak, akinél
azonosítható, hogy megpróbálja másokra hagyni a döntést, illetve bizonytalan vagy
fél az egyedüli döntéstől. Abban az esetben, ha látszólag egyedül dönt, érezhető egy
rejtett irányítottság, illetve az alternatívák korlátozott jellege. Összefoglalva: aki egyér-
telműen függ másoktól a döntéseiben, az nem tekinthető felnőttnek ezen a téren. Az
alanyok többségénél nehézséget jelent az önálló döntések meghozatala. Gyakorlati-
lag mindegyik alanyt jellemzi valamilyen szintű függő helyzet, ami többet jelent, mint
mások tanácsainak egyszerű meghallgatása, illetve mérlegelése.

„Lehet, hogy nem lenne jó, hogyha egyedül döntenék. Sőt...Hát szerintem az alaphelyzetemből kapcsolatban. Szerintem ez életem végéig kicsit mindig, ahogy járok. Meg én úgy vagyok vele, hogy én abba bízok, hogy Isten minden lát és tud, és remélem, hogy igazságos lesz minden lépés és döntés. És inkább kétszer megrágom a dolgokat, vagy hagyok másokra döntést, mert az nem biztos, hogy jó, amit én kiterveltem.” (Zsuzsa)

„... van az életemnek egy medre, ami olyan állandó, és úgy különösebb döntéshelyzetben nem vagyok. Hál Istennek vagy nem, ez most megint más kérdés. Hogy őszinte legyek akkor nekem ez így jó, nekem ez így kényelmes.” (Laci, 38 éves, little kór)

Csak egyetlen alanyról állíthatjuk, hogy döntéseiben önálló. Azonban itt egy sajátos helyzettel állunk szemben, mivel a 41 éves, mozgássérült hölgy nemrégén vált önállóvá, korábban a szülei nem engedték számára a döntéseket.

A posztadoleszcens korúak és a testi fogyatékossgal élők egy csoportja között azonosítható párhuzam a döntésekben. Hasonlóan a szüleikkel élő fiatalokhoz, többségük nem képesek felelős, önálló döntést hozni, inkább hagyatkoznak még másokra. Az interjúk azt igazolták, hogy a társadalmi felnőtségg ezen kritériuma sok posztadoleszcens személynél nem teljesül maradéktalanul.

Családi élet/párkapcsolat

Napjainkban már nem egyértelmű kritériuma a felnőttiségnek a stabil párkapcsolat vagy a házasság. Az egyre elfogadottabb szingli lét jelentése és értelmezése felveti a következő kérdést: szinglinek tekinthető-e az, aki egyszerűen belekényszerült abba a helyzetbe, hogy egyedül éljen. Úgy véljük, hogy a szingli kategóriába csak azok tartoznak, akik önként választották ezt az életmódot, nem akarnak párkapcsolatot létesíteni. Azokat, akik csak besodródtak ebbe az élethelyzetbe „kényszerszinglinek” tekintjük.

Az interjúalanyok párkapcsolathoz való hozzáállása, illetve annak megnyilvánulása abból a szempontból rendkívül informatív, hogy valaki felnőttnek tekinthető-e vagy nem. Érdekes a párkapcsolat jellege is, mivel előfordulhat, hogy a függő helyzet a szülőről „átöröklődik” a párra. Ezen kívül fontosnak tartjuk az érintettek családban betöltött szerepét is elemezni (mennyire vesz részt a családi munkamegosztásban; felnőttnek vagy gyermeknek tekinti-e a család).

A családi munkamegosztást tekintve a háztartási munkába hárman valamilyen szinten bekapcsolódnak, négyen inkább hagyják magukat kiszolgáltatni.

„Hát nagy részét anyám végzi, a ház körüli teendőket is... Hát a saját szobámat azt azért úgy rendbe kell tartani, anyám szerint ezt nem mindig teljesítem, de ez így marad. (nevet) (Zoli, 31 éves, kerekesebb székesebb)

Ebben a dimenzióban is megfigyelhető a fogyatékos és a posztadoleszcens szerep közötti hasonlóság. Többek a párkapcsolata – ha volt – csak olyan szintig jutott el, mint a késő serdülőkorban lévő fiatalok egy részének.

„...nem vót párkapcsolata, csak járt híbe-hóba Juhász Jankó hozzá, de az semmi se vót. Csak eljött, meg hazament.” (Enikő anyukája)

A későn történő elköteleződés – mint a posztadoleszcens szerep egyik jellemzője – megfigyelhető a fogyatékossgal élőknél is. Köszönhetően az anyagi problémáknak, a marginális helyzetű posztadoleszcensek ezen a téren vagy később lépnek, vagy – további anyagi nehézségeket generálva – túlságosan korán létesítenek kapcsolatot. A testi fogyatékossgal élők ehhez hasonlóan vagy később jutottak el a házasság-

hoz, vagy el sem jutnak, „kényszerszingli” helyzetben élnek. Előfordulhat az is, hogy túl korán házasságra lépnek, melyben házastársuk egy új kapaszkodót jelent.

„És mindig azt néztem, hogy sokkal, ő belsőleg, őszintén lehet, hogy hamarabb meghal, mint én azzal, ami külsőleg látszik. És ez nekem úgy erőt adott. És azért, hogy Zolit megismertem, ő általa, az ő betegsége által erősödtem lelkileg is, hogy elfogadjam saját magamat testileg.” (Zsuzsa, 43 éves, csípőficamos)

A háztartásban megjelenő kiszolgálás szintén a posztadoleszcens fiatalok jelentős részéhez hasonlóan történik. Ebben a dimenzióban is kimutatható a párhuzam a fogyatékossgal élők és a marginális helyzetű posztadoleszcensek között.

Szülői leválás

A párkapcsolathoz viszonyítva, a szülőktől való leválás inkább egyértelmű kritériuma a felnőttiségnek. A posztadoleszcens helyzetben lévőknél talán ez jelenti a legnagyobb mérföldkövet a felnőtté válás folyamatában. A fiataloknál ma már egyre később történik meg a szülőktől való teljes elköltözés, aminek hátterében gyakran anyagi akadályok állnak. Az iskolai lét egyre hosszabb időszaka többnyire nem valósulhat meg a szülők támogatása nélkül, így a fiatalok tovább maradnak a szülőkkel közös háztartásban. A marginális helyzetű posztadoleszcensek közül már sokan abbahagyták iskolai tanulmányaikat, de mégsem tudnak az anyagi önállóság olyan útjára lépni, amely a szülőktől való elköltözéssel is párosulna. A testi fogyatékossgal élőknel az anyagi akadályok mellett megjelennek az önellátási problémák, valamint az önálló életvitel kialakításával szembeni félelmek. Így a szülőktől való leválás vagy későbbi időpontra tolódik, vagy meg sem történik. A leválás azonban nem csak a szülői háztartásból való elköltözést jelenti. Előfordulhat, hogy bár külön háztartásban él valaki, de olyan közel, hogy gyakorlatilag a szülők látják el, így a függőségi viszony egyértelmű.

Az esetek többségében a leválás nem történt meg, de erre nem is nagyon van esély. Ennek legnagyobb akadálya az önbizalom hiánya. Az interjúk alapján azt mondhatjuk, hogy a leválás mindenképpen problematikus. A testi fogyatékossgal élők egyre későbbi időpontban, vagy egyáltalán nem is tervezik önálló élet kialakítását.

„Azért alakult ez így, mert én nekem mindenképpen segítségre van szükségem. Tehát az az igazság, hogy a szüleim járnak a boltba, ügyintézni az én ügyeimet is. Jó én is elmegyek velük, ha olyan van, de ők nagyon sok mindenbe segítenek. Úgyhogy és valahol ez nekem kényelmes is meg mondom őszintén..” (Laci, 38 éves, Little-kór)

Aztán amikor a család össze fogásával végül is sikerült egy úgymond önálló lakást venni, amiről azt gondoltuk, hogy ő neki ott jó lesz, amikor ez kiala-

kult, akkor mindig kereste a kifogásokat, hogy most... Igaz, hogy liftes a lakás, de miért nem földszintes, miért nincs ez, miért nincs az, és akkor végül is elodázódott ez a dolog” (Zoli anyukája)

A fogyatékos szerep ebből a szempontból is számos hasonlóságot mutat a posztadoleszcens szereppel. A különbséget az jelenti, hogy a fogyatékos-sággal élőknel gyakran állandósul a szülőkkel való együttlét. A marginális helyzetű posztadoleszcensekkel (akik a szülőkkel való függés miatt nem tudnak kilépni) szintén felfedezhető a hasonlóság, igaz más mintázattal. Eredményeink ebben a dimenzióban is igazolták a hipotézisünket.

Munka világa/anyagi önállóság

Általában egy felnőtt embert úgy képzelünk el, hogy munkavállalóként részt vesz a társadalmi munkamegosztásban. A valóság nem ilyen egyszerű, számos oka lehet annak, ha valaki felnőtt nem dolgozik (nem is nyugdíjas). Nem mindig egyértelmű, hogy a munka világában ki tekinthető felnőttnek. Az sem biztos, hogy a munkahelyen valóban értelmes, önálló munkavégzés folyik. A fogyatékos-sággal élőknel gyakran elfordul, hogy a rehabilitációs cégek csak látszatomunkát biztosítanak számukra.

A posztadoleszcens korban lévő – különösen a marginális helyzetű – fiataloknál gyakran előfordul a munka terén való bizonytalanság, a munka megtalálásának a nehézsége vagy a munkahelyen való kiszolgáltatott helyzet.

Az interjúalanyok között leginkább bizonytalanság uralkodik a munkával kapcsolatban, többeknek nem sikerül egy stabil, önálló munkahelyet biztosítani. Ha pedig sikerül, az gyakran csak egyfajta „látszatomunka”.

„Úgyhogy most aztán már tényleg sokszor zavarban vagyok, hogy amikor kérdezik, hogy mit gyártunk ott. Igazából nem tudom elmondani, ilyen csomagolás, ilyen mappafűzés, mit tudom én, úgy látszik, ami éppen akad. Igazából nem is tudom, hogy mi lesz a sorsa őszintén.” (Laci, 38 éves, Little-kór)

„Hát, mert ugye visszajárok a bizottság elé háromévente, és... Az a baj, tudod, hogy nem merek, nem merek lépni semmiféleképpen. Mert még tanulok egy az, a másik meg az, hogy ha én elállok valahová dolgozni, akkor én tőlem azt a kis pénzt egy az egyben megvonják.” (Enikő, 32 éves, csípőficamos, látássérült)

A posztadoleszcensekre jellemző kiszolgáltatottság a jellemző, amely bizonytalan helyzetet teremt. A marginális helyzetű posztadoleszcensek és a testi fogyatékos-sággal élők között leginkább ebben a dimenzióban lehet hasonlóságot kimutatni: mindkét csoportban gyakori a munkaerő-piacon való sodródás és a bizonytalanság.

A vizsgált dimenziók alapján egyértelműen látszik, hogy a fogyatékos szerepnek van olyan típusa, amely a posztadoleszcencia jelenségével párhuzamba állítható és nem teljesülnek maradéktalanul a társadalmi felnőttiség kritériumai. A legtöbb dimenzióban a marginális helyzetű posztadoleszcensekkel való hasonlóság is kimutatható.

1.táblázat

Az interjúalanyok összehasonlítása a döntés dimenzióban

A	Látszólag önálló; Rejtett irányítás; Kívánság-teljesítés
E	Nem önálló; Édesanyja, nagynénje nélkül nem dönt
ZS	Bizonytalan; Fél egyedül dönteni
M	Ragaszkodik, hogy egyedül döntsön; Szinte uralkodik a családon
I	A döntések nagy részét átadta élettársának
Z	Szüleivel közösen dönt, a nagyobb döntésektől ódzkodik
L	Egyértelműen függ a szüleitől a döntések terén

2.táblázat

Az interjúalanyok összehasonlítása a párkapcsolat dimenzióban

A	Házass; Stabil párkapcsolat, a férje nagy játékkeret enged
E	Nem volt még komoly párkapcsolata
ZS	Házass, kisebbségi érzetét kompenzálja, függ tőle a döntésekben
M	Élettársa van; Ő uralkodik a kapcsolatban
I	Élettársa van; A hölgy uralja a kapcsolatot
Z	Nem volt még komoly párkapcsolata, nem is nagyon akar
L	Nem volt még, egyfajta kényszerszingli helyzet

3. táblázat

Az interjúalanyok összehasonlítása a szülői leválás dimenzióban

A	Szomszédban élnek; Sokat segítenek
E	Édesanyjával él; Szoros kapcsolat
ZS	Együtt élnek a szülőkkel
M	Sikerült elszabadulnia a szülők elnyomásából
I	Már nem élnek a szülei
Z	Együtt él a szülőkkel, nem sikerült az önálló élet
L	Nem történt meg; Nincs rá esély

4. táblázat

Az interjúalanyok összehasonlítása a munka dimenzióban

A	Soha nem volt munkája
E	Soha nem volt munkája
ZS	Van munkahelye, de elég kiszolgáltatott
M	Viszonylag stabil munkahely Rehabilitációs cég
I	Jelenleg munkanélküli, élettársa tartja el
Z	Stabil munkahelye van
L	Rehabilitációs munkahely; Látszatomunka

Szülői stratégiák hatása a testi fogyatékossgal élő emberek szerepeire

Három olyan interjúalanyunk volt, akikről a négy dimenzió közül legalább három esetben nem teljesül a felnőtt szerep kritériuma. Ők a legkevésbé önállóak, az élet számos területén még mindig szüleiktől függnek. Felmerül az a kérdés, hogy az őket nevelő szülőknek vannak-e közös jellemzőik. A szülők a mai napig feladatuknak érzik gyermekük életének irányítását. Ha van másik gyermek is a családban, a szülők próbálták egyformán bánni velük, de ez nem mindig sikerült:

„na most hozzáteszem, hogy ugye mivel a gyerekek között 20 hónap van, gyakorlatilag együtt nőttek fel, maximálisan megpróbáltuk őket egyformán nevelni, nem éreztetni egyikkel sem azt, hogy neki többet engedek, mert ő beteg, ő, ő, ő. Igyekeztünk. Hát, hogy mennyire sikerült, mennyire nem hát nem tudom végül is. A másik fiam az 21 éves koráig lakott velünk, utána ő önálló életet élt, másik házban lett lakása.” (Laci anyukája)

A szülők mindig próbálták könnyebbé tenni gyermekeik életét: vagy helyettük végeztek el bizonyos napi teendőket, vagy munkahelyet intéztek, vagy döntést hoztak meg helyettük. A jó szándék vezérelte őket, de a kiszolgáltatásnak ára van: gyermekeik nehezen, vagy akár nem is tudják majd megtenni a megfelelő lépéseket az önálló élethez.

„Hát anyám volt mindig az, aki... ő volt a harciasabb és következetesebb. A gyereknevelést, a szülő, vagy az anya irányította leginkább, ő mondta mindig ezt a továbbtanulást is, általános iskolától kezdve, és ő járta ki a dolgok jelentős részét. Tehát, ha hobbi miatt menni kellett, hogy nem szeretnél menni oda? Akkor leginkább vele, ő intézte a dolgokat. Ő mondta azt, hogy menjünk, és csináljad. Úgyhogy gyerekkoromban nagyon sok mindent ő segített elintézni, sok mindent neki köszönhetek.” (Zoli, 31 éves, kerekesebb)

Kevésbé tudatos, spontán védelem

Három interjúalanyunk esetében a gyerek szerep háromnál kevesebb dimenzióban volt egyértelmű, azonban tetten érhető a lemaradás. Ha a szüleik hozzáállását hasonlítjuk össze, akkor már nem olyan világos a kép, mint az előző csoportban. A második csoportban nem voltak nagyon tudatosak a szülők, nem irányítottak olyan mértékben, mint az előző csoportban. Érdekes módon két esetben is nehezményezték az alanyok, hogy erre több igényük lenne a szülői dominanciára. Ebben a csoportban az iskolák választásában sem érvényesült a szülői akarat. .

És a szülők esetleg beleszóltak az iskolaválasztásba? „Szülőim? Nem, sajnos nem. Azért is hoztam rossz döntést, hogy abbahagytam az iskolát, mert nem nagyon szóltak bele.” (Imre, 38 éves, járáshiba)

Két alanynak sokat segítettek, illetve segítenek a szülők, azonban az első csoporttól eltérően, a gyermek felülről történő irányítása nélkül. Az előző csoportnál kisebb függőséget mutató, de korántsem önálló csoportban a szülőket egy kevésbé tudatos, lazább kötöttségű magatartás jellemzi.

Védőburokban tartás és fogyatékoság rejtegetése

Egy eset nem illeszthető az előbbi csoportokba. A 41 éves mozgássérült hölgy minden dimenzióban felnőttnek tekinthető. Az önállóságra nevelő szülői stratégia azonban megkérdőjelezhető, mivel a határozott, döntéseiben, munkájában önálló, anyagiilag független és boldog párkapcsolatban élő nő, csak nemrég szabadult ki szülei elnyomásából. Elmondása szerint az állapotához való hozzáállást leginkább az utálattal lehetne kifejezni szülei részéről, akik soha nem tekintették teljes értékű embernek vagy felnőttnek. Nem dönthetett önállóan, egyértelműen függött a szülőktől. Csupán egy területen nem tekintették gyermeknek: a sérült nőnek el kellett látni a háztartást és sohasem szolgálták ki. Elmondása szerint nagyon sok mozgássérült fiatal él hasonló szülői környezetben. Bár a szülőkkel nem készült interjú, de az alany elmondása szerint a szülők szégyellték gyermekük fogyatékoságát. Ezért nem csak magát a fogyatékosággal élő gyermeküket tartották burokból, hanem a fogyatékoságát is el akarták rejteni a világ elől. Ebben az esetben keveredik az általunk feltételezett két stratégia, de végül a dacos szerep felülkerekedett a posztadoleszcens szerepen.

„Hát odahaza egyetlen egy dolog volt, hogy mire felnőtt lettem, a családomban annyira kihatott ez a dolog, hogy már utálattá vált az, hogy mozgássérült vagyok én, és egyszerűen utáltak érte. És ez rám olyan hatással volt, hogy teljesen tönkretették az önbizalmamat. De szüleim által mondhatjuk azt, hogy annyira kihatott rám az ő viselkedésük velem szemben, hogy egyszerűen azért is nem mertem elköltözni 31 éves koromig, mert nem tudtam, hogy képes

lennék e önálló életre. Rettegtem attól, hogy Úr Isten, hogyha én most elköltözök, és önállóan próbálok élni, akkor nem fog sikerülni, és csődöt mondok, és minden befuccsol. Most ugye 31 évesen elköltöztem, és most már elértem azt a szintet, hogy az önbizalmam teljesen megnőtt, de már akkor, abban az évben, amikor elköltöztem.” (Mónika, 41 éves, kerekas székes)

5. táblázat

A szülői stratégiák és a szerepek

Tudatos irányítás, védőburok	Posztadoleszcens szerep – több dimenzióban
Kevésbé tudatos, spontán hozzáállás	Posztadoleszcens szerep – kevesebb dimenzióban
Fogyatékoság, és fogyatékosággal élő személy elrejtése	Posztadoleszcens szerep – dacos szerep

Kutatásunk során a testi fogyatékosággal élő emberek társadalmi szerepeit vizsgáltuk abból a szempontból, hogy mennyire teljesülnek a társadalmi felnőtté válás azon kritériumai, amely alapján megvalósul a társadalmi integráció. A feltételezett posztadoleszcens szerep jelen van a testi fogyatékosággal élő emberek egy csoportjában, amelynek kialakulásában jelentős szerepet játszik a szülők nevelési stratégiája és a család hozzáállása a fogyatékosággal élő személyhez.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- BÁNFALVY CSABA (2000): Fogyatékosság és szociális hátrány In Illyés (szerk.): *Gyógypedagógiai alapismeretek*. Budapest, ELTE BGGYFK, pp. 81-116.
- BABBIE, E. (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- CASTELLS, M. (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat-Infonia.
- GIDDENS, A. (1997): *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Glautier, N. (2004): *Fogyatékoság, identitás és befogadás*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány.
- GOFFMAN, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- KÁLMÁN ZSÓFIA–KÖNCZEI GYÖRGY (2002): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest, Osiris Kiadó
- KVALE, S. (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- MEAD, G. H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista nézőpontból*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- MERTON, R. K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris Kiadó.
- NAGY ZITA ÉVA (2008): Változó vidékkép- minden időben, *Szociológiai Szemle* 2008/4. pp. 123-129.
- PARSONS, T. (1951): *The Social System*. Glencoe, Illinois The Free Press.
- SOMLAI PÉTER (1997): Szocializáció. Budapest, Corvina, Egyetemi Könyvtár Sorozat
- SOMLAI PÉTER (2006): *A felnőttiség felé*. Előadás, MTA Jogtudományi Intézete és Rendészeti Minisztérium által a fiatalok büntető igazságszolgáltatásáról szóló konferencia. http://www.freeweb.hu/ifjusagkonf/somlai_peter.pdf Utolsó letöltés: 2010. március 20.
- VASKOVICS LÁSZLÓ (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete, *Szociológiai Szemle* 2000/4. pp. 3-20.

Egyetemisták szabadidős tevékenysége és mentális státusza

A gyakran idézett mondás („*Habent sua fata libelli*”) néha tanulmányok esetén is helytálló. A debreceni egyetemisták életmódjának vizsgálatára vállalkozó, 2009 végén lebonyolított kutatás elsősorban praktikus „megrendelői” szempontokra irányult, a Debreceni Egyetem rektori és HÖK (Hallgatói Önkormányzat) vezetésének kérése a nappali tagozatos hallgatók szabadidő eltöltésének meghatározott szempontok alapján történő leírására vonatkozott. Az empirikus szociológiai vizsgálatokkal szemben elvárt tudományos kritériumok (koherens elméleti háttér alapján konceptualizált és operacionalizált fogalmak, a mérés reliabilitásának és validitásának feltételei) maradéktalan teljesítését az online adatfelvétel módszertani lehetőségei is korlátozták.

A Debreceni Egyetemen nappali tagozatos hallgatóinak alapsokaságára érvényes következtetésekre alkalmas valószínűségi mintavételre és személyes kérdőíves interjúk alkalmazására nem volt lehetőségünk, ezért a több egyetemi linkről elérhető online adatfelvétel mellett döntöttünk.⁸⁹ A nappali tagozatos hallgatókat plakátok, szórólapok és weblapokon elhelyezett tájékoztatók mellett leginkább a (szociológus hallgatók) személyes ráhatása motiválta a kérdőívek kitöltésére. A 2010. január 15.-én lezárult adatfelvétel során N=1.570, az átlagosnál feltehetően aktívabb hallgató kattintott a linkre és töltötte ki az online kérdőívet. Az egyetemi karokra jellemző nemek szerinti megoszlásnak megfelelően súlyozott, de nem valószínűségi minta alapján kapott eredmények általánosítása nem indokolt, de a „jelzésértékű” minősítés helytállónak tekinthető.

A közelmúltban végzett hazai ifjúságszociológiai vizsgálatok között nincs olyan kutatás, amely – megfelelő elméleti-módszertani háttér alapján – kizárólag az egyetemisták életmódjának és/vagy életstílusának elemzésére vállalkozott volna. A sajátos élethelyzetű ifjúsági csoport életmódjának csupán egy-egy vonására következtethetünk a nagymintás, több kutatási témára irányuló szociológiai adatfelvételek alapján. Az ifjúsági korszakváltás elméleti keretében, a felsőoktatás expanziójának folyamatának empirikus vizsgálatai (Gábor–Balogh, 1995, Gábor, 2000; 2003) vagy a 2000-től négyévente végzett nagymintás ifjúságkutatások (Bauer–Szabó, 2005; Sza-

89 A WHO által támogatott iskoláskorúak egészségmagatartását vizsgáló nemzetközi összehasonlító HBSC (Health Behaviour in School-Aged Children) kérdőív kitöltésének módjára (online vagy hagyományos) végzett összehasonlító elemzés azt igazolta, hogy a számítógépes vagy papír alapú kitöltésnek nem volt szignifikáns hatása a válaszokra. A kérdőívet online kitöltő diákok kevésbé tartottak az anonimitás elvének megsértésétől (Vereecken–Maes, 2006).

bó–Bauer, 2009) egyaránt fontos forrásai lehetnek az egyetemisták életmódjának, azonban az eltérő operacionalizálás és mintajellemzők komoly metodikai gátjai az összehasonlító és/vagy szintetizáló elemzésnek.

A rendszerváltozást követően csupán néhány publikáció és empirikus kutatás született az egyetemisták mentálhigiénés állapotáról és rizikómagatartásuk zavarairól (Ritókné et al., 1996; Kiss, 2000; Kiss–Lisznyai, 2006). A felsőoktatásban tanulók mentálhigiénés állapotával foglalkozó survey kutatásokat egyrészt korrekten összeállított kérdőív, másrészt módszertani szempontból problémás minta és mintavétel jellemzi.⁹⁰ A 18 éves és idősebb lakosságot életkor, nem és településnagyság szerint reprezentáló nagymintás egészségfelmérések (*Hungarostudy 2002, 2006*) megfelelő empirikus adatbázisát nyújthatja az egyetemisták mentális státuszának elemzéséhez. Két vaskos monográfia imponáló színvonalon és mennyiségben foglalja össze a nemzetközileg elismert és megfelelően adaptált mérőeszközök alkalmazásával nyert adatok feldolgozását, azonban a fiatal korcsoportok sajátosságait elemző tanulmányok nem különítik el az egyetemisták csoportját (Kopp–Kovács, 2006; Kopp, 2008).

A bolognai rendszer tapasztalható ellentmondásai és a felsőoktatási tömegképzés kiteljesedése előtt néhány évvel már a következőket olvashattuk: „*A hallgatók jelentős része szenved az új helyzettel való megküzdés problémáitól. Az átállás szakaszában a diákok tanulási képességeibe vetett hite meginoghat, megtapasztalhatják a magányt, a kollégiumi beilleszkedéssel összefüggésben az együttélés kényszerűségeiből fakadó stresszt, a családtól való távolságot. Depresszió, szerhasználat, dohányzás és növekvő alkoholfogyasztás jellemzi a felsőoktatási populációba beilleszkedésben akadályozott csoportokat* (Kiss–Lisznyai, 2006: 5). A többnyire egy-egy intézményre és képzésre vonatkozó kutatási eredmények alapján levont következtetések szintén utalnak a hasonló korú átlagnépességhez viszonyított nagyobb mértékű lelki zavarokra (Lisznyai, 2007; Bíró et al., 2008).

A továbbiakban először a debreceni egyetemisták életmódjának és mentálhigiénés státuszának jellemzőire vonatkozó eredményeket ismertetjük, majd többváltozós modellek alapján arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy a szabadidős tevékenységeket mennyiben befolyásolják a mentális jellemzők.

90 A 2004-ben készült egyetemista kutatás kérdőívében a hazai és nemzetközi kutatásokban is elfogadott skálákat alkalmaztak (szerhasználati mintázat kérdőív, Neurotikus Kognitív Struktúra Kérdőív, Megküzdési Preferenciák Kérdőív, Életvezetési Kérdőív, SWB kérdőív, Beck-féle Depresszió Kérdőív), azonban az öt felsőoktatási intézményben készült vizsgálat N=567 fős mintájáról és a mintavétel módjáról nem közöltek információt (Kiss–Lisznyai, 2006). Ehhez a kutatáshoz kapcsolódó kiváló PhD disszertációban olvashatjuk: „Mintánk biztosan nem tekinthető reprezentatívnak sem a magyar 18-34 év közötti fiatalokra, de a felsőoktatásban tanulóakra sem. Valamilyen módon azonban jó merítést nyújt a pszichológiai tanácsadást potenciálisan igénybe vevő hallgatókról; már a felvételnél is ezt a fajta reprezentativitást tartottuk szem előtt. Ez a mintavétel természetesen meghatározza a következtetések érvényességének tartományát is. (Lisznyai, 2007:38). Az öt egyetem hallgatóit 2007-2008-ban vizsgáló kérdőíves kutatás beszámolójából nem csak a mintavétel leírását, hanem a minta nagyságát sem ismerhetjük meg (Aszmann, 2008).

Az életmód jellemzői és típusai

Az egyetemi városokhoz hasonlóan, a vonattal utazók számára Debrecenben is komoly kihívást jelent a csütörtök vagy péntek délutáni személyes jegyvásárlás. A bőrröndököt húzó vagy hátizsákot cipelő egyetemistákkal zsúfolt debreceni váróteremre vagy az egyetemi campusok hétvégén kongó ürességére egyaránt választ ad, hogy a szorgalmi időszakban a „vidéki” hallgatók kétharmada (65 százalék) legalább egy alkalommal hazautazik.⁹¹ Mi motiválja a hallgatók ilyen gyakori hazautazását? A kérdőívben felsorolt lehetséges magyarázó okok közül a családtagokkal találkozás (84 pont), az otthonról hozott ennivaló (68 pont) mellett a pihenésnek (63 pont) van leginkább befolyásoló szerepe. A kevésbé meghatározó, de inkább még befolyásoló szempontok között a mosás-vasalás (55 pont) a partnerrel való találkozás (53 pont) és a tisztán gazdasági szempont („otthon nem költök annyi pénzt”, 49 pont) szerepelt. A hazautazó hallgatók véleménye szerint a város és az egyetem kínálta kulturális és szórakozási lehetőségek hiánya egyáltalán nem befolyásolja a hétvégi ingázást (30 pont alatti értékek), ami azt jelzi, hogy még a vonzó programoknak sincs sok esélye a hazautazással szemben.⁹² További vizsgálatok igazolhatják azt a feltételezésünket, hogy a hétvégén, az egyetemen eltöltött önálló egyetemista élet hiányát az egzisztenciális kényszerek (otthon olcsóbb az élet, érdemes kaját hozni a következő hétre) mellett a továbbélő szülői és partneri kötődések magyarázzák.

Az oktatáshoz nem kapcsolódó különböző egyetemi szervezetek és csoportok potenciális szervezeti keretét jelenthetik a szabadidő eltöltésének. Ebben a tekintetben lesújtóan alacsony részvételről számoltak be a hallgatók, mivel csupán töredékük (3-4 százalék) tagja az egyetemen működő valamilyen kulturális, civil csoportnak, illetve sportegyesületnek, klubnak. A konkrét szerveződéshez nem kapcsolódó aktivitás terén sem jobb a helyzet, mivel a kétharmadot sem éri el azoknak a hallgatóknak az aránya, akik az elmúlt évben résztvevői voltak valamilyen egyetemi (60 százalék) vagy kari (63 százalék) rendezvényen. A személyes kapcsolatokat inkább feltételező szakest (45 százalék), szakhét (43 százalék) vagy a gólyabál (42 százalék) élményét a hallgatók kisebbik része jelölte meg. Egy másik kérdésre adott válaszok is megerősítik, hogy a hallgatók számára nem igazán vonzóak a saját szakra épülő-szerveződő rendezvények, mivel a válaszadók több mint egyharmada soha nem vesz részt szakhéten (36 százalék), illetve szakesten (38 százalék). A szervezett programokkal és rendezvényekkel szembeni passzivitás nem az elégedetlenségnek köszönhető, mivel a

91 A szorgalmi időszakban hazautazók kétharmada (67 százalék) általában pénteken utazik, de nem elhanyagolható (18 százalék) a Debrecenből már csütörtökön elutazó hallgatók aránya.

92 A hazautazást befolyásoló tényezők (százfokozatú skála, 0: egyáltalán nem, 100: nagyon befolyásolja): Találkozás a családdal: 84 pont; Ennivalót hozok otthonról: 68 pont; Pihenés és relaxálás: 63 pont; A ruháim mosása és vasalása: 55 pont; Találkozás a partneremmel: 53 pont; Bulizás az otthoni barátaimmal: 49 pont; Otthon nem költök annyi pénzt: 49 pont; Találkozás a volt középiskolai barátaimmal: 46 pont; Hétvégén többnyire nincs számomra megfelelő kulturális program az egyetemen: 31 pont; Hétvégén többnyire nincs számomra megfelelő szórakozási lehetőség az egyetemen: 30 pont; Hétvégén többnyire nincs számomra megfelelő kulturális program a városban: 28; Hétvégén többnyire nincs számomra megfelelő szórakozási lehetőség a városban: 27 pont.

hallgatók inkább elégedettek az egyetem és város kulturális, szórakozási és sportolási lehetőségeivel, illetve program kínálatával (66-70 pont a 0: nagyon elégedetlen, 100: nagyon elégedett skálán). A karok hasonló szempontok alapján történő megítélése kismértékben rosszabb, de mindhárom esetben nagyobb ötven pontnál (58-60 pont).

Némileg meglepő, hogy a bulizás, mint „életkor specifikus szabadidő tevékenység” nem általánosan jellemző, mivel a hallgatók egyötöde (20 százalék) soha nem szokott bulizni egyetemi, illetve kari klubban vagy rendezvényen, míg 11 százalékuk nem látogatja a városi szórakozóhelyeket sem. A hallgatók 28 százaléka legalább havi 1-2 alkalommal kari, 29 százaléka az egyetemi klubban (rendezvényen), míg 44 százalékuk havonta 1-2 alkalommal vagy gyakrabban a város valamelyik szórakozóhelyén bulizik. A hallgatók leginkább az évfolyamtársakkal buliznak (79 százalék), a karon tanuló más hallgatókat vagy az egyetem egyéb karának hallgatóit kevesebben jelölték (64, illetve 63 százalék). A bulizás azonban nem szűkül csak az egyetemi közegre, mivel a válaszadók kétharmada (68 százalék) nem egyetemista barátot nevezett meg bulizó társnak. A párkapcsolatok számának egyfajta jelzése, hogy partnerével a hallgatóknak csak 57 százaléka jár bulikra.

A csoportokhoz és/vagy szervezetekhez kötődő alacsony aktivitás kevésbé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a hallgatók szabadidejükben leginkább az individuális és passzív tevékenységeket preferálják: leginkább interneteznek, zenét hallgatnak, televíziót vagy videót (DVD-t) néznek. Az internet használat és a zenehallgatás gyakorlatilag mindenkit napi gyakorisággal jellemez, míg a televízió vagy a videó/DVD filmek nézése már csak egy kisebbséget. A majdnem mindennap előforduló tevékenységek között még a (nem tankönyvek) olvasása, a sportolás és a hobbi-tevékenység számottevő. (Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a leendő értelmiségiek 27 százaléka havonta egy-két alkalommal, 23 százaléka évente néhány alkalommal, 5 százaléka soha nem olvas könyvet ...). A szervezeti aktivitásra vonatkozó eredmények tükrében a soha válaszarányokat tekintve a művészeti csoportok, hobbi csoportok, hangszeres játék (62 százalék) és a komolyzenei koncertek látogatása a legnagyobb arányú (61 százalék).⁹³

93 Szabadidődben milyen gyakran csinálod a következő dolgokat? kérdésre adott válaszok százalékos megoszlása: Internetezek (majdnem mindennap: 92, legalább hetente 1-2 alkalommal: 5, havonta egy-két alkalommal: 1, évente néhány alkalommal: 1, soha: 1); Zenét hallgatok (majdnem mindennap: 81, legalább hetente 1-2 alkalommal: 13, havonta egy-két alkalommal: 3, évente néhány alkalommal: 1, soha: 1); Videót, DVD-t nézek (majdnem mindennap: 30, legalább hetente 1-2 alkalommal: 40, havonta egy-két alkalommal: 23, évente néhány alkalommal: 5, soha: 2); Könyvet olvasok – nem tankönyvet (majdnem mindennap: 21, legalább hetente 1-2 alkalommal: 24, havonta egy-két alkalommal: 27, évente néhány alkalommal: 23, soha: 5); Sportolok (majdnem mindennap: 20, legalább hetente 1-2 alkalommal: 36, havonta egy-két alkalommal: 28, évente néhány alkalommal: 11, soha: 5); Televíziót nézek (majdnem mindennap: 46, legalább hetente 1-2 alkalommal: 30, havonta egy-két alkalommal: 14, évente néhány alkalommal: 4, soha: 6); Elmegyek este a barátaimmal bulizni (majdnem mindennap: 3, legalább hetente 1-2 alkalommal: 24, havonta egy-két alkalommal: 48, évente néhány alkalommal: 19, soha: 6); Kirándulni és/vagy túrázni járok (majdnem mindennap: 1, legalább hetente 1-2 alkalommal: 4, havonta egy-két alkalommal: 18, évente néhány alkalommal: 70, soha: 7); Moziba megyek (majdnem mindennap: 1, legalább hetente 1-2 alkalommal: 3, havonta egy-két alkalommal: 36, évente néhány alkalommal: 52, soha: 8); Hobbimmal foglalkozom a lakásban (majdnem mindennap: 17, legalább hetente 1-2 alkalommal: 26, havonta egy-két alkalommal: 29, évente néhány alkalommal: 15, soha: 12);

A 21 tevékenységre vonatkozó gyakorisági változó bevonásával elvégzett főkomponens elemzés hat jellegzetes szabadidő-tevékenység típust különített el. Az első típust (*Kultúra-típus*) leginkább az olvasás és moziba járás mellett az egyértelmű kulturális fogyasztás – múzeum, kiállítás, színház és komolyzenei koncert látogatása – jellemzi. A második típusban (*Buli-típus*) a bulizás és diszkózás, a harmadik típusban (*Művész-típus*) a hangszeres muzsikálás, a művészeti és hobbi csoporttagság mellett a koncertlátogatás a meghatározó. A negyedik típus (*Aktív kikapcsolódás-típus*) a valamilyen hobbit, kirándulást, illetve sportot preferálókat reprezentálja. Az ötödik típusban (*NetZene-típus*) a zenehallgatás és az internetezés, míg a hatodik típusban (*Vizuális-típus*) a televíziózás és a video/DVD filmek nézése kapcsolódik össze.

1. táblázat

Szabadidődben milyen gyakran csinálod a következő dolgokat?
(főkomponens analízis, főkomponens-súlyok)

	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus	5. típus	6. típus
múzeumba megyek	,801	,137	,167	,151	-,068	,000
kiállításra megyek	,793	,149	,112	,156	-,001	-,051
színházba megyek	,712	,173	,211	,133	-,099	-,004
könyvet olvasok (nem tankönyvet)	,595	-,249	,124	-,060	,324	,046
komolyzenei koncertre megyek	,555	,154	,514	,159	-,107	-,092
moziba megyek	,509	,421	,075	,063	-,079	,271
elmegyek este bulizni	,081	,801	,176	-,064	,201	,052
diszkóba megyek	,106	,778	-,076	,118	-,030	,122

lommal: 14, évente néhány alkalommal: 67, soha: 15); Házibuliba megyek (majdnem mindennap: 2 legalább hetente 1-2 alkalommal: 4, havonta egy-két alkalommal: 21, évente néhány alkalommal: 58, soha: 15); Múzeumba megyek (majdnem mindennap: 1 legalább hetente 1-2 alkalommal: 2, havonta egy-két alkalommal: 6, évente néhány alkalommal: 72, soha: 19); Diszkóba megyek (majdnem mindennap: 2, legalább hetente 1-2 alkalommal: 10, havonta egy-két alkalommal: 35, évente néhány alkalommal: 27, soha: 26); Színházba megyek (majdnem mindennap: 1, legalább hetente 1-2 alkalommal: 2, havonta egy-két alkalommal: 10, évente néhány alkalommal: 61, soha: 26); Barkácsolok és/vagy kerti munkát végzek (majdnem mindennap: 3, legalább hetente 1-2 alkalommal: 9, havonta egy-két alkalommal: 26, évente néhány alkalommal: 35, soha: 27); Könnyűzenei koncertre megyek (majdnem mindennap: 2, legalább hetente 1-2 alkalommal: 3, havonta egy-két alkalommal: 12, évente néhány alkalommal: 56, soha: 27); Komolyzenei koncertre megyek (majdnem mindennap: 1, legalább hetente 1-2 alkalommal: 1, havonta egy-két alkalommal: 5, évente néhány alkalommal: 31, soha: 62), Hangszereken játszom (majdnem mindennap: 8, legalább hetente 1-2 alkalommal: 6, havonta egy-két alkalommal: 9, évente néhány alkalommal: 15, soha: 62); Hobbi csoport vagy szakkör foglalkozásán veszek részt (majdnem mindennap: 2, legalább hetente 1-2 alkalommal: 5, havonta egy-két alkalommal: 7, évente néhány alkalommal: 13, soha: 73); Művészeti csoport próbáján veszek részt (majdnem mindennap: 3, legalább hetente 1-2 alkalommal: 4, havonta egy-két alkalommal: 5, évente néhány alkalommal: 10, soha: 79).

házi buliba megyek	,246	,625	,272	,136	-,035	,113
hangszereken játszom	,150	,035	,790	,089	,018	-,076
művészeti csoport próbáján veszek részt	,392	,143	,609	,161	-,156	-,040
könnyűzenei koncertre megyek	,454	,353	,497	-,046	,043	-,029
hobbi csoport vagy szakkör	,382	,223	,434	,348	-,155	-,023
barkácsolok és/vagy kerti munkát végzek	,121	,028	,144	,779	-,067	,069
kirándulni és/vagy túrázni járok	,460	,163	,109	,576	-,108	,042
hobbimmal foglalkozom a lakásban	,012	-,190	,430	,519	,207	,200
sportolok	,107	,333	-,111	,511	,326	-,251
zenét hallgatok	-,057	,098	,067	-,037	,795	,120
internetezek	-,038	-,002	-,150	,047	,774	,094
televíziót nézek	,016	,067	-,191	,077	,017	,760
videót, DVD-t nézek	-,014	,210	,098	-,009	,281	,726
Magyarázott variancia-hányad, százalékban	27.8	10.5	7.4	5.8	5.3	4.8

A további elemzések azt igazolják, hogy az átlagosnál intenzívebb kulturális tevékenység (*Kulturális-típus*) a lányok, a nagyvárosban élők⁹⁴, a saját lakással rendelkezők mellett az MA vagy PhD hallgatók, az idősebbek (2004-ben vagy korábban beiratkoztak) és az osztatlan képzésben tanulók csoportját jellemzi. Ennek megfelelően az átlagosnál ritkább kulturális fogyasztás a fiúk, a BA hallgatók, a fiatalabbak (1990-ben vagy később születettek) és a községekben élők csoportjában figyelhető meg.⁹⁵ A bulizás (*Buli-típus*) a fiúk és az albérletben lakók csoportja mellett még a fiatalabb korosztályokra jellemző leginkább, míg a lányok, az idősebbek, a saját lakásban lakók, valamint az MA és PhD hallgatók és az osztatlan képzésben tanulók az átlagosnál ritkábban járnak el bulizni vagy diszkózni.⁹⁶ A művészeti csoport-tagság, a hangszeres játék (*Művész-típus*) a fiúkra és a nagyvárosban élőkre inkább, míg a lányokra kevésbé jellemző. Az *Aktív kapcsolódás-típus* a fiatalabb és az idősebb hallgatók mellett a fiúk és a községekben élők csoportjában leginkább, míg a lányok és a kollégisták között legkevésbé figyelhető meg. Az internetezés és zenehallgatás (*NetZene-típus*) az idősebbek, az MA vagy PhD hallgatók, az osztatlan képzésben tanulók és a szü-

94 A továbbiakban megkülönböztetjük a hallgatók állandó lakóhelyét – nagyváros (Debrecen, Budapest, megyeszékhely), kisváros, község – és azt, hogy hol lakik az egyetem székhelyén (szülők lakása, kollégium, albérlet/lakásbérlet, saját lakás).

95

96

lőkkal együtt lakók csoportját az átlagosnál kevésbé jellemzi. Az intenzív tévzés és videózás az albérletben vagy lakásbérletben, illetve szülőkkel együtt lakók mellett a BA hallgatók csoportjában figyelhető meg, míg az osztatlan képzésben részt vevők, az MA és PhD hallgatók, a kollégisták és az idősebbek csoportjára a *Vizuális-típus* az átlagosnál kevésbé jellemző.⁹⁷

Eredményeink arra utalnak, hogy a hallgatók szabadidős tevékenységét a nemi hovatartozás és az életkor mellett az is erősen differenciálja, hogy milyen képzési formában tanulnak. Az MA vagy PhD, illetve osztatlan képzésben tanulókra (és ennek megfelelően az idősebbekre) inkább jellemző a szabadidő kulturális tevékenységekre irányuló eltöltése. Így nem meglepő, hogy a többiekhez viszonyítva kevesebb időt fordítanak tévzésre (videózásra) és ritkábban járnak bulizni. A saját lakás és a lakóhely szerepe – a kulturális tevékenység gyakoribb a saját lakással rendelkezők, illetve városokban lakók körében – feltehetően a kulturális fogyasztási szokásokat formáló kedvezőbb szocio-kulturális környezetnek köszönhető.⁹⁸ A családi háttér egzisztenciális és kulturális jellemzőinek részletes ismerete alapján elvégzett tevékenység-preferencia hiányában, így csak feltételezhetjük, hogy a bolognai folyamat „termékeként” kialakult hármass (BA, MA, PhD) struktúra a hallgatók életmódjának minőségében is megnyilvánuló rétegződéssel jár együtt.

A mentálhigiénés státusz jellemzői és típusai

A szabadidős tevékenységekre vonatkozó eredményekhez hasonlóan, egyelőre csak különböző hipotézisekkel (szocio-kulturális és/vagy generációs sajátosságok, a felnőtt társadalom pszichés és/vagy morális állapota, tömegképzés és/vagy a bolognai-folyamat anomáliái – és még sorolhatnánk...) magyarázhatjuk, hogy önbevallás

97 A Kulturális-típus főkomponens score-átlagai (saját lakásban lakók: 0.267, osztatlan képzésben tanulók: 0.196, MA/PhD hallgatók: 0.196, lányok: 0.160, 2004-ben vagy korábban beiratkozottak: 0.159, nagyvárosban élők: 0.102, fiúk: -0.193, községekben élők: -0.143, 1990-ben vagy később születettek: -0.124, BA hallgatók: -0.112). A Buli-típus főkomponens score-átlagai: (1990-ben vagy később születettek: 0.246, 2009-ben beiratkozottak: 0.239, fiúk: 0.190, albérletben/lakásbérletben lakók: 0.172, 1989-ben születettek: 0.148, 2007-ben beiratkozottak: 0.102, 2004-ben vagy korábban beiratkozottak: -0.321, 1986-ban vagy korábban születettek: -0.271, osztatlan képzésben tanulók: -0.197, MA/PhD hallgatók: -0.196, lányok: -0.157, 2006-ban beiratkozottak: -0.125, 2005-ben beiratkozottak: -0.124, saját lakásban lakók: -0.131) A Művész-típus főkomponens score-átlagai (fiúk: 0.197, nagyvárosban élők: 0.109, lányok: -0.163) Az Aktív kikapcsolódás-típus főkomponens score-átlagai (fiúk: 0.198, 2009-ben beiratkozottak: 0.155, községekben élők: 0.143, 2004-ben vagy korábban beiratkozottak: 0.111, 2007-ben beiratkozottak: -0.170, lányok: -0.164, kollégisták: -0.103). A NetZene-típus főkomponens score-átlagai: (MA/PhD hallgatók: -0.267, osztatlan képzésben tanuló hallgatók: -0.267, 2005-ben beiratkozott hallgatók: -0.267, szülőkkel lakók: -0.106, 1986-ban vagy korábban született hallgatók: -0.102). A Vizuális-típus főkomponens score-átlagai (albérletben/lakásbérletben lakók: 0.151, BA hallgatók: 0.119, szülőkkel lakók: 0.119, kollégisták: -0.252, 2004-ben vagy korábban beiratkozottak: -0.153, osztatlan képzésben tanulók: -0.1911, MA/PhD hallgatók: -0.121).

98 Ezt látszik alátámasztani, hogy az MA/PhD hallgatók 30 százaléka, az osztatlan képzésben tanulók 18 százaléka, míg a BA hallgatók 14 százaléka lakik jelenleg saját lakásban. Az MA/PhD hallgatók 14 százalékanak, az osztatlan képzésben tanulók 16 százalékanak, míg a BA hallgatók 22 százalékanak községben van az állandó lakóhelye.

alapján a válaszadók felének (48-52 százalék) a lehangoltság/kedvetlenség, a tanulási nehézség, illetve feszültség/szorongásérzés problémát jelentett az elmúlt három hónapban. Minden harmadik (33-37 százalék) hallgató problémaként érzékelt önértékelési, életvezetési, illetve párkapcsolati problémákat, magányosságot és unalmat.⁹⁹

A mintavétel torzító hatása ellenére is elgondolkodtató, hogy a hallgatók több mint egynegyede (27 százalék) számára az életcél hiánya, egyötödrészenek (20-23 százalék) a különböző kapcsolati zavarok (szülőkkal való kapcsolati problémák, kapcsolatteremtési nehézségek, konfliktusok a társakkal) problémát jelentettek a kérdéselt időszakban. Nem elhanyagolható a hallgatók kisebbik részét jellemző gondok (alkoholfogyasztás, beilleszkedési- és szexuális problémák) és a közvetlen környezet negatív életeseményei (haláleset, gyógyíthatatlan betegség, baleset) említési aránya sem (10-16 százalék). A kábítószer fogyasztásra vonatkozó 6 százalékos említési arány szintén nem csekély – különösen ha figyelembe vesszük, hogy a kérdés nem a fogyasztás előfordulására, hanem a szerfogyasztásra, mint problémára vonatkozott.¹⁰⁰

A szabadidős tevékenységek tipizálásához hasonlóan, a mentális státuszt jelző változók bevonásával elvégzett főkomponens elemzés alapján a hallgatókat négy típussal jellemezhetjük. A depresszió tüneteire utaló hét probléma együttes előfordulására a *Depresszió-típus* elnevezéssel, míg a szűkebb személyes kapcsolati körben előforduló balesetet és betegséget valamint kábítószer fogyasztást problémaként megnevezőkre a *Negatív életesemény-típus* elnevezéssel hivatkozunk a későbbiekben. (A családi-rokon körben előforduló tragédiák és a szerfogyasztás együttes előfordulása lehetséges ok-okozati kapcsolatok feltételezését is jelentheti). A harmadik típusban (*Kapcsolati problémák-típus*) a beilleszkedési és kapcsolatteremtési nehézségek logikusan járnak együtt a magányosság említésével. A negyedik típusban meghatározó a párkapcsolati problémák súlya, de jelen vannak a szülőkkal és a kortárs csoporttal felmerülő konfliktusok is (*Párkapcsolati problémák-típus*). A szerfogyasztáshoz hasonlóan, az ok-okozati modell feltételezése bizonyára nem alaptalan az alkoholfogyasztás és a legszűkebb kapcsolatokra vonatkozó problémák egy típusba sorolódása miatt.

99 A felsőoktatási diáktanácsadás különböző szolgáltatásait igénybe vevő hallgatók (N=523 fő) és online lekérdezéssel elérhető egyetemisták (N=1.870 fő) körében végzett kutatás során alkalmazott Beck Depresszió Kérdőív (BDI) eredménye ismeretében nem annyira meglepőek a debreceni hallgatók válaszarányai: a hallgatók 4.40 százaléka súlyos, 6.88 százaléka közép súlyos, 26.96 százaléka enyhe depresszióval jellemezhető, míg 61.76 százalék a normális tartományba sorolható aránya (Kiss, 2009).

100 A felsoroltak közül melyek jelentettek számokra problémát az elmúlt három hónapban? Az igen válaszok aránya százalékban (lehangoltság, kedvetlenség érzése: 52, tanulási nehézségek: 51, feszültség, szorongásérzés: 48, kudarcérzés: 40, önértékelési problémák: 37, életvezetési problémák: 35, magányosság érzése: 35, unalomérzés: 35, párkapcsolati problémák: 33, életcél hiánya: 27, szülőkkal való kapcsolati problémák: 23, kapcsolatteremtési nehézségek: 21, konfliktusok a társakkal: 20, haláleset a közvetlen környezetben: 16, beilleszkedési problémák: 15, szexuális problémák: 12, alkoholfogyasztás: 12, baleset a közvetlen környezetben: 12, gyógyíthatatlan betegség a közvetlen környezetben: 10, kábítószer fogyasztás 6 százalék).

2. táblázat

A felsoroltak közül melyek jelentettek számodra problémát az elmúlt három hónapban? (főkomponens analízis, főkomponens-súlyok)

	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus
kudarcézés	,738	,114	,076	,092
lehangoltság, kedvetlenség érzése	,694	-,002	,127	,161
feszültség, szorongásérzés	,668	,080	,195	,098
tanulási nehézségek	,564	,167	-,082	,148
önértékelési problémák	,564	,061	,409	,187
életvezetési problémák	,530	,127	,305	,060
életcél hiánya	,413	,210	,335	,201
baleset a közvetlen környezetben	,142	,742	,025	,058
haláleset a közvetlen környezetben	,108	,661	,183	,004
gyógyíthatatlan betegség	,130	,642	,060	,212
kábítószer fogyasztás	,001	,613	,239	,393
kapcsolatteremtési nehézségek	,140	,153	,781	,146
beilleszkedési problémák	,152	,190	,729	,156
magányosság érzése	,477	-,014	,507	,197
párkapcsolati problémák	,239	-,056	,077	,689
szexuális problémák	,042	,134	,381	,597
alkoholfogyasztás	,026	,363	,032	,592
szülőkkel való kapcsolati problémák	,252	,128	,213	,443
konfliktusok a társakkal	,193	,237	,201	,431
Magyarázott varianca-hányad, százalékban	28.6	8.8	5.6	5.0

A depresszióra utaló jellemzők (*Depresszió-típus*) a lányok, a községekben élők és a fiatalabb hallgatók csoportját az átlagosnál jobban, míg a Debrecenben élőket és a fiúkat kevésbé jellemzi. A közvetlen családi-rokoni környezetben előforduló balesetről, halálesetről (*Negatív életesemény-típus*) az idősebb hallgatók, a saját lakásban lakók csoportja és az osztatlan képzésben tanulók számoltak be leginkább, míg a fiatalabb, illetve kollégista hallgatók legkevésbé. A magányosság érzésével és beilleszkedési problémával összekapcsolódó kapcsolatteremtési gondok (*Kapcsolati problémák-típus*) az osztatlan képzésben tanulók, a saját lakásban lakók mellett az idősebb hallgatók csoportjait inkább, míg a fiatalabb hallgatókat kevésbé jellemzi. A szűkebb ér-

zelmi kapcsolatok és az alkoholfogyasztásnak köszönhető problémák (*Párkapcsolati problémák-típus*) a fiúkat, az albérletben vagy lakásbérletben lakókat és a fiatalabbak körében az átlagosnál jobban, míg az idősebbek és a BA hallgatók csoportjában kisebb mértékben figyelhető meg.¹⁰¹

Eredményeink azt mutatják, hogy leginkább a nemi hovatartozás és az életkor alapján elkülönült csoportokat jellemezhetjük eltérő mentális státusz típusokkal. Az idősebb – és egyúttal MA, PhD és osztatlan képzésben tanuló – hallgatók csoportjában a negatív életesemények, beilleszkedési és tágabb kapcsolatteremtési nehézségek, míg a fiatalabbak – és egyúttal BA hallgatókra – körében a depressziós tünetek és a párkapcsolati problémák inkább dominánsak. A lányokra inkább jellemző depressziót, illetve a fiúk körében nagyobb gondként jelentkező párkapcsolati (és alkoholfogyasztáshoz köthető) problémákat korábbi vizsgálatok is kimutatták. (Barabás-Pikó, 1996; Asszmann, 2008).

Végül arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy a hallgatók mentális státusza mennyire magyarázza a szabadidő eltöltésének jellemző típusait. A regressziós modellek eredménye azt igazolja, hogy a mentálhigiénés állapot azt a két tevékenység-típust befolyásolja leginkább, amelyek – ellentétben a másik négy típussal – egyértelműen társas kapcsolatokra épülnek.¹⁰² Joggal feltételezhetjük, hogy moziba, múzeumba vagy komolyzenei koncertre (*Kultúra-típus*), illetve bulizni vagy diszkóba (*Bulizó-típus*) nem egyedül járnak a hallgatók, míg a hangszeres játék, hobbi tevékenység, internetezés vagy a video filmek nézése többnyire egyéni cselekvés.

A két leginkább magyarázott tevékenység-típus közül a szabadidő kultúra-orientált eltöltését (*Kultúra-típus*) a kapcsolati és párkapcsolati problémák mellett – némileg meglepő módon – a közelmúltban tapasztalt negatív életesemények valószínűsítik¹⁰³. Másként fogalmazva: annál inkább jellemző a kulturális fogyasztás, minél inkább megfigyelhetők a partneri és más kapcsolatok problémái, illetve a szűkebb családi-rokoni körben előforduló tragédiák. A bulizás és diszkóba járást a párkapcsolati problémák és a negatív életesemények szintén szignifikánsan magyarázzák, azonban a kapcsolati problémák és a *depresszió-típus* negatív előjele lényegesen el-

101 A Depresszió-típus score-átlagai: (községekben élők: 0.177, 2009-ben beiratkozottak: 0.161, lányok: 0.104, Debrecenben élők: -0.131, fiúk: -0.126). A Negatív életesemény-típus score-átlagai: (osztatlan képzésben tanulók: 0.224, saját lakásban lakók: 0.144, 1986-ban vagy korábban születettek: 0.136, 2004-ben beiratkozottak: 0.122, 2006-ban beiratkozottak: -0.130, kollégisták: -0.124). A Kapcsolati problémák-típus score-átlagai: (2005-ben beiratkozott hallgatók: 0.196, BA hallgatók: 0.179, 1986-ban vagy korábban születettek: 0.145, saját lakásban lakók: 0.145, osztatlan képzésben tanulók: 0.120, 2004-ben beiratkozottak: 0.119, 2008-ban beiratkozottak: -0.122, 1990-ben vagy később születettek: -0.105). A Párkapcsolati problémák-típus score-átlagai: (2009-ben beiratkozottak: 0.125, albérletben vagy lakásbérletben lakók: 0.123, fiúk: 0.108, BA hallgatók: -0.172, 1987-88-ban születettek: -0.105).

102 A lineáris (lépésenkénti módszer) regressziós modellekben a mentális státusz típusai szerepeltek magyarázó változóként. Az egyes modellek determinációs együtthatói (Adjusted R Square): 1. modell (függő változó: Kultúra-típus) : 12.6; 2. modell (függő változó: Bulizó-típus: 10.2; 3. modell (függő változó: Művész-típus: 4.6; 4. modell (függő változó: Aktív kikapcsolódás-típus) : 3.4; 5. modell (függő változó: NetZene-típus): 3.8; 6. modell, függő változó: Vizuális-típus) : 0.6).

103 Függő változó: Kultúra-típus főkomponens; regressziós együtthatók: Negatív életesemény-típus: 0.284, Kapcsolati problémák-típus: 0.173, Párkapcsolati problémák-típus: 0.130.

térő ok-okozati magyarázatot takar.¹⁰⁴ A hallgatókat annál inkább jellemzi a bulizás, minél inkább párkapcsolati és negatív életeseményekről számoltak be, illetve ha nem utalnak beilleszkedési/kapcsolati és a depresszióra utaló problémákra.

Mielőtt bármilyen lehetséges értelmezést kreálnánk a fentiekre, nem szabad elfelednünk, hogy a determinációs együttható (Adjusted R Square) statisztikai magyarázatra alkalmas mutató, amely nem minden esetben biztosítja a magyarázó és függő változó közötti tartalmi ok-okozati interpretáció (magyarázat) lehetőségét (Moksony, 1999). A különböző kapcsolati problémákat és a depressziós indikátorokat logikusnak tűnik tartalmi magyarázatként értelmezni, azonban a mentális státusz negatív életesemény-típusát már nehéz lenne indokolni. A típus meghatározó jellemzői (baleset, haláleset vagy gyógyíthatatlan betegség a közvetlen környezetben, illetve kábítószer fogyasztás) mögött olyan tényezők húzódnak meg, amelyek a szabadidő kulturális eltöltését és a bulizást tartalmilag (ténylegesen) magyarázzák.

Mindezek az eredmények is megerősítik, hogy a hallgatók szabadidő felhasználására vonatkozó eredmények korrekt magyarázata megfelelő elméleti koncepciót és az online kérdőíves vizsgálatot más módszerekkel kiegészítő empirikus adatfelvétel igényel. Ennek a feltételnek maradéktalanul megfelel annak a Szabó Ildikó vezetésével nemrég elindult OTKA kutatás (*Campus-lét*, OTKA, K-81858) munkaterve, amely az egyetemi oktatáshoz és tanuláshoz nem kapcsolódó tevékenységek csoportvilágot strukturáló hatását vizsgálja a Debreceni Egyetem hallgatóinak körében. A kutatás folytatása így módon biztosított.

104 Függő változó: Bulizós-típus főkomponens; regressziós együtthatók: Párkapcsolati problémák-típus: 0.246, Negatív életesemény-típus: 0.162, Kapcsolati problémák-típus: -0.100, Depresszió-típus: -0.086.

Hivatkozott irodalom

- ASSZMANN ANNA (2008) Egyetemista fiatalok egészségi állapotának és életmódjának vizsgálata. Budapest, Egy Csepp Figyelem Alapítvány. Forrás: <http://www.egycseppfigyelem.hu/programs/egyetemek>, letöltés: 2010.03.11.
- BARABÁS KATALIN–PIKÓ BETTINA (1996) Pszichoszomatikus tünetek prevalenciája egyetemi és főiskolai hallgatók körében. *Egészségnevelés*, 37. évf. No.1.pp. 19-21.
- BAUER BÉLA–SZABÓ ANDREA (szerk., 2005) *Ifjúság2004. Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda.
- BÍRÓ ÉVA, BALAJTI ILONA, ÁDÁNY RÓZA, KÓSA KAROLINA (2008): Az egészségi állapot és az egészségmagatartás vizsgálata orvostanhallgatók körében. *Orvosi Hetilap*, pp. 2165-2171.
- GÁBOR KÁLMÁN (2000) A középosztály szigete. Szeged, Belvedere Kiadó
- GÁBOR KÁLMÁN (2003) Előszó. Sebezhető ifjúság. In.: Andé Furlong–Barbara Stalder–Anthony Azzopardi : *Sebezhető ifjúság. Sebezhetőség az oktatásban a munkavállalásban és a szabadidőben Európában*. Szeged, Belvedere Meridionale, pp. 7-11.
- GÁBOR KÁLMÁN–BALOG IVÁN (1995) The Impact of Consumer Culture on Eastern European Youth. *Educatio*, Vol. 2. pp. 311-327.
- KISS ISTVÁN (2009) *Életvezetési kompetencia. Észlelt életvezetési én-hatékonyság mintázat elemzése tanácsadási szolgáltatásokat igénybe vevő felsőoktatási hallgatók mintáján*. PhD disszertáció, ELTE
- KISS ISTVÁN–LISZNYAI SÁNDOR (2006) *Egyetemista álmok és a valóság*. Módszertani kézikönyv. Budapest, Felsőoktatási Tanácsadás Egyesület..
- KISS ISTVÁN (2000) *Életszakasz-váltás problémái: Belépés az egyetemre*. ELTE BTK, kézirat.
- KOPP MÁRIA (szerk., 2008) *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*, Budapest, Semmelweis Kiadó.
- KOPP MÁRIA–KOVÁCS MÓNICA ERIKA (szerk. 2006) A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- LISZNYAI SÁNDOR (2007) Depressziós tünetek egyetemisták körében A tünetintegráció és a segítő kapcsolati attitűdök. PhD disszertáció, ELTE BTK, kézirat. Forrás: http://drlisznyai.hu/publikaciok/phd_full.pdf, letöltés: 2010.03.10.
- MOKSONY FERENC (1999) Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest, Gondolat Kiadó.
- RITOÓKNÉ ÁDÁM MAGDA, LISZNYAI SÁNDOR, VAJDA ZSUZSANNA (1996) *Egyetemi hallgatók mentálhigiénés státusza*. Budapest, Felsőoktatási Tanácsadás Egyesület.
- SZABÓ ANDREA–BAUER BÉLA (szerk., 2009): *Ifjúság2008 Gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- VERECKEN. C.A.–MAES, L. (2006): Comparison of a computer-administered and paper-and-pencil-administered questionnaire on health and lifestyle behaviors. *Journal of Adolescent Health*, 38 (4), pp. 426-432.

Kultúra, értékek és internethasználat Európában

Ma már többen használják Európában és Magyarországon is az internetet, mint ahányan sohasem lépnek be a virtuális térbe. Az *Eurostat* legfrissebb adatai szerint az internetet legalább heti rendszerességgel használók aránya az Európai Unió szinte minden országában meghaladja az 50 százalékot, s az otthoni internetkapcsolattal rendelkező háztartások aránya is több mint 50 százalékos.¹⁰⁵ Mindezek alapján elmondható, hogy Európában jelenleg már az tekinthető különösnek, ha valaki nem használja az internetet. Az internethasználat rendszeressége azonban nem egyenletes: egyesek gyakrabban, mások ritkábban élnek ezzel a lehetőséggel. A felmérések alapján úgy tűnik, hogy ma már az online világba történő bekapcsolódást, illetve annak gyakoriságát egyre inkább kulturális, attitűdbeli meghatározottságok szabják meg, szemben a korábban tapasztalt kemény szociológiai korlátokkal (Dessewffy–Rét, 2005). Következésképpen egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert az ún. másodlagos digitális egyenlőtlenségek (Galács–Ságvári, 2008). E tanulmány arra vállalkozik, hogy a másodlagos egyenlőtlenségek közül az egyén és a társadalom által követett értékek meghatározó hatásainak változását kövesse nyomon az elmúlt évtized Európájában, néhány kiemelt szempont alapján.

A társadalom és az egyén harmonikus kapcsolatában mind az egyén, mind a társadalom alkalmazkodóképessége különös jelentőséggel bír. Az egyénnek el kell fogadnia a kultúra évezredek óta átörökölt, hagyományos együttélési szabályrendszerét, ami a korábban élt és az aktuális generációk konstruktív tevékenységének eredményeként alakul ki (Berger–Luckmann, 1998). A társadalomnak és a kultúrának pedig rugalmasnak kell lennie, hiszen a társadalmi valóság folyamatos újrateremtése nem lehetséges az egyén szerepvállalása nélkül: mindenki hozzátesz valamit a kultúrához, de el is vesz belőle, miközben éli az életét. A társadalmi valóság, a kultúra maga szabályrendszerével „ránehezedik” az egyénre, akinek le kell mondania arról, hogy a kultúra teljes egészében az ő individuális valóságának megfelelően alakuljon. A társadalom és az egyén harmonikus kapcsolata akkor bomlik meg, ha a társadalmi együttélési szabályrendszere túl sok lemondást igényel az egyéntől, vagy ha az egyén nem akar alkalmazkodni a társadalmi együttélési normáihoz. Ebben az esetben a társadalom anómikus állapotba kerül, ami egyrészt a személyiség, másrészt a társadalmi normák elbizonytalanodásában jelenik meg (Freud [1930] 1982, Bíró, 1997).

105 Mindössze hat ország jelent kivételt ez alól: Bulgária, Ciprus, Görögország, Olaszország, Portugália és Románia. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/information_society/data/main_tables (letöltés: 2010. március 29.)

A harmónia kulcsa mind az egyéni psziché, mind a társadalmi együttélés szempontjából a stabil értékrend. Az uralkodó értékrend mintegy láncként köti össze az egyént a társadalommal, s gondoskodik a személyiség és a társadalom integritásáról egyaránt (Váriné 1987). Ezért az egyén és a közösség által követett értékek vizsgálata különös jelentőséggel bír az internethasználat szempontjából is. Az internethasználat erősen összefügg az egyén és a társadalom által fontosnak tartott értékek alakulásával. A társadalmi együttélést biztosító értékek, értékrendek ugyan lassan változnak (Csepeli, 2006), de azért változatlanok sem tekinthetők (Inglehart, 1977; 1997), s történetiségük mintegy meghatározza és előrejelzi a jövő társadalmi együttélését biztosító újabb értékrendek alakulását. Erre utal Szűcs Jenő (1981) is, amikor bemutatja, hogy az európai társadalomfejlődésben az egymás után következő társadalmi, gazdasági és politikai rendszerek miként hozták létre Európa három történeti régióját. Kötetünkben (Csepeli–Prazsák 2010) empirikus vizsgálatokkal igazoltuk, hogy Szűcs Jenő elmélete, amely alapvetően történelmi előzményekre vezeti vissza a földrajzi meghatározottságuk mellett lakosságuk lelki természetű vonásai alapján is markánsan elkülönülő európai történeti régiók kialakulását, az információs korban, a XXI. században sem veszített érvényességéből.

Értékvizsgálatok

Az első empirikus szociálpszichológiai vizsgálatok is kitüntetett figyelmet fordítottak az egyén és a csoport által követett értékekre (Allport et al. [1931] 1960). További példaként említhetjük Milton Rokeach ([1960] 1967; 1973) kísérletét, aki eszköz- és célértékeket különített el és vizsgált. Rokeach elméleti megközelítését és gyakorlati módszereit magyar kutatók is átvették (pl. Varga, 1969; Hankiss, 1977). Számos pszichológiai értékeszt született és értékutalásokat is végeztek, de a nemzetközi összehasonlító kutatásokra a hetvenes évekig várni kellett. 1967 és 1973 között Hofstede (2001: 42) a világ 71 országában összesen 88 ezer megkérdezettől szerzett válaszokat kérdőívére (Hofstede [1980] 2001: 48), melynek alapján négy értékdimenziót azonosított: individuális – kollektív, egyenlőtlenség – egyenlőség, bizonytalanságcsökkentés, valamint a maszkulinitást mérő férfi – női dimenziót (Hofstede 2001). Mintája azonban nem volt reprezentatív, ugyanis vizsgálatait csak az IBM alkalmazottai körében végezte (a könyv első kiadásában [1980] HERMES álnévvel említette a céget).¹⁰⁶ A nyolcvanas évek elején indult a Föld teljes népességének reprezentatív mintáját megcélzó *World Values Survey (WVS)* kutatási projekt, amely napjainkban is tart. A kutatás vezetője Ronald Inglehart. A kérdőívben számos kérdés szerepel az értékek követésére vonatkozóan, amelyeket Inglehart és munkatársai a materiális és posztmateriális, valamint a tradicionális és szekuláris dimenziók mentén csoportosítanak (Inglehart–Welzel 2005). A *European Social Survey (ESS)* program Shalom Schwartz (1992; 1994) értékesztjét használja, amely kiváltképp alkalmas mind az

¹⁰⁶ Hofstede, 2001: 73.

egyén, mind a társadalom által preferált értékek felmérésére (Csepeli–Prazsák 2010). A hozzáállás, a beállítódás, a lélek kulcstényező, melynek legnehezebben változó, ugyanakkor legerőteljesebb determinációt jelentő részét *értéknek* nevezzük (Csepeli, 2006).

A társadalomfilozófia évezredek óta foglalkozik etikai kérdésekkel, arra keresve a választ, hogy mi jó és mi rossz. Az európai kultúrkör talán legkorábbi ránk maradt mondata a milétoszi Anaximandrosztól származik, s Nietzsche így fordítja (s ezzel interpretálja): „Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik a pusztulásuk is „szükségszerűen; mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az idő elrendelése szerint.” ([Nietzsche 1873] KRS 2002: 169). Annak ellenére, hogy Heidegger a XX. században az i.e. 610-ben született milétoszi filozófus maximájának a fentitől eltérő fordítását (és ennek következtében értelmezését) javasolta, még nála is megjelenik a „jogtalanság” szó (Heidegger [1946] 2006: 324), ami egyértelműen bizonyítja, hogy a ránk maradt legkorábbi mondás az együttélési normákkal, azaz a *jó* és a *rossz* kérdésével is kapcsolatos (bármit is jelentsen valójában). Akkor hangozhatott el ez a mondat, amikor az ókori görög közösség társadalommá kezdett átalakulni. Akkor, amikor a hit és a ráció még nem vált el erőteljesen és szükségszerűen egymástól. Az évezredek során azonban az etika szinte teljes egészében a ráció hatalma alá került. „A moralitás nem érzés kérdése, hanem gondolkodásé, érvelésé és ezek közösségi felülvizsgálatáé. A moralitás tehát nagyrészt racionális módon, diszkussziókkal vizsgálható felül. Etikai megfontolásainknak arra a képességünkre kell hivatkoznunk, hogy érzelmektől és közvetlen motivációs késztetésektől függetlenül is el tudjuk dönteni egy adott szituációban, hogy mi a helyes és mi nem.” (Boros, 2009: 25) Boros János már a közösség legitimációs erejét is segítségül hívja az etikai kérdések tárgyalása során, ugyanakkor azt is jelzi, hogy egyén nélkül nem lehetséges a morál. Hozzáteszem: *szabad* egyén nélkül nem lehetséges etika. A szabadság és a morál összefonódását Kant a következőképpen fogalmazza meg: „Noha a morális törvénynek a szabadság a *ratio essendi*je, a szabadságnak a morális törvény a *ratio cognoscendi*je” (Kant [1788] 2004: 8).

A filozófiai szempontból tekintett egyén és közösség (nota bene: kultúra) közötti feszültséget implikáló megközelítések az előbbiekben hivatkozott szociálpszichológiai, szociológiai megközelítésekre is rányomják bélyegüket. Schwartz ugyanakkor amellettt érvel, hogy az általa kidolgozott értékeszt (1992) nemcsak hogy univerzálisan használható, hanem azon túl, hogy egyszerre teszi lehetővé az egyén és a kultúra által követett értékek vizsgálatát (Schwartz–Boehnke, 2004), a morális univerzum felmérése is alkalmas, következően abból, hogy a megkérdezettek morális tartalommal is felruházzák a kérdőívben szereplő értékosztályokat (Schwartz, 2007).

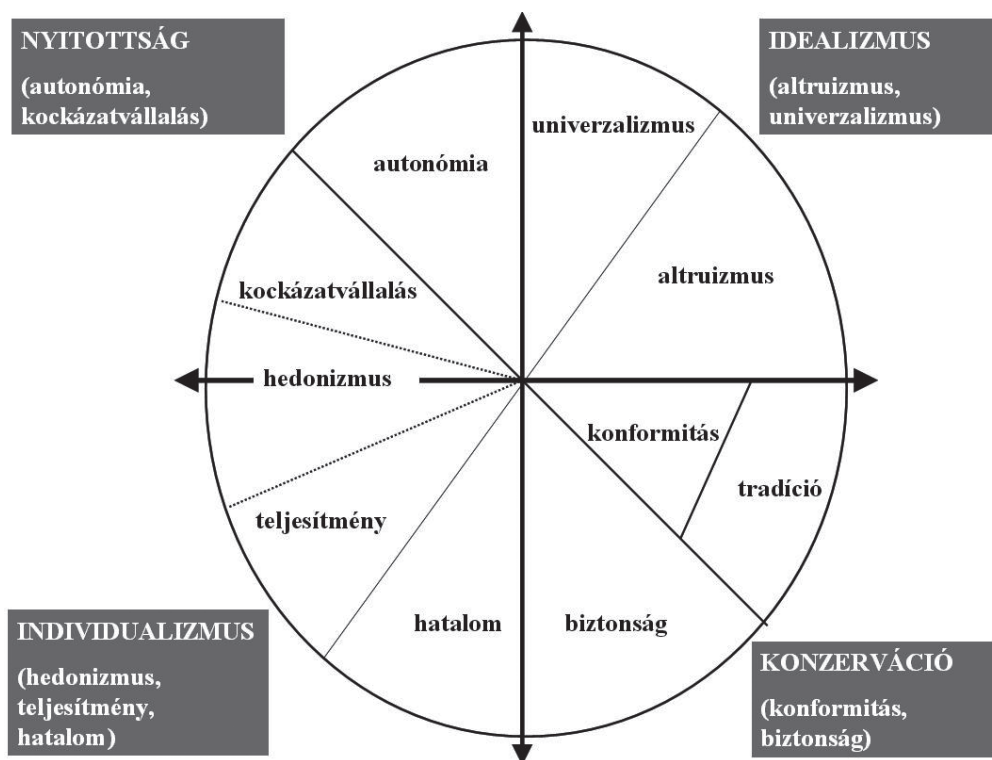
Az empirikus vizsgálat eredményei

Akár a szociológia, akár a pszichológia, a szociálpszichológia vagy a filozófia eszköztárának használatával szeretnénk érvényes és megbízható megállapításokat tenni arról, hogy az egyén és a társadalom által követett értékek milyen mértékben támogatják, illetve gátolják az internethasználatot, viszonylag könnyedén ellenőrizhetetlen állításokba bonyolódhatunk. Ennek kiküszöbölése céljából európai kontextusban ér-

demés a *European Social Survey (ESS)*¹⁰⁷ longitudinális kutatási projekt felméréseire, az azokban felhasznált egyszerűsített Schwartz-kérdőívre támaszkodni az elemzés során. A kutatás kérdőívébe Schwartz eredetileg 47 kérdést tartalmazó tesztjéből (1992) 21 olyan kérdés került be, amelyek Schwartz szerint alkalmasak arra, hogy az általuk megjelenített értéktérben meghatározzuk az egyén és a kultúra egymáshoz viszonyított helyét, valamint összehasonlítsuk a különböző társadalmak, kultúrák értékrendjeit (Schwartz, 2003).

Schwartz értéktesztjében különböző személyiségtípusokat sorolnak fel a megkérdezetteknek, akiket arra kérnek, hogy hatfokú skálák¹⁰⁸ segítségével mondják meg, mennyire hasonlít rájuk a leírt személyiség. Az ESS kérdőívbe bekerült 21 személyiség-leírás két nagyobb értéktengely mentén tíz értékosztályba rendeződik.

1. ábra Az értékek rendszere Schwartz szerint

Forrás: Schwartz 2003: 270

107 Az ESS kutatás dokumentációja elérhető a www.europeansocialsurvey.org oldalról. Az adatok feldolgozásával kapcsolatos rövid módszertani útmutatót lásd Csepeli és Prazsák (2010: 216-219). A könyvben található adatbázishoz képest már frissebb adatok is elérhetők, ugyanis 2010. március 26-án megjelent a felmérés negyedik hullámából származó adatbázis 3.0 verziója. A jelen tanulmányban már mindenütt a legfrissebb, 3.0 jelzésű adatbázis adatai szerepelnek.

108 A könnyebb értelmezhetőség szempontjából a skálákat be kell forgatni, s így a következő attribútumok adódnak: (1) „egyáltalán nem hasonlít rám”; (6) „nagyon hasonlít rám”. A skála magas kódértékei azt jelentik, hogy a megkérdezett nagyon hasonlónak találja önmagához a leírt (adott értéket képviselő) személyiséget. Terjedelmi okok miatt a teljes kérdőív e helyütt nem közölhető, de az ESS honlapjáról letölthető.

Az ábráról leolvasható, hogy a tíz értékosztályból kettő eleve átnyúlik a két nagyobb megkülönböztető tengely által felosztott értéktéren. A *konformitás* és a *tradíció* egyértelműen a *konzerváció*hoz áll közel, azonban mindkettő annak külön alosztályát képezi. A két tengely által felosztott négy értéktér-szelet közül ez az egyedüli, ahol három értékosztály (ill. alosztály) szerepel. A *konformitás* értékosztály központi eleme az, hogy a megkérdezett hasonlóan érzi magához az olyan személyt, aki fontosnak tartja, hogy az *embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik*, valamint fontos számára, hogy *mindig megfelelően viselkedjen*. A *tradíció* ennél bővebb értékosztály, ugyanis a tradíciót fontosnak tartó megkérdezettek az olyan személyt érzik magukhoz hasonlóknak, akinek fontos, hogy *szerény és visszafogott legyen*, továbbá a *hagyományok* és a *vallási*, illetve *családi szokások* is fontosak számára.

A másik különös értékosztályt a *hedonizmus* jelenti. A hedonizmus Schwartz értékelméletében egyaránt tartozik a *nyitottsághoz* és az *individualizmushoz*. A *hedonizmus* értékosztályban magas értékkel szerepel az a megkérdezett, aki fontosnak tartja, hogy *jól érezze magát*, aki *szereti kényeztetni magát*, akinek fontos, hogy *olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki*. Ennek következtében a hedonista ember ugyan nyitott a változásokra (az éppen aktuális igényeinek megfelelően), de az általános (már-már filozófiai) nyitottsághoz képest sokkal inkább jellemző rá az a materiális beállítottság, ami az *individualizmushoz* közel álló értéktér-szelethez tartozó értékeket, a *teljesítményt* és a *hatalmat* fontosnak tartó személyekre jellemző.

A *teljesítmény* értékosztály azokra az emberekre jellemző leginkább, akiknek fontos, hogy *sikeresek legyenek*, akik szeretnék, hogy az *emberek elismerjék a teljesítményüket*, továbbá fontosnak tartják, hogy *megmutassák képességeiket*. Az *individualizmus* értéktengelyhez közel található értéktér-szelethez tartozó harmadik értékosztály a *hatalom*. Az az ember, akinek az értékrendszerében lényeges szerepet tölt be a *hatalom*, fontosnak tartja, hogy *gazdag legyen*, valamint azt is akarja, hogy az *emberek azt csinálják, amit ő mond*. Az ilyen ember éppen az ellentéte annak, akinek a materiális értékek kevésbé, míg a posztmateriális értékek sokkal inkább fontosak: ők az *idealisták*.

Az *idealizmus* értéktér-szelet közelében két értékosztály található: az *altruizmus* és az *univerzalizmus*. Az *altruizmus* értékosztály annak az embernek az életében van jelen döntő meghatározó elemként, aki egyrészt igen fontosnak tartja a *becsületességet*, másrészt *törődik mások jólétével*, és *életét a hozzá közel álló embereknek akarja szentelni*. Voltaképpen az *altruizmus* értékosztály általánosítása jelenti az *univerzalizmus* értékosztályba tartozó értékeket. Az ide sorolt értékek azoknak az embereknek fontosak, akik úgy vélik, hogy *mindenkinek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben*, s akik fontosnak tartják, hogy még *akkor is megértsék az embereket, ha nem értenek egyet velük*. Az univerzalizmus értékosztály azonban nemcsak ezeket az egalitárius értékeket öleli fel. Tartalmazza a környezet védelmét, a környezet megővését is, s ezáltal az egalitárius dimenzió kiegészül a *felelősséggel*. Ugyanis azok az emberek, akik az *univerzalizmus* értékosztály súlyát fontosnak ítélik meg a saját értékrendszerükben, fontosnak tartják azt is, hogy *vigyázzanak a környezetükre*. Voltaképpen Tenzin Gyatso, a XIV. Dalai Láma egyik Ázsiában gyakran idézett gondolatának szellemében élnek, miszerint „a boldogság valódi forrása az egyetemes felelősség”.

Az *univerzalizmus* értékosztály mellett, a tengely másik oldalán található az *autonómia* értékosztály. Ez az olyan ember életében tölt be különösen nagy szerepet, akinek fontos, hogy *új dolgokat találjon ki*, hogy *kreatív legyen*, aki *szereti a dolgokat a saját egyéni módján intézni*. Az autonóm ember az újdonságokra való nyitottságon túl *szabad* ember is, akinek fontos, hogy *saját maga döntsön arról, hogy mit csinál*. Az *autonómia* körszelet másik oldalán a *kockázatvállalás* értékosztály található. A kockázatvállaló emberhez az autonómia és az individualizmus egyaránt közel áll, hiszen az autonóm egyén a heteronóm egyénhez képest kockázatvállalóbb. Azok, akik *szeretik a meglepetéseket*, *szeretnek új dolgokat csinálni*, *keresik a kalandokat* és összességében *izgalmas életet akarnak élni*, nemcsak *nyitottak* az újdonságokra, hanem egyszerűen *kockázatvállalók* is. Ez a nyitottság éppen az ellenkezője annak, ami az 1. ábrán bemutatott *konformitás*, *tradíció* és *biztonság* értékosztályokkal, azaz a *konzervációval* írható le. A *biztonság* értékosztályba két érték tartozik, melyek közül az egyik az egyén, míg a másik a közösség szempontjából fogalmaz meg hasonló magatartást, elvárást. A biztonság értékeinek komoly jelentősége van annak az embernek az életében, aki *elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát*, valamint aki elvárja, hogy *a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben*, és azt akarja, hogy *az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait*.

Schwartz úgy véli, hogy a felsorolt értékek jól leírják az emberek értékrendszerét, s ezeknek a különböző léptékű aggregálásával az egyes országok társadalmi, továbbá a különböző kultúrák értékrendszerei is leírhatók és összehasonlíthatók (Mohler–Wohn 2005).

Annak érdekében, hogy meg tudjuk ragadni mind az egyén, mind a kultúra által preferált értékhierarchiát, Schwartz a következő eljárást javasolja a kérdőívet kitöltő egyének válaszainak aggregálására. Az első lépésben minden megkérdezett esetében ki kell számítani a 21 személyiség-leírással kapcsolatban adott válaszok átlagpontszámát. Ez voltaképpen az egyén értékgazdagságát jelenti: minél magasabb ez a szám, annál inkább fontosnak tartotta az egyén a felsorolt értékeket. Ezt követően ki kell számítani az egyes értékosztályokat megjelenítő személyiség-leírások átlagait. Mivel megvan a két átlag, azok különbsége alapján – állítja Schwartz (2003) – minden megkérdezett esetében megállapítható, hogy az adott értékosztály mennyire tér el az egyénre jellemző értékgazdagságtól. Így például ha valaki az *autonómia* értékosztályába tartozó értékeket összességében nagyon fontosnak tartja¹⁰⁹ (pl. az ehhez az értékosztályhoz tartozó mindkét változó esetében 6 ponttal, míg az összes értéket összességében átlagosan csak 2 ponttal minősítette, vagyis $6 - 2 = 4$ pontszámmal rendelkezik az *autonómia* értékosztályban), akkor azoknak az értékklaszterbe fog tartozni, akiknek a saját értékhierarchiáján belül más értékeknél fontosabb az *autonómia*. Ezzel a módszerrel minden értékosztály súlya megállapítható, s így leírható az egyén értékhierarchiája, az egyéni értékpreferenciák aggregálásával pedig azonosíthatók a különböző társadalmak és kultúrák által preferált értékrendszerek.

109 Vagyis a kérdőívben leírt autonóm személyiségtípusokat önmagához nagyon hasonlóknak tartja.

Az internethasználat meghatározottsága az értékek terében

A 2002¹¹⁰ óta végzett ESS adatfelvételek mindegyikében megtalálható volt a Schwartz által kidolgozott értékeszt mellett az internethasználatra vonatkozó következő kérdés is: „Milyen gyakran használja az internetet, a világhálót vagy az e-mailt – otthon, a munkahelyén vagy más helyen – magáncélra?”¹¹¹ Erre az ún. zárt kérdésre egy nyolcfokozatú skálán, a következő attribútumok valamelyikének megjelölésével kérték a válaszokat : „nincs hozzáférésem sem otthon, sem a munkahelyemen” (0), „sohasem használom magáncélra” (1), „ritkábban, mint havonta egyszer” (2), „havonta egyszer” (3), „havonta többször is” (4), „hetente egyszer” (5), „hetente többször” (6), „minden nap” (7). A kérdés – elsősorban a (0) kategória miatt, amely nem a használatra, hanem a hozzáférésre vonatkozik – korántsem nevezhető tökéletesnek, de releváns különbségekre utalhat a hozzáférés hiánya is. Ma már Európa nyugati és északi területein elenyésző ennek a jelentősége, azonban az ESS projekt felmérései az egyes mintaévekben nem pontosan ugyanazokra az országokra terjedtek ki (az évek során több kelet-európai ország is a mintába került), és bár az internet-hozzáféréssel nem rendelkező megkérdezettek aránya mindenütt folyamatosan csökkent, a felmérés kelet-európai expanziója következtében ez a kategória továbbra is releváns maradt, tehát – az összehasonlítás szempontjait is figyelembe véve – szerepel a következő számításokban.

1. táblázat

Az internethasználat gyakoriságának átlaga és az internet-hozzáféréssel nem rendelkezők százalékos aránya a teljes európai mintában (2002-2008)

	nincs hozzáférése az internethez	sohasem használja magáncélra	valamilyen szintű rendszerességgel használja	az internethasználat gyakoriságának átlaga
2008	27,2	14,8	58	3,76
2006	36	14,5	49,5	3,11

110 A különböző adatfelvételi időpontokban nem egyezik meg tökéletesen a résztvevő országok listája. A közel harminc ország egyenkénti bemutatására azonban jelen tanulmányban nincs lehetőség, ezért csak valamilyen földrajzi egységekre vonatkozó aggregációt lehet használni. Ha külön nincs jelezve, akkor a számítások minden mintába került európai ország lakosságára együttesen vonatkoznak (lásd Csepeli és Prazsák 2010: 217-218). A teljes európai mintára vonatkozó elemzések a következő országokból származó mintákra vonatkoznak: Ausztria (2002, 2004, 2006), Belgium (2002, 2004, 2006, 2008), Bulgária (2008), Svájc (2002, 2004, 2006, 2008), Ciprus (2006, 2008), Csehország (2002, 2004, 2006, 2008), Németország (2002, 2004, 2006, 2008), Dánia (2002, 2004, 2006, 2008), Észtország (2004, 2006, 2008), Spanyolország (2002, 2004, 2006, 2008), Finnország (2002, 2004, 2006, 2008), Franciaország (2002, 2004, 2006, 2008), Egyesült Királyság (2002, 2004, 2006, 2008), Görögország (2002, 2004, 2006, 2008), Horvátország (2008), Magyarország (2002, 2004, 2006, 2008), Írország (2002, 2004, 2006), Olaszország (2002, 2004), Luxemburg (2002, 2004), Lettország (2008), Hollandia (2002, 2004, 2006, 2008), Norvégia (2002, 2004, 2006, 2008), Lengyelország (2002, 2004, 2006, 2008), Portugália (2002, 2004, 2006, 2008), Románia (2008), Svédország (2002, 2004, 2006, 2008), Szlovénia (2002, 2004, 2006, 2008), Szlovákia (2004, 2006, 2008), Ukrajna (2004, 2006, 2008).

111 A továbbiakban erre a változóra mint az internethasználat gyakoriságára hivatkozom.

	nincs hozzáférése az internethez	sohasem használja magáncélra	valamilyen szintű rendszerességgel használja	az internethasználat gyakoriságának átlaga
2004	41,1	17,1	41,8	2,56
2002	46,3	16,6	37,1	2,23

A táblázatról leolvasható, hogy Európában a 2008. év volt az első olyan mintaév, amikor a 15 éven felüli lakosság körében már többen használták az internetet, mint ahányan nem. Az évek során az internethasználók arányának növekedésével párhuzamosan folyamatosan csökkent a hozzáféréssel nem rendelkezők aránya.

Annak érdekében, hogy az internethasználat gyakoriságát meghatározó tényezők között feltárhassuk az egyén által fontosnak tartott értékek szerepét, érdemes lineáris regresszió-analízist végezni mindegyik mintaévre vonatkozóan, függő változóként az internethasználat gyakoriságát, független változókként pedig az előzőekben bemutatott Schwartz-féle értékosztályokat választva. Az elemzések eredményeit a következő táblázat mutatja.

2. táblázat

Az internethasználat gyakoriságát meghatározó értékosztályok (2002-2008)¹¹²

értékosztály	2002	2004	2006	2008
biztonság	-0,166	-0,169	-0,105	-0,085
konformitás	-0,076	-0,113	-0,026	nem szignifikáns
Tradíció	-0,175	-0,203	-0,092	-0,07
altruizmus	nem szignifikáns	0,016	0,083	0,139
univerzalizmus	0,044	nem szignifikáns	0,097	0,098
autonómia	0,036	0,039	0,11	0,141
kockázatvállalás	0,062	0,022	0,121	0,151
hedonizmus	0,032	0,026	0,151	0,188
teljesítmény	0,045	0,031	0,111	0,114
Hatalom	-0,033	-0,092	nem szignifikáns	nem szignifikáns
R ²	0,155	0,167	0,175	0,187

F próba szig. 0,000; T próba szig 0,000

¹¹² Standardizált béta együtthatók.

A 2. táblázat utolsó sora alapján megállapítható, hogy 2002 és 2008 között egyre meghatározóbbá válnak az értékek: míg 2002-ben az internethasználat gyakoriságát meghatározó okok mintegy 15,5 százalékát magyarázták az egyén által követett értékek, addig 2008-ban ugyanez az arány már 18,7 százalék. Miközben összességében nőtt az értékek meghatározó ereje, átrendeződött a különböző értékek meghatározó erejének rangsora is. Minden érték mindegyik mintaévben azonos irányban határozta meg az internethasználat gyakoriságát, két érték azonban, nevezetesen a *konformitás* és a *hatalom* „különös módon” viselkedett. E két érték meghatározó ereje 2008-ra teljesen eltűnt. Ugyanakkor 2002 és 2008 között csökkent a *biztonság* és a *tradíció* negatív irányban kifejtett meghatározó ereje (bár ez utóbbi 2002 és 2004 között erősödött). Ez a négy érték az 1. ábrán bemutatott értéktér „konzerváció” jelzésű szeletéhez áll a legközelebb. Az átrendeződésre – azon túl, hogy több dél-európai ország is a mintába került – minden bizonnyal a 2004-ben Madridban és a 2005-ben Londonban elkövetett terrorcselekményeknek is hatása volt. A *konformitás* és a *biztonság* negatív meghatározó erejének csökkenése csak látszólag ellentétes ennek a két eseménynek (és egyéb hasonló fenyegetéseknek), valamint a 2008-as gazdasági válságnak a következményeivel. A *biztonság*, a *tradíció* és a *konformitás* meghatározó erejének csökkenése, továbbá a *hatalom* negatív meghatározó erejének eltűnése (2008-ra) azt is jelenti, hogy ezeknek az értékeknek a tekintetében kisebb különbségek vannak az internet-használók és az internetet nem használók között, azaz a társadalom internetező és nem internetező tagjai egységesebben ítélik meg ezeknek a fontosságát. Mindenesetre a *biztonság* és a *tradíció* (összességében a „konzerváció”) 2002-ben és 2008-ban egyaránt ellentétes irányú hatással volt az internethasználat gyakoriságára: akik ezeket az értékeket fontosnak tartották, ritkábban jelentek meg a virtuális térben, mint azok, akik számára ezek kevésbé voltak fontosak.

A fenti tendencia érvényesülése mellett az 1. ábrán bemutatott értéktér további három szeletének a meghatározó ereje növekedett. Ezek az értékek pozitív hatást fejtenek ki az internethasználat gyakoriságára, azaz minél inkább fontosnak tartja valaki ezeket, annál gyakrabban használja az internetet. Egyszerre kétirányú változás megy végbe. Egyrészt 2004-re megjelent és azóta markánsan növekedett az *altruizmus* meghatározó ereje, s ezzel összefüggésben az *univerzalizmus* is, ami annyit jelent, hogy az internetet gyakran használó európaiak körében jóval fontosabbá vált az egymásra való odafigyelés, a segítségnyújtás, valamint a másokért és a környezetért való felelősségvállalás, mint az internetet nem használók között. Az ebből a szempontból 2002-ben és 2004-ben inkább „nihilista” színezetű internethasználat 2006 és 2008 megváltozott: minden bizonnyal továbbra is jelentős meghatározottságot jelent az internethasználatban a szórakozás, ám ez mára kiegészül bizonyos fokú közösségi érzékenységgel és felelősségvállalással is. Mintha az európaiak Kant kategorikus imperatívuszának engedelmességgel kezdenék használni (illetve egyre gyakrabban használni) az internetet.

Ennek bizonyos mértékig ellentmond az, hogy az internethasználatot meghatározó értékek átrendeződésének másik része – az *autonómia*, a *kockázatvállalás*, a *hedonizmus* és a *teljesítmény* tekintetében – az egyénhez kötődik. Ezeknek az értékeknek a meghatározó súlya 2002 és 2008 között gyakorlatilag folyamatosan nőtt (a

teljesítmény és a *hedonizmus* súlyának 2004-es visszaesését nem számítva). Ebből a szempontból a *hedonizmus*, az *autonómia* és a *kockázatvállalás* hihetetlen pályát futott be: ezek fontosságának megítélésében jelentősen megnőtt a különbség az internethasználók és az internetet nem használók között. Azok az emberek, akiknek fontos az *autonómia*, akiknek az életprogramjában központi helyet foglal el a *szép élet megélésének* imperatívusza (Schulze [1992] 2000) és ennek érdekében akár *kockázatokat* is vállalnak, gyakrabban használják az internetet, mint azok, akikről ez nem mondható el. Ennek tükrében mintha az „örök visszatérés” nietzschei gondolatából adódó morál jelenne meg.

A kategorikus imperatívusz és az örök visszatérés az internetezők moráljában

Ha az egyéni személyiség-típusok és a szociológiai vizsgálatok szintjéről megkísérünk filozófiai magasságokba „emelkedni”, felmerül a kérdés, hogy az internethasználat gyakoriságát meghatározó értékek közül vajon a Kant vagy a Nietzsche nevével fémjelzett morál kerekedik-e felül? Mivel a további kutatási hipotézisnek szánt kérdést e két filozófus egymástól eltérő kategorikus imperatívuszaira utalva tettük fel, érdemes ezeket legalább dióhéjban áttekintenünk.

Nietzsche egyértelműen az individuum pártján áll, s halála előtt mintegy húsz évvel, „A vidám tudomány” [1882] című kötetének 341. passzusában így ír „a szűkszerűség szeretetéről” (*amor fati*):

„A leghatalmasabb teher. – Mi lenne, ha egy napon vagy éjszakán egy démon utánad lopakodna a legmagányosabb magányodba és így szólna hozzád: 'Ezt az életet, amelyet most élsz, még egyszer és még számtalanszor újra kell élned, és nem lesz benne semmi új, hanem minden fájdalomnak, kéjnek, minden gondolatnak és sóhajnak, életed minden kimondhatatlanul apró és nagy eseményének ugyanúgy kell visszatérnie hozzád, ugyanabban a sorrendben és egymásutániságban – pontosan ugyanennek a póknak kell visszajönnie és holdfénynek a fák között, pontosan ugyanennek a pillanatnak és nekem magamnak. A lét örök homokóráját újra meg újra megfordítják – és téged vele együtt, te porszemek porszeme!' – Nem vágnád magad fogcsikorgatva a földhöz, átkozva a démont, aki így beszélt? Vagy megéltél már valaha oly feledhetetlen pillanatot, amikor azt válaszoltad volna neki: 'Isten vagy és sohasem hallottam még istenibbet ennél!' Ha e gondolat úrrá lenne rajtad, megváltoztatna teljes valódban, sőt talán föl is örölné, a mindenre és minden dolgokra vonatkozó kérdés: 'akarod-e mindezt még egyszer és számtalanszor újra?' nehezedne a legsúlyosabb teherként cselekvésedre? Vagy mennyi jóindulatról kellene tanúbizonyságot tenned önmagad és az élet iránt, hogy *soha többé ne kívánj* egyebet, csak e végső és örök megerősítést és szentesítést?” (Nietzsche [1882]: 194)

Nietzsche voltaképpen olyan nézőpontot javasol a *milyen morál szerint élünk?* kérdésre adható válasz megtalálásához, ahonnan az emberi élet mindössze egy porszem. Porszem az örök visszatérés végeláthatatlan folyamatában. A nietzsche-i morál túl van jón és rosszon, hiszen „szabadság és szükségszerűség filozófiailag hagyományos el-
lentéte is elenyészik e gondolat fényében, amely a szükségszerűség szeretetére (*amor fati*) nevel” (Tatár 2000: 6), s amely alapján véve egyértelműen a múlandóságra, az Anaximandrosz által is feltett ontológiai kérdésre reagál.

Ezzel szemben Kant kategorikus imperatívusza a következőképpen hangzik: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen” (Kant [1788] 2004: 40). Kant ezzel a szubjektív gyakorlati elvvel voltaképpen összeköti a közösséget és a társadalmat, azaz bizonyos mértékben azt a kérdést is feszegeti, amelyre Boros János is utalt: az egyén és közösség viszonyaként felfogott morált. Miként Kant, Boros is nélkülözhetetlennek, sőt elsődlegesnek tartja a közösség szerepét a *jó* és a *rossz* elválasztásában, a *jó* és a *rossz* meghatározásában. Kant kategorikus imperatívusza minimálisan azt jelenti, hogy élj úgy, cselekedj úgy, hogy tetteidet bármikor, bárki előtt felvállald. És nemcsak, hogy felvállald, hanem példaként is szolgálj mások számára: élj úgy, ahogy szeretnéd, hogy mások is éljenek (és persze minden morális lény tegye ugyanezt)!

Az ember egyik legerősebb antropológiai meghatározottsága, hogy a világ egyedüli olyan élőlénye, amely ontológiai kérdésekkel szembesül élete folyamán. Azonban az ember egy másik legerősebb antropológiai meghatározottsága (a „szociális agy” elméletéből következően, lásd Dunbar 2002) éppen az, hogy társas lény, mégpedig olyan társas lény, amely minden élőlény közül a lehető legtöbb társának képes megjegyezni vágyait, akaratát, szándékait, és saját cselekvését az előre eltervezett cél megvalósítása érdekében sokkal több társával tudja összehangolni, mint bármelyik másik élőlény. Ezért a közös célok elérése érdekében diszkusszió útján hangolja össze cselekvéseit másokkal.

A vizsgálatra váró kérdés tehát a következő: Az internet használatát meghatározó egyéni és kulturális értékek közül vajon az ontológiai kérdés feltételére, vagy pedig a társas meghatározottságra visszavezethető morál játszik-e fontosabb szerepet?

Hivatkozott irodalom

- ALLPORT, C. W., LINDZEY, G., VERNON, P. E. (1960) [1931] : *A study of values*. 3rd ed. Boston: Houghton Mifflin.
- BERGER, P. L., LUCKMAN, T. (1998) [1966]: *A valóság társadalmi felépítése*. Ford. Tomka, M. Budapest: Jószyveg.
- BÍRÓ JUDIT (1997): *Démonok*. Budapest: Új Mandátum.
- BOROS JÁNOS (2009): *Filozófia! Veszprém: Iskolakultúra*.
- CSEPELI GYÖRGY (2006): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- CSEPELI GYÖRGY, PRAZSÁK GERGŐ (2010): *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Jószyveg.
- DESSEWFFY TIBOR, RÉT ZSÓFIA (2005): Az infokommunikációs technológiák terjedése – szubjektív és objektív gátak. In Kolosi T., Vukovich Gy., Tóth, I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2005*. Budapest: Társi.
- DUNBAR, R. I. M. (2002): Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak? Ford. Darskóczy, P. In Nyíri, K. (szerk.) *Mobil-közösség – mobilmegismerés: Tanulmányok*. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete.
- ESS ROUND 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway–Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS ROUND 3: European Social Survey Round 3 Data (2006). Data file edition 3.2. Norwegian Social Science Data Services, Norway–Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS ROUND 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway–Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS ROUND 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway–Data Archive and distributor of ESS data.
- Freud, S. (1982) [1930]: Rossz közérzet a kultúrában. In *Esszék*. Ford. Linczényi Adorján, Budapest: Gondolat.
- GALÁCS ANNA, SÁGVÁRI BENEC (2008): Digitális döntések és másodlagos egyenlőtlenségek: a digitális megosztottság új koncepciói szerinti vizsgálat Magyarországon. *Információs Társadalom* Vol. 8. No. 2.
- HANKISS ELEMÉR (1977): *Érték és társadalom: Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Budapest: Magvető.
- HEIDEGGER, M. (2006) [1946]: Anaximandrosz mondása. Ford. Kocziszky, É. In *Rejtektak*. Budapest: Osiris.
- HOFSTEDE, G. (2001): *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organisations Across Nations*. California–London–New Delhi: Sage.
- INGLEHART, R. (1997): *Modernization and postmodernization : cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton : Princeton University Press.

- INGLEHART, R. (1977): *The silent revolution : changing values and political styles among western publics*. Princeton : Princeton University Press.
- INGLEHART, R., WELZEL, C. (2005): *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- KANT, I. (2004) [1788]: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest: Osiris.
- KIRK, G. S., RAVEN, J. E., SCHOFIELD, M. (2002) [1957]: *A preszókratikus filozófusok*. Ford. Cziszter Kálmán, Steiger Kornél. Budapest: Atlantisz.
- Mohler, Peter, Ph., Wohn, K. (2005): *Persönliche Wertorientierungen im European Social Survey*. ZUMA-Arbeitsbericht Nr. 1.
- Nietzsche, F. (2003) [1882]: *A vidám tudomány*. Ford. Romhányi Török Gábor. Szeged: Szukits.
- ROKEACH, M. (1973): *The nature of human values*. New York: Free Press.
- ROKEACH, M. (1967) [1960]: *The Open and Closed Mind*. New York: Free Press.
- SCHULZE, G. (2000) [1992]: Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő*. No. 1-2.
- Schwartz, S. H. (2007): Universalism Values and the Inclusiveness of Our Moral Universe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. Vol 38. No. 6.
- Schwartz, S. H. (2003): A proposal for measuring value orientations across nations [Chapter 7 in the Questionnaire Development Report of the European Social Survey]. http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=126&Itemid=80 (letöltés: 2010. 03. 30.)
- Schwartz, S. H. (1994): Beyond Individualism/Collectivism: New Cultural Dimensions of Values. In Kim, U., Triandis, H., Kagitcibasi, C., Choi, S. C., Yoon, G. (eds.) *Individualism and Collectivism*. London: Sage.
- Schwartz, S. H. (1992): Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology* Vol. 25.
- Schwartz, S. H., BOEHNKE, K. (2004): Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*. Vol. 38. No. 3.
- SZÜCS JENŐ (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* Vol. 24. No. 3.
- TATÁR GYÖRGY (2000): Életrajzi vázlat. In Nietzsche, F. *Túl jón és rosszon*. Budapest: Műszaki.
- VARGA KÁROLY (1969): Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása. (Nemzetközi összehasonlítás). *Magyar Pszichológiai Szemle*. Vol. 26. No. 3-4.
- VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat.

